

K aktuálním otázkám teorie socialistické revoluce a rozvoje socialistické demokracie v ČSSR

BOHUMIL NĚMEC
Městský výbor KSČ, Praha

Ucelená teorie socialistické revoluce byla rozpracována V. I. Leninem v období, kdy vznikaly objektivní i subjektivní předpoklady této revoluce, na počátku XX. století.

Vítězstvím Velké říjnové revoluce se teorie socialistické revoluce stala materiální silou, neboť nejen ovládla masy, ale byla realizována v praxi na jedné šestině světa. Socialismus začal působit silou příkladu, silou svých předností a zkušeností. Každý jeho úspěch byl nejen potvrzením, ale současně i rozvojem teorie marxismu-leninismu.

Tvořivý charakter marxismu je základní podmínkou jeho vědeckosti. V. I. Lenin energicky bojoval proti pokusům přeměnit učení Marxe a Engelse ve strnulé dogma: „Vůbec se nedíváme na Marxovu teorii jako na něco završeného a nedotknutelného. Naopak jsme přesvědčeni, že tato teorie položila jen základní kameny té vědy, kterou socialisté musí rozvíjet dál ve všech směrech, nechť jí-li zaostat za životem.“ Celá historie komunistického a revolučního dělnického hnutí, zejména KSSS, dokazuje, že komunistické hnutí dosahovalo úspěchů tehdy, když tvůrčím způsobem aplikovalo principy marxismu-leninismu v konkrétních historických podmínkách.

Dějiny marxisticko-leninského učení o socialistické revoluci jsou od počátku dvacátých let do značné míry dějinami řešení úkolů, které vytyčil V. I. Lenin již ve své práci *Dětská nemoc „levičáctví“*: „To hlavní je už vykonáno tím, že byla získána avantgarda dělnické třídy, že přešla na stranu sovětské moci proti parlamentarismu, na stranu diktatury proletariátu proti buržoazní demokracii. Nyní je třeba soustředit všechny síly, všechnu pozornost na další krok, který se zdá — a z jistého hlediska také opravdu je — méně důležitý, zato však je bližší praktickému řešení. *Úkolu najít formu přechodu nebo přiblížení se k proletářské revoluci.*“ [Lenin 1955 : 87].

Konkrétní smysl a náplň tohoto úkolu vyjádřil V. I. Lenin takto: „Umět najít, vyhmátnout, správně určit konkrétní cestu nebo zvláštní obrat událostí, který přivede masy ke skutečnému, rozhodnému, poslednímu a velikému revolučnímu boji — toť hlavní úkol současného komunismu v západní Evropě a v Americe.“ [Lenin 1955 : 92].

I. Politika KSČ v období předválečném a válečném

Leninem naznačené uskutečňování vývojové tendence lze plasticky dokumentovat celým novodobým společenským pohybem v naší vlasti — zápasem o národní a sociální osvobození pracujícího člověka, který od dvacátých let vedla Komunistická strana Československa.

V tomto zápase se v souladu s konkrétně historickou situací proměňoval i vztah KSČ k buržoazní demokracii. Zatímco v období, kdy byla reálnou zbraní buržoazie sloužící obraně kapitalismu, se komunisté postavili proti ní a bojovali za sovětskou moc, v situaci, kdy se tato instituce stala předmětem

útoku „zprava“, ze strany fašismu, postavila se KSČ na pozici její obrany.

Zde se právě projevil politický cit strany pro správnou volbu konkrétní cesty, respektující specifický vývoj událostí, nutnost bránit lid a národy Československa proti nebezpečí vnitřního i vnějšího fašismu.

Složitost a svéráznost situace ovšem nespočívala jen ve změně *konkrétního* vztahu k buržoazní demokracii, ale i v tom, že sama buržoazní demokracie značně znesnadňovala svou vlastní obranu, omezovala a přímo spoutávala nejen svou podstatou, ale i konkrétními třídními souvislostmi aktivitu těch, kteří ji chtěli bránit.

Komunistická internacionála a s ní i KSČ pochopila, že obrana demokracie proti fašismu předpokládá její změnu, že demokracie se musí změnit, má-li být schopna obrany. V tomto duchu hovořil o podmínkách obrany republiky a demokracie proti fašistickému agresorovi i Klement Gottwald na VII. sjezdu KSČ: „Podívejte se, jaké jsou předpoklady skutečné obrany země proti fašismu. Za prvé splnění sociálních a hospodářských požadavků pracujícího lidu měst i venkova. Jakže chceš hájit republiku, když lid rabuješ, vysáváš z něho poslední kapku krve? Je jasné, že v zájmu skutečné obrany republiky je zapotřebí dát lidu, co jeho jest. Za druhé svoboda, větší demokratická práva, demokratizace celého režimu, zkrátka a dobře, práva pracujícímu lidu, neboť jakže chceš bránit republiku, když děláš z republiky pro lid kriminál? Za třetí nacionální práva, nacionální zrovnoprávnění všech národů Československa. Jakže chceš bránit republiku, jakže chceš přimět národy k tomu, aby obhajovaly republiku, když je diskriminuješ? Za čtvrté demokratizace armády, očištění armády od fašistických generálů, plná občanská a demokratická práva vojákům. Jakže je možno hájit republiku proti Hitlerovi, když u pramene sedí jeho pomocníci?“ [Gottwald VII, 1953 : 96].

Splnění těchto a dalších podmínek skutečné obrany republiky a demokracie bylo podmíněno vytvořením *jednotné fronty dělnické třídy*, sdružující velkou většinu proletariátu bez ohledu na politické, názorové, národnostní a jiné rozdíly, a vytvořením ještě širší fronty lidové, znamenající široký svazek všech tříd a společenských vrstev objektivně zainteresovaných na odvrácení fašistického nebezpečí a obraně demokracie.

Vytvoření demokratických podmínek skutečné obrany republiky a demokracie proti fašismu záviselo nejen na boji proti přímé buržoazní zradě a domácí fašistické buržoazii, ale i na neutralizaci nebezpečí plynoucího z kolísání, kapitulantství, kompromisnictví, antisovětismu a antikomunismu té části buržoazního politického tábora, jež se orientovala více na západní mocnosti než na Berlín. Současně to ovšem předpokládalo i vyloučení nebezpečí iluzí, které si tehdy značná část našeho lidu (a zejména středních vrstev) dělala o demokratismu a vlastenectví tzv. hradní buržoazie. Iluze „o demokratické buržoazii“ vždy těsně souvisejí s iluzemi o buržoazní demokracii. Proto je politický boj proti fašismu a na obranu demokracie nerozlučně spojen s ideologickým bojem proti fašismu i proti falešným představám o demokracii. Ideologický boj proti buržoazním a maloburžoazním názorům na demokracii je současně bojem za získání lidových mas na stranu revoluce, bojem za společenský pokrok.

Přes všechno úsilí a dosažené úspěchy při vytvoření široké protifašistické, jednotné a lidové fronty se nepodařilo v rozhodující chvíli zmařit plán zahraniční a domácí reakce na vydání Československa Hitlerovi. Jedna z příčin tohoto tragického vývoje událostí spočívala v tom, že se *nepodařilo v dostatečné míře paralyzovat kapitulantské tendence hradní buržoazie podporované reformisty*. „Lid, který se bránit chtěl,“ řekl o tom v roce 1945 Klement Gott-

wald, „*nebyl do té míry jednotně organizován a politicky tak na výši doby, aby mohl svou vůli prosadit — byl zaskočen Mnichovem*“. [Gottwald XII, 1953 : 75].

14. a 15. březen 1939 pak byly logickým — třebaže nikoli nevyhnutelně nutným — dokončením procesu zahájeného Mnichovem.

V důsledku tohoto vývoje událostí se na území Československa vytvořila nová situace, vyhrotily se nové rozpory, došlo ke změnám v rozestavení třídních sil a před KSČ vyvstaly nové úkoly. Rozpor mezi lidem na straně jedné a domácími a zahraničním fašismem na straně druhé nabyl nové podoby. Nejen na lid, ale i na určitou část buržoazie dolehla tíživá a hrozná situace, kterou tato třída sama svou nedůsledností, kolísáním, svou jednoznačně prozápadní orientací, strachem ze socialismu i strachem z vlastní odvahy a nakonec přímou kapitulací pomohla vytvořit.

Odpor lidu proti fašismu byl výrazem vyhocení rozporu mezi zdrcující většinou příslušníků českého a slovenského národa na straně jedné a okupanty a zrádci na straně druhé. *Vznikly předpoklady pro další rozšíření lidové fronty v národní frontu Čechů a Slováků. Úkol odrazit fašistické nebezpečí přerostl v úkol svržení fašistické moci*, jež byla současně vládou národní zraedy a cizácké okupace.

Cestou k uskutečnění tohoto úkolu mohla být jen revoluce, a to *revoluce národně demokratická*, vzhledem k povaze i síle fašistické moci pak to musela být *revoluce násilná*.

KSČ si byla velmi dobře vědoma toho, že reálnou cestou a adekvátní metodou řešení aktuálních historických úkolů nemůže být přímá orientace na socialistickou revoluci a diktaturu proletariátu. Každý pokus o „rychlejší cestu k cíli“ by byl ve skutečnosti nastoupením cesty nejdelší a nejsložitější. Naopak, bezprostřední orientace na národně osvobozené a demokratické přeměny byla ve skutečnosti nejrychlejší cestou k socialistickým přeměnám.

Strana si byla vědoma dvojího možného vyústění a dvou možných forem realizace jednoho a téhož historického úkolu — národní a demokratické revoluce. Ale zároveň si byla vědoma i toho, že přeměna té či oné možnosti ve skutečnost závisí na tom, která z hlavních tříd československé společnosti se stane politickým vůdcem (hegemonem) revoluce a vtiskne svou třídně podmíněnou tvářnost revolučnímu programu, která třída bude rozhodujícím způsobem ovlivňovat způsob jeho provádění a získá na svou stranu ty vrstvy, které kolísají mezi buržoazií a proletariátem.

Komunistická strana Československa se díky své účasti v odboji a autoritě, kterou získala u pracujících, díky tomu, že její linie se v praxi ukázala jako správná, zejména pokud jde o orientaci na SSSR, a díky zkušenému vedení stala jak nesporným vůdcem dělnické třídy, tak hegemonem revoluce.

II. Třídní boj v ČSR v letech 1945–1948

Dialektika revolučního vývoje je taková, že dosažení společného cíle široké pokrokové fronty má za následek výrazné přesuny v rozestavení společenských a třídních sil a změny front třídního boje. Jestliže je širší třídní svazek v určité etapě podmíněna existencí společného, zatím nerealizovaného zájmu, pak dosažení společného cíle vede zpravidla k tomu, že boj protikladů nabývá převahy nad jejich jednotou. A jelikož účastníky boje jsou živí lidé s celou vnitřní rozporností zájmů, nastává — obrazně řečeno — již v den společného vítězství ta zvláštní situace, že část vítězů se začíná stavět nejen proti dalšímu postupu vpřed, ale dokonce i proti některým plodům společného boje. Dějiny revolucí ukazují, že od okamžiku vítězství širšího svazku různorodých společ-

čenských sil nad společným nepřítelem není již hlavním nebezpečím pro revoluci a hlavní brzdou dalšího vývoje včerejší nepřítel, ale včerejší spojenec, který tvořil „pravé křídlo“ revoluční fronty.

Tak tomu v podstatě bylo i v Československu po vítězství národně demokratické revoluce v květnu 1945. V prvních týdnech a měsících po osvobození šlo u nás o realizaci společně dohodnutého programu národní a demokratické revoluce a o uskutečnění společných zájmů Národní fronty, zahrnující dělníky, rolníky, živnostníky, pracující inteligenci a část české a slovenské buržoazie. Tato část bohaté vládnoucí třídy se však velmi brzy odvrací od revoluce a začíná nejen brzdit její další vývoj, ale napadá i výsledky revoluce, jichž už bylo dosaženo. Třídní solidarita s poraženou, otevřeně zrádcovskou částí buržoazie nabývá stále více vrchu nad minulými rozpory. Konfiskační a později i znárodňovací opatření, která byla zcela pochopitelná jako důsledné pokračování boje proti domácí zradě a jejím kořenům a v tomto smyslu byla součástí národní a demokratické revoluce, chápe celá buržoazie jako podkopání svých třídních pozic, a proto se staví proti nim.

Dialektika třídního boje a revoluce tedy vede k tomu, že revoluce musí jít dál, nesmí se zastavit, mají-li být s konečnou platností zabezpečeny výsledky již vybojované, a to proti odporu celé buržoazie jako třídy. Zahájení boje proti buržoazii jako celku pak vtiskuje probíhající revoluci socialistický charakter.

Přechod revoluce v ČSR od demokratických a národních úkolů k řešení úkolů socialistických vyplynul z důsledného prosazování a postupného prohlubování programů národně demokratické revoluce samé. Bylo to umožněno jednak mimořádně příznivou situací mezinárodní, danou tím, že část Evropy byla osvobozena sovětskou armádou a Československo se již v té době zahraničně politicky opíralo o Sovětský svaz, jednak mimořádně příznivou situací vnitřní.

Vzniká lidově demokratický stát a režim, v němž vedoucí silou byla dělnická třída v čele s KSČ. Program revoluce byl současně programem vlády, politika revolučního lidu byla zároveň politikou revolučního státu (s výjimkou těch pozic, které si ještě ve státním aparátu zachovala buržoazie). „My máme takovou, v historii málokdy se opakující příznivou shodu okolností, že totiž provádíme revoluci shora i zdola současně,“ řekl o tom Klement Gottwald [Gottwald XII, 1953 : 84].

Tato skutečnost spolu s možností získat pro politiku strany většinu lidu měla značný vliv na relativně rychlý, ale také pokojný průběh revolučního vývoje. Jednota dělnické třídy pod vedením komunistů se upevňovala jak po linii politické, tak po linii jednotných odborů. Svým rozhodným bojem za důsledné naplnění demokratického programu v agrární otázce podle principu „půda patří těm, kteří na ní pracují“ strana budovala a upevňovala svazek dělnické třídy a většiny rolnictva. Svou politikou v národnostní otázce, spojující princip socialistického internacionalismu s opravdovým vlastenectvím prokázaným bojem i obětovanými životy tisíců komunistů, strana přesvědčovala, že je skutečným bojovníkem za opravdové zájmy všech národů Československa a garantem skutečné rovnoprávnosti Čechů a Slováků. Strana byla nejen vedoucí silou revoluce, ale i státu, který se z ní zrodil. Naproti tomu buržoazie byla logikou svých třídních zájmů vedena k tomu, že její protirevoluční pozice přerůstala v pozice protistátní, v orientaci na neúspěchy a nezdary lidově demokratického státu. Tím ovšem jen přispívala k tomu, aby proti ní mohla revoluce použít nejen síly zákona a státní moci, ale i ideje státnosti.

Logickým důsledkem postupu strany při tvůrčí aplikaci mezinárodně platné teorie a taktiky revoluce bylo stálé zatlačování buržoazie do defenzívy. Tím

ovšem není řečeno, že ve chvíli rozhodujícího střetnutí byla zcela bezmocná, že již neměla žádné síly ani rezervy. Především jí — přes všechny porážky — zůstal určitý podíl na politické moci a určitá pozice v politickém a státním systému. Měla silný vliv na některé politické strany a další organizace, jejichž členstvo tvořila sice většinou maloburžoazie a inteligence, ale jejichž vedení bylo politicky a ideologicky ve vleku buržoazní třídy.

Po roce 1945 se buržoazie stále ještě podílela na moci a představovala sílu, která by byla za určitých vnitřních a mezinárodních podmínek schopna vrátit vývoj zpět. Přes významný pokrok ve znárodnování klíčového průmyslu a úspěchy, jež získávala politika Komunistické strany Československa ve všech oblastech života, měla buržoazie v rukou stále ještě značnou část výrobních prostředků a buržoazně demokratické tradice měly poměrně silný vliv. V roce 1945 bylo v naší zemi téměř 90 000 kapitalistických podnikatelů, z toho 6000 statkářů s půdou nad 50 ha. Živnostníků a řemeslníků bylo 310 000, z nich 90 % malovýrobců. Významnou složku představovali veřejní a státní zaměstnanci, jichž bylo téměř 700 000. V zemědělství bylo milión sto osmdesát tisíc drobných a středních rolnických usedlostí, z nich zhruba polovina do 2 ha. Půdu od 20 do 50 ha vlastnilo téměř 40 000 velkých sedláků.

Stejně tak byla potenciální oporou buržoazie síla živelnosti, zejména síla živelnosti maloburžoazie, této kolísající masy, jejíž část (zejména rolnictvo) podporovala politiku KSČ, ale byla podle své povahy schopna propadnout panice, defétismu a dezertovat v případě eventuální dílčí porážky dělnické třídy nebo v případě stagnace dosud vzestupného vývoje revoluce. Konečně — třebaže nikoli v poslední řadě — mohla buržoazie spoléhat na vliv buržoazní a maloburžoazní ideologie, na vliv masarykismu, reformismu, vulgárního nacionalismu a na Slovensku pak zvláště na vliv náboženství, katolicismu, a dokonce zbytků luďáctví.

Největší politickou silou byla ovšem dělnická třída, k níž patřilo v českých zemích přes 2 milióny 200 tisíc dělníků a na Slovensku téměř 600 000 pracujících a která v letech 1946—47 tvořila spolu s rodinnými příslušníky téměř 60 % obyvatelstva. Dělnická třída Československa se pro svou vyspělost, organizovanost a početnost stala hlavní silou v třídním boji a měla rozhodující podíl na porážce kontrarevolučních plánů buržoazie.

Konec roku 1947 a počátek roku 1948 byl ve znamení ofenzivního nástupu Komunistické strany Československa. Úkol, vytyčený na zasedání ústředního výboru KSČ v lednu 1947, konkretizující generální linii VIII. sjezdu, zněl „Získat většinu národa“. Strana prosazovala důsledné plnění budovatelského programu vlády z července 1946 a dvouletého plánu a po zkušenostech se soukromými podnikateli vytyčila začátkem roku 1948 požadavek dalšího a důslednějšího znárodnění.

Československá buržoazie, zatlačovaná stále více do defenzívy a izolace, se v únoru 1948 rozhodla ke křečovitému a svou podstatou kontrarevolučnímu pokusu zvrátit vývoj směřující k socialismu. Prokázala tak nejen svou politickou reakčnost, ale i mimořádnou taktickou neschopnost. Stěží si lze představit nevhodnější okamžik pro rozhodující střetnutí (těsně před sjezdem závodních rad), malichernější záminku k rozpoutání boje (přeložení několika pracovníků Bezpečnosti) a nerealističtější taktický plán (závislost výsledků boje na osobě tehdejšího prezidenta republiky).

V jednom ovšem plán reakce obsahoval prvek realismu. Počítal totiž s nestejnorodostí revoluční fronty, s tím, že její část tvoří městská a vesnická maloburžoazie, představující skupinu, jejíž postoje jsou ovlivňovány nejen silou argumentů, ale i argumentem síly, že se tedy rozhoduje nejen podle toho,

kteřá „síla“ má více „pravdy“, ale i podle toho, kteřá „pravda“ má více „síly“. Buržoazie tehdy počítala s tím, že maloburžoazní vrstvy se odkloní od revoluce při prvním nezdaru, při první, třeba částečné porážce lidově demokratických sil, při prvním neúspěchu svazku vedeného komunisty.

Na tom byly založeny i úvahy o možných variantách řešení vládní krize vyvolané demisí pravicových ministrů: buď vznikne parlamentní vláda bez komunistů a proti komunistům, nebo vznikne tzv. úřednická vláda, formálně složená z „nepolitických odborníků“, ale fakticky z antikomunistů, anebo demise skončí „vítězným“ návratem odstoupivších ministrů zpět do vlády.

Reakční „stratégové“ počítali s tím, že dokonce i tato poslední možnost by byla takovou morální a politickou porážkou komunistů, že by to vyvolalo rozkolísání revoluční fronty, paniku u maloburžoazních spojenců revoluce a počátek odlivu revoluční vlny.

Podání demise, jež měla být přijata jen za podmínek výhodných pro buržoazii, nebo neměla být přijata vůbec, bylo také jediným projevem iniciativy buržoazie. Od tohoto okamžiku byla iniciativa plně v rukou Komunistické strany Československa a ostatních sil věrných lidové demokracii a socialismu. Strana celým svým postupem dokázala, jak hluboce si osvojila teorii i praxi revolučního boje, a zároveň prakticky prokázala velikou životnost marxistickoleninského revolučního učení.

Především si nedala vnutit ani předmět, ani prostředky boje. Dokázala lidu vysvětlit, že je v sázce nejen celý další socialistický vývoj republiky, ale i již dosažené vymoženosti revoluce. Nedovolila, aby střetnutí proběhlo za zády lidu a prostředky buržoazní koalici politiky. Naopak, udělala vše pro to, aby se střetnutí aktivně zúčastnil lid, především dělnická třída a pracující rolnictvo. V rozhodující chvíli se jí podařilo zmobilizovat všechny své spojence. zatímco potenciální rezervy buržoazie byly paralyzovány rozhodným vystoupením pokrokových sil, prudkým spádem událostí, ale i tím, že buržoazní politikové od samého začátku neměli žádný pozitivní a aktivní program

Únor prakticky potvrdil, že každý nezdařený pokus o kontrarevoluci jen urychluje a prohlubuje revoluci. Urychlení revolučního vývoje v roce 1948 znamenalo současně kvalitativní změnu v jeho průběhu. Únor dořešil otázku moci — rozhodující problém každé revoluce. Tato změna se týkala především obsahu státní moci. Lidově demokratický stát, jehož třídní obsah byl v době jeho vzniku dán tím, že revoluce zatím plnila převážně úkoly národní a demokratické, se stal v důsledku únorového vítězství schopným plnit všechny funkce státu diktatury proletariátu. Proces přerůstání národní a demokratické revoluce v revoluci socialistickou byl tak úspěšně dovršen.

III. KSČ a boj o socialistický charakter státu a socialistickou demokracii

Samostatný stát, obnovený po osvobození našeho území, vznikl na nových základech — jako lidově demokratický stát, v němž zaujímala rozhodující postavení dělnická třída. Zásadně se odlišoval od buržoazně demokratického státu předmnichovské republiky. Starý státní aparát byl v podstatě rozbít, moc převzaly lidové orgány, vláda Národní fronty a národní výbory. Politickým základem nové lidové moci byla Národní fronta, představující svazek dělnické třídy, rolníků, městské maloburžoazie, inteligence a částí buržoazie. Vedoucí postavení v Národní frontě měla dělnická třída v čele s Komunisticko-kon stranou Československa.

Do výstavby a fungování politického systému státu se promítala spolupráce s částí buržoazie, kteřá se nezkompromitovala kolaborací s fašismem. Proletariát i buržoazie si v této zvláštní dohodě zachovaly své vlastní třídní zájmy.

V té míře, v níž se část buržoazie a maloburžoazní vrstvy podílely na moci „spolu“ s dělnickou třídou, se i v činnosti státu, v obsahu politiky státu a tedy i v tvorbě práva a jeho realizaci projevovaly protikladné prvky.

Hlavní silou v procesu formování státní vůle byl třídní boj mezi buržoazií a proletariátem. Politické strany, které hájily zájmy maloburžoazie a části buržoazie, si stále jasněji uvědomovaly, že zlidovění politického života, znárodnění, veřejná kontrola nad výrobou, vyvlastnění velkoburžoazie a konfiskační opatření, postihující kolaborantskou buržoazii, ve svém souhrnu oslabují hospodářskou a politickou moc buržoazie jako celku. Proto všemožně brzdily důsledné uskutečňování úkolů národní a demokratické revoluce právě v těchto oblastech.

Ne všechny události a také ne všechny stránky třídních vztahů našly svůj adekvátní výraz ve státních a právních formách. Pro státoprávní jevy je vůbec typické, že odrážejí jen to, co je hlavní a podstatné ve vztazích mezi třídami. V období národní a demokratické revoluce přistupuje k této obecné zákonitosti vztahu státu a práva k ostatním částem společenské nadstavby a k společenské základně i skutečnost, že revoluční změny doprovázela jen postupná přestavba státoprávních forem. Přestože Benešova doktrína ústavně právní kontinuity předmnichovské a lidově demokratické republiky utrpěla citelná trhliny, zejména pokud jde o vnitřní organizaci státní moci, řada základních institucí a principů buržoazní politické organizace a právního pořádku zůstala zachována.

Realizace „starých“ právních předpisů spolu s realizací „nových“ právních předpisů vedla velmi často k rozporům v regulaci významných právních institucí. Například buržoazní právní princip nedotknutelnosti vlastnictví jako absolutního práva (tzn. kapitalistického vlastnictví výrobních prostředků), který formálně právně zůstal nedotčen, byl i nadále důležitým politickým heslem pravicových politických stran. V nových právních předpisech však postupně vzniklo (většinou nepřímou) nové pojetí majetkových práv, které odlišovalo osobní vlastnictví, nabyté vlastní prací, od soukromého majetku, který je základem pro vykořisťování cizí práce. Právní předpisy o pozemkové reformě, znárodnění, právech odborů, národní správě, kontrole nad výrobou, konfiskací majetku zrádců, o potlačení černého trhu aj. však *prolomily absolutní právo vlastníka vykořisťovat dělnickou pracovní sílu. Těmito právními akty byla oslabena hospodářská pozice buržoazie jako celku, rozsah majetku, který byl předmětem soukromého podnikání se zmenšil ve prospěch lidově demokratického státu a koncepce vlastnického práva se pronikavě změnila.* Současně bylo dosaženo celkového omezení subjektivních vlastnických práv vlastníků výrobních prostředků, hospodářské pozice velkoburžoazie a velkostatkářů byly postupně zlikvidovány.

Za této situace nabýval třídní boj v oblasti státu a demokracie podoby boje starého práva s novým právem, boje o aplikaci práva jako celku v souladu s úkoly národní a demokratické revoluce.

Zbytky buržoazie jako reakční síla „demokratického bloku“ se snažily interpetovat a aplikovat právní normy tak, aby výsledek odpovídal jejich třídním zájmům, tzn. konsolidovat ohrožené třídní pozice, vyčkat „odlivu“ revoluční vlny a pak ostře vykročit na cestu restaurace kapitalistického panství v zemi. Pokládaly předpisy o znárodnění, národní správě, kontrole nad výrobou aj. za přechodná politická opatření, která jsou cizím tělesem v buržoazně demokratickém právu. Všemi prostředky bojovaly proti jejich trvalému zakotvení, které měnilo sociální charakter politického systému. Buržoazní teorie a reakční státní aparát je interpretovaly jako politicko-správní opatření proti

konkrétním osobám (fašistům a kolaborantům), a nikoli proti soukromému vlastnictví.

Vzhledem k tomu, že státní aparát se postupně politicky diferencoval, probíhal proces překonávání „starých“ norem v jednotlivých oblastech právního řádu s různou intenzitou.

Perspektivně bylo zřejmé, že pozitivně ovlivňovat rozvoj společenských vztahů využíváním „starých“ právních norem je obtížné. Staré právní normy nemohly vytvářet dostatečný prostor pro vznik nových společenských vztahů. Tento postup měl nutně přechodný charakter. Nemohl se stát směrem dalšího vývoje lidově demokratického právního řádu bez nebezpečí, že „staré měchy úplně zkazí i nové víno“. Proletariát nemohl být trvale vázán zákony „staré státní moci“, a to ani v této modifikované podobě.

V čem spočívala postupná přestavba státního aparátu v osvobozené republice a jak se vytvářela struktura lidově demokratického zřízení?

Především se fakticky uskutečnila rozsáhlá rekonstrukce státního aparátu, spočívající v odstranění jeho disfunkčních částí. Byl vytvořen jednokomorový parlament, byla demokratizována činnost vlády a přestaly fungovat některé byrokratické články soudní soustavy. Očista státního aparátu a veřejného života od kolaborantských a ostatních zjevně reakčních živlů vytvořila příležitost, aby do úřadů přešli lidé spjatí s lidově demokratickým zřízením.

K tomu je třeba připomenout, že poprvé v historii Československé republiky, v souladu s novou úlohou strany ve společnosti, mohla KSČ vyslat své členy do státního aparátu.

Důležitým zásahem do státního aparátu bylo vytvoření nové soustavy orgánů — národních výborů — které se staly pokrokovým jádrem celé politické organizace a oporou demokratizace veřejného i státního života.

Národní výbory již svou koncepcí výstavby, bezprostředním vztahem k pracujícím a v neposlední řadě svým vznikem „zdola“, tj. jako projev revoluční vůle lidu, navazovaly na nejpokrokovější tradice našich národů. Za této situace sehrály zejména jejich základní stupně ve městech a na venkově významnou roli při upevňování a rozvíjení třídních svazků dělnické třídy vedené KSČ s ostatními pracujícími, zvláště s drobným rolnictvem a pokrokovou inteligencí.

Vznik národních výborů v období národní a demokratické revoluce a upevnění jejich třídní podstaty a politické funkce po Únoru 1948 jako nejrozvinutějšího nástroje (a současně i formy) diktatury proletariátu se staly důležitým přínosem pro marxisticko-leninskou teorii socialistické revoluce, obohatily zkušenosti mezinárodního komunistického a dělnického hnutí.

Úloha národních výborů byla zakotvena i v budovatelském programu vlády Národní fronty, kde se říká: „Zejména je nutno ústavně zaručit lidový, skutečně demokratický ráz naší veřejné správy na podkladě národních výborů. Policejně byrokratický systém státní správy musí z našeho veřejného života zmizet navždy. Ústavní zakotvení soustavy národních výborů musí být prováděno přebudováním, decentralizací, modernizací, zjednodušením a z hospodárnějším celé naší veřejné správy — ministerstvy a jinými ústředními úřady počinaje a místními národními výbory konče. Úřady — a to od úřadů místních národních výborů až po úřady ministerské — musí být spravovány tak, aby obyvatelstvo v praxi vidělo a cítilo, že lid tu není pro úřady, nýbrž úřady pro lidi.“

Pokud jde o vlastní organizaci státní moci, národně demokratická revoluce v zásadě rozbila byrokratický správní aparát, a tím vážně oslabila mocenské

postavení buržoazie. Zrušila starou policii a četnictvo. Vytvořila bezpečnostní organizaci na nových třídních základech a s novými třídními úkoly. Její vedení svěřila ministru vnitra — komunistovi — a národním výborům. Položila základ pro výstavbu armády nového třídního profilu. Prostředky masového politického a ideologického působení a výchovného působení soustředila převážně u organizací a institucí dělnické třídy, respektive pod jejím správním vedením.

Závodními radami a novou úlohou revolučních odborů rozšířila demokracii do sféry sociálně ekonomické. Zabezpečila účast dělníků na provádění dekretu o znárodnění, na obraně znárodněného majetku, na řízení výroby a jeho kontrole. Plně rozvinula funkci odborů v ochraně zájmů dělníků a položila základy pro jejich politickou činnost. Vytvořením rolnických komisí předala provádění pozemkové reformy a dalších opatření v zemědělské politice do rukou bezzemků a pracujícího rolnictva.

Zvlášť výrazně se pozvedla role veřejného mínění a neformální veřejné kontroly. Rozvoj demokracie umožňoval a násobil sílu lidových mas, které v průběhu národně demokratické revoluce získávaly vlastní zkušenosti, učily se rozeznávat falešné přátelství lidu od skutečných revolucionářů.

Přes nesmírný rozmach demokracie v letech 1945 až 1948 se však nezměnila její podstata a kvalita. Nemohla být ještě demokracií socialistickou.

IV. Vítězný únor a rozvoj socialistické demokracie

Spolu s definitivním určením cest vývoje naší společnosti řešilo únorové vítězství též nejpodstatnější otázku demokracie: otázku čí zájmy, čí vůle budou hrát rozhodující roli v dalších osudech země. Jak prohlásil soudruh Klement Gottwald, od té chvíle se určující silou veškerého života naší společnosti stal pracující lid v čele s dělnickou třídou a její komunistickou stranou. Po odražení kontrarevolučního pokusu buržoazních předáků začala lidová demokracie plnit funkci diktatury proletariátu. Tato změna u nás proběhla v důsledku veliké síly lidových mas a značné politické izolace reakčních živlů při přísném zachování ústavy: Gottwaldova vláda obrozené Národní fronty byla nejen schválena prezidentem republiky, ale jednomyslně potvrzena Národním shromážděním. Tato zvláštnost třídního zápasu v naší zemi, která bývá dodnes předmětem pozornosti, demonstrovala skutečnost, že dělnická třída je v současných podmínkách jediným nositelem a garantem demokratického vývoje — dokonce ve dvou směrech: *Za prvé*, a v tom je podstata věci, plné převzetí moci dělnickou třídou ve svazku s pracujícími nezúžilo, ale naopak podstatně rozšířilo demokratický základ našeho zřízení, neboť odstranilo možnost hrstky buržoazie bránit v uplatnění zájmů dělnické třídy a pracujících.

Za druhé, vítězství v Únoru 1948 prokázalo, že dělnická třída a pracující nepotřebují rušit demokratické formy. Jejich posláním je dál je rozvíjet a naplňovat skutečně demokratickým obsahem. Potvrdila se správnost Leninova předpokladu, že tam, kde pracující dostávají do rukou skutečně demokratické právo rozhodovat o svém osudu, tam je nutně konec s kapitálem. Ne náhodou to byli v Únoru 1948 právě představitelé buržoazie, kteří začali porušovat, odhazovat demokratické formy a sahat k nezákonnému násilí proti lidu.

Obě tyto stránky ve své vnitřní jednotě tvoří skutečně demokratický odkaz Února 1948. Vyplývá proto z povahy věci, že všechny kontrarevoluční snahy u nás se vždy vracely k myšlence negovat Únor 1948, revidovat tento veliký revoluční mezník v dějinách naší země. Tak tomu bylo zvláště v letech společenské krize. Kontrarevoluční síly otevřeně vystupovaly s heslem „přehodnotit“ Únor, dokázat, že tento rozhodující krok ke skutečné demokratizaci života v naší zemi byl vlastně „nedemokratický“. Právě to byl spolehlivý

příznak, že v pozadí akcí vyhlašujících „demokratický socialismus“ stály síly, jimž vůbec nešlo o socialistickou demokracii, nýbrž o buržoazní kontrarevoluci.

Často a právem se Únor 1948 spojuje s demokratickými tradicemi našeho lidu. Hovoříme-li o těchto otázkách, nemáme rozhodně na mysli buržoazní tradici z předmnichovské republiky, parlamentní formy, které buržoazie využívala k udržení svého panství, k vykořisťování miliónů pracujících a posléze i k zaprodávání národních zájmů. Máme na mysli především třídní obsah dějin našich národů, jež prošly staletími bojů za národní nezávislost a proti národnímu a sociálnímu útlaku. A máme také na mysli skutečnost, že v důsledku síly dělníků ve svazku s rolníky a pracující inteligencí nemohli u nás vykořisťovatelé uplatnit otevřené bezohledné formy své diktatury, museli k udržení své vlastní moci akceptovat určité buržoazně demokratické formy.

Celé novodobé dějiny našich národů prokázaly, že skutečná demokracie je možná jen tam, kde pracující lid vedený dělnickou třídou má v rukou svrchovanou moc. A to je pochopitelné, neboť socialismus a demokracie jsou spolu nerozlučně spojeny: Socialismus dává pracujícímu lidu nejen výrobní prostředky a politickou moc, ale i možnost uplatnit své zájmy, rozvinout své aktivity, určovat své osudy.

Buržoazie se nesmířila se svou porážkou v Únoru 1948. Poučila se však o tom, že chce-li v naší zemi jakýmkoli způsobem uplatňovat svůj vliv, musí se pokusit využít, či spíše zneužít demokratických hesel, postavit je do protikladu k socialismu. V rámci těchto snah tvrdí celá desítiletí, že se komunisté při výstavbě socialistické společnosti zříkají demokracie. Pravdou je ovšem pravý opak.

Rozvoj tvořivé a uvědomělé aktivity pracujících mas tvoří vlastní obsah socialistické demokracie a patří k nejpodstatnějším zákonitostem rozvíjení socialismu. Projevuje se v tom, že lidové masy vytvářejí demokratické formy jako prostředek vlastního rozvoje všech pracujících, dostávají do rukou všechny zdroje ekonomiky, techniky, vědy a kultury.

Žádná z forem demokracie, jež vytvořila kapitalistická společnost, nikdy a nikde nepostavila úkol rozvinout samostatnou vlastní aktivitu mas při řízení společnosti. Fungování buržoazně demokratického systému spočívá na výsledném efektu dvou vzájemně se doplňujících omezení: I ta nejrozvinutější buržoazní demokracie zůstává vždy pouze úzce politickou formou a pracující nikdy nerozhodují o základních podmínkách života lidí, o výrobních prostředcích, jež zůstávají v suverénní moci kapitálu. V těch oblastech politických forem, kde buržoazní demokracie dává určité možnosti volby, se zase vůbec nerozhoduje o zásadních podmínkách lidského života. Žádný buržoazní parlament nerozhoduje o materiálních podmínkách života člověka: ty jsou záležitostmi kapitálu. Tak veškerá „volná hra“ ekonomických forem i buržoazních „svobod“ a práv“ vyúsťuje v pochody, které jsou už předem předurčeny ekonomickou mocí kapitálu a stávají se prostředkem manipulace, jejíž podstatou je zacházení s člověkem jako s věcí v rukách subjektu představovaného kapitálem a jeho institucemi. Manipulace mas úzkou vrstvou buržoazní třídní elity tak tkví v samé podstatě buržoazní demokracie.

Socialistická demokracie se neopírá o fiktivní, dílčí „spoluúčast“ pracujících v hospodářském či politickém životě, protože socialistická moc a socialistické vlastnictví zaručuje, že společenská práce je jediným směřodátným činitelem v životě země, že společnost pracujících mas je výlučným hospodářem země.

V dnešním světě, rozděleném na dva protikladné společenské systémy a ovlivňovaném rychlým rozvojem vědeckotechnické revoluce, nabývají problémy demokracie ještě zvláštní specifické podoby: Kdo má určovat vývoj lidstva

v situaci, kdy věčné podmínky poprvé v historii začínají dovolovat širokým lidovým masám rozvíjet svou osobnost a kdy zároveň ve značné části světa jsou tyto obrovské věčné, technické prostředky v rukou úzké třídní vykořisťovatelské elity, která jich zneužívá k upevnění své moci a svých výsad?

Socialistická společnost, v níž se pracující stávají skutečnými tvůrci svého osudu, která činí společenský rozvoj „dílem mas samých“, v níž se zákonv společenského vývoje uplatňují prostřednictvím aktivity dělnické třídy a miliónů pracujících pod vedením komunistické strany, už prokázala schopnost cílevědomě, plánovitě, vědecky řídit společenské procesy ve prospěch člověka. Ustavičné rozšiřování sféry plánovitého a demokraticky organizovaného řízení společenských procesů, jež je příznačné zvláště pro rozvinutou socialistickou společnost, stává se pro buržoazní svět zdrojem stále větších obav. Zde leží kořeny křečovitých pokusů postavit proti tomuto skutečnému rozvoji demokracie a svobody pro pracující hesla, operující formálními „právy člověka“.

Lidem, kteří neznají vnitřní život socialistických zemí, se hlasatelé buržoazního „pluralismu“ na Západě snaží vštípit absurdní myšlenku, že „existence a činnost komunistické strany je omezujícím faktorem, či přímo překážkou demokracie v socialistických zemích. Ve skutečnosti je pravý opak pravdou. Komunistická strana, jež v socialistické společnosti spojuje vědecké řízení společenských procesů s tvořivou aktivitou dělnické třídy a pracujících v duchu principů demokratického centralismu, je něčím mnohem víc než jednou z politických stran. Spojuje lid s vědou, vyzbrojuje pracující marxisticko-leninským vědeckým poznáním zákonitostí vývoje společnosti: tím otevírá a zprostředkuje všem pracujícím stále nové a nové možnosti svobodného rozvoje a utváření vlastního osudu v souladu s poznanými objektivními zákony společenského vývoje. Je tedy celou svou podstatou nejdemokratičtější silou současné epochy

Závěr

Komunistická strana Československa, věrna principům marxismu-leninismu a proletářskému internacionalismu, získala bohaté zkušenosti z boje za demokracii a socialismus. V praxi třídních bojů dokázala dovršit proces přerůstání národní a demokratické revoluce v revoluci socialistickou pokojnou cestou. Za široké podpory lidových mas byl tento kvalitativní společenský převrat uskutečněn s využitím parlamentního systému v průmyslově vyspělé zemi s bohatými buržoazně demokratickými tradicemi.

Díky vysokému politickému mistrovství KSČ, a zejména soudruha Klementa Gottwalda, tak došlo k tvořivému uplatnění i rozvíjení leninské teorie socialistické revoluce.

Marxisticko-leninské strany, které působí v imperialistických státech, přikládají v současné době právem velký význam otázkám tvůrčího přístupu k socialistické revoluci, otázkám sepětí boje za demokracii s bojem za socialismus. Reakční vývoj imperialismu, který zasahuje do všech oblastí společenského života, krize ekonomických, politických i sociálních struktur a hodnot i úpadek buržoazní ideologie a morálky vedou k tomu, že do boje za demokracii se zapojují široké vrstvy obyvatelstva a že se vytváří možnost zformování široké lidové fronty v boji za společenský pokrok. V této souvislosti se dostává do popředí i otázka rozvíjení revoluce v pokojných formách.

Především je však třeba vycházet z toho, že demokratické reformy nabývají kvalitativně přetvářejícího charakteru teprve tehdy, až v nich jasně vykristalizuje socialistická tendence.

Aktuálnost pokojné cesty přechodu od kapitalismu k socialismu přitom neznamená absolutizaci této cesty a odmítání jakéhokoli revolučního násilí.

Revoluční strana splní své poslání jen tehdy, jestliže dovede organizovat hospodářské a politické stávky a je-li odhodlána mobilizovat lid k bojovému vystoupení, aby byl odražen útok reakce a revoluce se mohla nepřetržitě rozvíjet.

Je třeba, aby střední vrstvy měst a venkova byly získávány pro demokracii a socialismus a byla podniknuta opatření neutralizující kolísavé skupiny. Dělnická třída musí disponovat takovými masovými politickými organizacemi, které jsou schopny chopit se moci a udržet ji, a musí být vybavena prostředky schopnými odrazit reakční útoky a odpovědět na ně revolučním násilím. Boj za demokracii a přechod k socialismu v pokojných formách klade do popředí úkol přestavby starého státního mechanismu tak, aby byly chráněny zájmy pracujících.

Strana prokázala umění správně volit formy a metody boje, které odpovídalv dané situaci, i schopnost co nejrychleji měnit tyto formy boje. Počítala se zahraničními faktory, a to jak s příznivými, tak s negativními. Byla si ovšem plně vědoma, že každá sociální revoluce vyrůstá v první řadě z objektivních rozporů společnosti a má svou základní příčinu v rozporech uvnitř této společnosti.

Každý kdo se hlouběji zajímá o moderní dějiny ČSSR a objektivně posuzuje politiku KSČ v období přípravy a provedení socialistické revoluce v naší zemi musí přiznat, že „... vítězství pracujících nad reakcí v Únoru 1948 bylo možné především proto, že v jejich čele stála zkušená, v třídních a národně osvobozeneckých zápasech zocelená Komunistická strana Československa, vyzbrojená marxisticko-leninským učením, která skvěle zvládla strategii a taktiku třídních bojů“. [Usnesení 1978].

Literatura

Gottwald, K.: *Spisy, sv. VII.* SNPL, Praha 1953.
Gottwald, K.: *Spisy, sv. XII.* SNPL, Praha 1953.
Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 31.* SNPL, Praha 1955.
Usnesení ÚV KSČ ke 30. výročí Února 1948. *

Резюме

Немец. Б.: К актуальным вопросам теории социалистической революции и развития социалистической демократии в ЧССР

Социалистическая революция в Чехословакии, февральские события 1948 года находятся постоянно предметом интереса международного коммунистического движения, в идеологической борьбе с ревизионистами, антикоммунистами и реакционной буржуазной идеологией. И это потому, что в нашей революции решались в сущности все общие вопросы социалистической революции в условиях, которые ныне подобны во многих странах. Более того, именно революция в Чехословакии, переоценка ее особенностей зачастую используется в качестве примера для отрицания международной силы и всеобщего опыта Великой Октябрьской социалистической революции. Однако, точный марксистско-ленинский, объективный и научный анализ главных направлений, стратегии и тактики Коммунистической партии Чехословакии отдельных этапов революции доказывают, что в нашей стране речь шла о творческом применении ленинской теории перерастания демократической революции в социалистическую революцию. Главной особенностью этой революции было то, что в своей фазе она имела национально-демократические черты. Она вырастала из национально-освободительной антифашистской борьбы. В ходе этой борьбы не стоял лишь вопрос восстановления национальной свободы и самостоятельности. Исторический опыт народа, стремление к новому устройству, к миру, большое влияние Советского Союза и коммунистов в ходе национально-освободительной борьбы способствовали возникновению революционных шансов с выразительным классовым политическим аспектом. И таким образом, уже в программах национально-демократической революции и в демократических преобразованиях был

закреплен целый ряд мер и моментов, которые открывали путь к продолжению и к перерастанию революции в социально-классовом направлении.

Осознать причины февральской победы трудового народа в Чехословакии можно лишь на основе глубокого анализа политики, которую проводила коммунистическая партия с момента своего создания, в период буржуазной республики и в годы фашистской оккупации.

На первом этапе революции в классовой борьбе выступали вместе буржуазия и пролетариат. Оба эти течения стремились к гегемонии в революции.

После поражения фашизма, которое положило конец историческому временному противоречию между демократией и фашизмом, на передний план вновь выдвигается основное историческое противоречие между социализмом и капитализмом; тогда менялось соотношение сил в мире и мир начал делиться на два классовых антагонистических лагеря.

Эти процессы охватили и антифашистский национальный фронт в Чехословакии. В борьбе за последовательное применение демократических преобразований, закрепленных в программе Национального фронта, в разработке которой принимала участие и часть буржуазии, спор носил гораздо более широкий характер и отражал противоречие между силами прогресса и реакции во всем мире. Чехословакия в этой борьбе играла особо важную роль, ибо внутренняя борьба в нашей стране проходила на границе возникающих двух лагерей — антагонистических лагерей, и более того, в стране с высоким уровнем промышленного развития, с традиционными связями с западом. Начался спор не только о внутреннем общественном изменении, но и о внешнеполитической ориентации государства.

Коммунистическая партия Чехословакии и ее вождь Клемент Готвальд сознавали, что все антифашистские демократические силы стали во время войны перед лицом народа сторонниками демократии и прогресса и что для того, чтобы убедить народ в том, каково подлинное место каждого, потребуется определенный период и целый ряд испытаний. Все расширяющиеся требования национализации, а также отдельные фазы земельной реформы, подрывающие силу капитала в деревне, вызвали в Национальном фронте разногласия, которые привели к поляризации чехословацкой политики. Это позволяло коммунистам срывать постепенно маску с лица лицемерных друзей народа, трудящиеся убеждались в том, что не все те, кто вынужден был под давлением послевоенной волны принести присягу под знаменем демократии и прогресса, готовы идти за ними. Это вызвало сильное движение в массах и способствовало процессу постепенной изоляции реакционных представителей некоторых партий Национального фронта. Вместе с тем, коммунисты одновременно привлекали на свою сторону все более широкие слои народа благодаря своей созидательной программе. И именно потому, что они были в первых рядах тех, кто самоотверженно трудился над восстановлением национальной экономики и укреплял народно-демократическое государство и режим, они снискали большую поддержку народных масс и укрепили свой авторитет.

Коммунистическая партия Чехословакии использовала важные привилегии власти, которые она снискала в ходе национально-демократической революции, а позднее в 1946 году в парламентских выборах и развивала революцию путем комбинации давления сверху и активности революционных масс снизу. Важную опору она имела в новом правительстве, за которое она боролась в тяжелые годы войны; и в системе национальных комитетов. Народ, объединенный в Национальном фронте и в национальных комитетах, постепенно становился решающим фактором народно-демократического строя. Мощный революционный инструмент рабочие снискали в заводских советах. Важным фактором были общественные организации, особенно профсоюзы. И в них решающее влияние имели коммунисты. Тем самым расширялась гегемония рабочего класса во всем обществе. Народно-демократическая власть была по своему классовому содержанию революционно-демократической диктатурой народа, возглавляемого рабочим классом. В этой форме она однако была переходным устройством, ибо имела двойную возможность развития: или к диктатуре пролетариата, или обратно к диктатуре буржуазии.

Изменение в соотношении сил между социализмом и капитализмом и прежде всего бескорыстная материальная и политическая помощь Советского Союза облегчали путь к социалистической революции. В переходный период, наступивший между майской революцией и Февралем, не решался в этой стране лишь спор кто кого, но в основном вопрос кто с кем. Это проявилось в борьбе за внешнеполитическую ориентацию чехословацкого государства, которая была не только формально юридически, но и фактически определена Договором с Советским Союзом, но на практике за это необходимо было бороться с буржуазией с тем, чтобы этот Договор последовательно реализовался на всех участках общественной жизни.

После 1946 года ускорился процесс дифференциации в массах, в политических партиях. Руководство КПЧ предполагало, что этот процесс дифференциации будет вести

к разногласию с антикоммунистическим фронтом и к тотальной изоляции реакционных представителей.

Исторический опыт полностью подтвердил правильную ориентацию Коммунистической партии Чехословакии, ибо буржуазия, избравшая в целом в качестве предлога для умерщвления дееспособности кабинета коммунистического премьера Готвальда второстепенную проблему, в конечном итоге очутилась в полной изоляции.

Февральские события в Чехословакии ясно доказали, что единственным посетителем и гарантом демократического развития, и даже в обоих направлениях, является рабочий класс. Во-первых, прежде всего потому, что полным захватом власти рабочим классом в союзе с трудящимися не сузились, а наоборот, существенно расширились демократические основы нашего строя, ибо была устранена возможность того, чтобы горстка буржуазии препятствовала претворению в жизнь интересов трудящихся. Во-вторых, победа в Феврале 1948 года доказала, что рабочий класс и трудящиеся не нуждаются в том, чтобы ликвидировать демократические формы. Их назначением и в дальнейшем было развитие и пополнение подлинно демократическим содержанием всех форм, которых пролетариат может использовать для развития демократии. Полностью подтвердилось учение Ленина о том, что там, где трудящиеся имеют в своих руках подлинно демократическое право решать о своей судьбе, там необходимо положить конец капиталу. Не случайно в Феврале 1948 года именно представители буржуазии начали отбрасывать демократические формы и прибегать к незаконному насилию в отношении народа. Точно так обстояло дело в Чехословакии в кризисный период 1968 года. Однако, она извлекла из всего этого урок, что тот, кто хочет каким-то образом использовать свое влияние, должен попытаться использовать или скорее злоупотребить демократическими лозунгами в противовес социализму. В рамках этих усилий уже на протяжении целых десятилетий буржуазная пропаганда утверждает, что коммунисты в ходе строительства социалистического общества отказываются от демократии. А дело обстоит совсем иначе. Глубоким смыслом всего строительства социализма, всего развития нашей жизни, тридцатилетнего периода, истекшего со времени Победоносного Февраля, как и свидетельствуют об этом документы XIV и XV съездов нашей партии, является развитие исторической творческой инициативы, активности всех трудящихся и повышение их участия в управлении общественными процессами.

Социалистическая демократия превзошла все предшествующие демократические формы и исторически достигнутый уровень свободы, ибо поставила вопрос демократических прав и свобод на службу рабочих, крестьян, интеллигенции, на службу народных масс, расширив их воздействие на все сферы общественной жизни и больше всего там, где решается об основных условиях создания жизни человека.

Summary

Němec B.: On Actual Problems Involved in the Theory of Socialist Revolution and in the Development of Socialist Democracy in Czechoslovakia

The socialist revolution in Czechoslovakia, the events of February 1948 continue to be a matter of interest within the international communist movement, in the ideological struggle with revisionists, anticommunists and the reactionary bourgeois ideology. This is so because, in our revolution, all substantial general issues of the socialist revolution were solved under conditions similar to those prevailing at present in a great number of countries. Moreover, it is just the revolution in Czechoslovakia and the overestimation of its particularities that are frequently introduced as an example in connection with negating the international validity of and the general experience gained by the Great October Socialist Revolution. Yet an exact Marxist-Leninist objective and scientific analysis of the main trends, strategy and tactics applied by the Communist Party of Czechoslovakia in the separate phases of the revolution bear evidence to the fact that, in this country, it was a matter of a creative application of Lenin's theory of the democratic revolution gradually changing into a socialist revolution. An important specificity of this revolution was the fact that in the given phase it was characterized by features of the national and democratic revolution. It grew out of the antifascist national-liberation struggle without, however, the question of the re-establishment of national liberty and independence being the only one involved. The people's historical experience, the longing for a re-arrangement, for peace, the strong influence of the Soviet Union and of communists in the national-liberation struggle enhanced the chance of revolution with a distinct class-political aspect. Hence it follows that a number of measures and moments opening the way to a continuation and outgrowth of the revolution in the social-class direction have already been anchored in programmes of the national and democratic revolution and democratic transformations.

The causes of the February victory of Czechoslovakia's working people can be grasped only with the aid of a thorough-going analysis of the policy carried out by the Communist Party since its foundation, i. e. in the period of the bourgeois republic and the fascist occupation.

In the practical class struggle taking place in the first stage of the revolution, both the trends endeavouring to attain hegemony in the revolution — i. e. the bourgeoisie and the proletariat — proceeded hand in hand. After the defeat of fascism which put an end to the historically transient contradiction between democracy and fascism, it was again the basic historical contradiction between socialism and capitalism that was coming to the fore; the world ratio of forces was undergoing a change and the world began to split into two class-antagonistic camps.

These processes influenced also the anti-fascist National Front in Czechoslovakia. Thus it happened that, in the struggle for a consequential enforcement of democratic transformations anchored in the programme of the National Front wherein also a part of the bourgeoisie joined, a far broader conflict reproduced itself which was developing between the forces of progress and reaction all over the world. Czechoslovakia played a role of particular importance in this conflict owing to the fact that here the internal struggle was taking place on the borders of the arising camps — antagonistic camps — and, moreover, in an industrially developed country with traditional links to the West. Thus a controversy was arising not only in the area of internal social change but also as regards the foreign-policy orientation of the state.

The Communist Party of Czechoslovakia and its leader Klement Gottwald were well aware of the fact that after the end of the war all antifascist democratic groups figured in the face of the nation as advocates of democracy and freedom, that a certain time had to elapse, and that, in particular, considerable experience had to be gained to make the people see the actual position of those concerned. The gradually increasing pressure towards nationalization on the one hand, and the separate phases of the land reform undermining the power of capital in villages on the other called forth friction in the National Front and polarized Czechoslovak policy. This situation made it possible for the communists gradually to tear off the masks from the faces of hypocritical friends of people; step by step, the working people found out that not all those who were compelled to swear on the flag of democracy and progress under the pressure of the post-war wave were also willing to follow in its wake. This called forth intensive movements in the masses and stimulated the process of gradually isolating the reactionary representatives of some of the parties making up the National Front. At the same time, the communists appealed to ever broader population strata by their positive programme of construction. Due to the fact that they themselves were the first to join in the self-sacrificing efforts to renew our national economy and to reinforce the people's democratic state and régime, they succeeded in gaining an ever increasing support of the masses and in strengthening their own authority.

The Communist Party of Czechoslovakia made use of the significant power prerogatives gained in the national and democratic revolution, later on in the parliamentary elections of 1946, and developed the revolution through a combination of pressure from above and the activity of revolutionary masses from below. It was significantly supported, on the one hand, by the new people's government which it had pushed through after complicated struggles during and after the war, and, on the other hand, by the system of national committees. Step by step, the people united in the National Front and in national committees were becoming the decisive factor of the people's democratic order. Works committees provided the workers with a powerful revolutionary tool. Social organizations became an important factor, particularly the trade unions. Even here, communists gained a preponderant influence. This in turn intensified the hegemony of the working class within the scope of the whole society. With regard to its class content, the people's democratic power represented the revolutionary dictatorship of people led by the working class. In this form, however, it was a temporary system only, owing to its possibility of developing in two directions — either toward the dictatorship of the proletariat, or backwards, toward the dictatorship of the bourgeoisie.

The changing power ratio between socialism and capitalism, and, in particular, the unselfish material and political help from the part of the Soviet Union were paving the way to the socialist revolution. In the transitory period intervening between the May revolution and February, it was not only the controversy as to who is to have the upper hand that was being solved but also the question of who is to stand by or against whom. This became manifest in the struggle for the foreign-policy orientation of the Czechoslovak state that had been laid down not only formally and legally but also factually in the treaty with the Soviet Union; in practice,

however, it proved necessary to fight a struggle against the bourgeoisie for the sake of a consequential realization of this treaty in all areas of social life.

After 1946, the process of differentiation taking place in the masses and in political parties was greatly speeded up. The leaders of the Communist Party of Czechoslovakia assumed that this differentiation process would result in a disintegration of the anticommunist front and in a total isolation of reactionary representatives.

The historical events fully confirmed the correct orientation of the Communist Party of Czechoslovakia: the bourgeoisie, having chosen an altogether marginal problem as a pretext for paralyzing the action capacity of the communist Prime Minister Gottwald's cabinet, became in fact completely isolated.

It was clearly brought out by the February events in Czechoslovakia that the working class is the sole bearer and guarantee of democratic development in the following two aspects: first of all because the full assumption of power by the working class in unity with the working people did not narrow down but, on the contrary, substantially broadened the democratic foundations of our order due to the fact that it deprived the handful of bourgeoisie of the possibility to hinder the enforcement of the working people's interests. Secondly, the victory gained in February 1948 revealed that the working class and the working people have no need to abolish democratic forms: it belongs to their mission to go on expanding the potentialities of all the forms that can be applied by the proletariat in developing democracy, and to fill them with a truly democratic content. Lenin's hypothesis stating that capital necessarily ceases to exist wherever the working people obtain the genuinely democratic right to decide about their destinies was verified. Thus it was not by chance that in February 1948 it was exactly the representatives of the bourgeoisie that started to infringe and throw away democratic forms and resorted to unlawful violence against the people. The same applies to the critical development in Czechoslovakia, especially in 1968. The bourgeoisie refused to accept its defeat in February 1948. But it has no doubt been enlightened on the fact that in case somebody intends to exert any influence in this country he must try to make use — or rather ill use — of democratic slogans and present them as contradictory to socialism. In compliance with these efforts the bourgeois propaganda kept on asserting in the course of the past decades that communists have repudiated democracy in building up socialist society. Exactly the opposite is the case. As has been pointed out by the documents of the 14th and the 15th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, the substantial sense of building up socialism, of developing our life in its totality, of the thirty years following the Victorious February, is to develop the historical creative initiative, the activity of all working people, and to increase their participation in the management of social processes. Never in the past have the working people of this country possessed so many real rights and opportunities to determine their own destinies. Socialist democracy has outgrown all the preceding democratic forms and the historically attained levels of liberty in consequence of posing the question of democratic rights and liberties in behalf of workers, farmers and the intelligentsia, in behalf of the people's masses, and extending their range of action to all spheres of social life — most of all to those wherein the basic conditions of the formation of human life are decided upon.

Pojem „liberální“ a „liberalismus“ stále patří mezi nejfrekventovanější pojmy politického slovníku současnosti. V kapitalistických zemích představuje etiketu a heslo, k němuž se s výjimkou krajní pravice hlásí téměř kdekdo. Působí přímo paradoxně pozorovat, jak se více či méně nápadně a vehementně dovolávají liberalismu a jeho hesel současně tradiční konzervativci, strany buržoazního politického středu i sociálně demokratičtí reformisté. Přitom je pochopitelné, že tato inklinace dalekosáhle podléhá vlivům konkrétní politické situace a má ve většině případů výrazný konjunkturální náboj. Nicméně působí tu i některé konstantnější momenty, z nichž nejdůležitější tvoří okolnost, že v současnosti liberalismus, ať už s ním přichází v buržoazním táboře kdokoli (včetně revizionistů), bývá jako ideologie i jako proklamovaná politická praxe kladen do protikladu k cílům a praxi reálného socialismu a revolučním snahám vůbec.

Podrobně-li však obsah nejrůznějších proklamací o liberalismu bližšímu rozboru, zjistíme, že ve své podstatě jsou mlhavé a naprosto povrchní. Na věci nic nemění ani ostentativní zdůrazňování svobody a demokracie: právě jejich výklad a ovšem i uskutečňování patří k základním diferencím rozdělovacím politická hnutí a směry. A je to právě skutečná společenská praxe, která odhaluje rozpor (tomu, kdo jej chce vidět) mezi politickou frází a ideologickou prezentací na jedné straně a reálnými cíli a záměry jednotlivých skupin a frakcí v táboře buržoazie i maloburžoazie na straně druhé.

Změny v ekonomické základně a jí odpovídající posuny v konstelaci třídních vztahů a politických poměrů si vynucují i odpovídající posuny v oblasti ideologické argumentace a zdůvodnění. To se týká v moderních dějinách právě tak koncepcí svobody a demokracie jako obsahu politického liberalismu, jehož neoddělitelnou součástí mají domněle tvořit.

Avšak pokus klást proti vědeckému socialismu jako rovnocenného protivníka jakousi obecnou ideologii liberalismu je překroucením faktického stavu věcí. Není a nikdy nebylo nějakého liberalismu vůbec, s neměnnou tradicí; to, co v moderních dějinách reálně vystupovalo a vystupuje pod praporem liberalismu, představuje soubor rozličných tendencí a momentů odlišné ideologické funkce a kvality, v nichž souvislost ustupuje před rozdílností a kontinuita má jen vnější nebo spíše verbální ráz. Tuto okolnost postřehli i někteří nemarxističtí teoretikové, kteří — na rozdíl od propagandistických tirád — připouštějí, že „liberalismus sám nemůže existovat jako oddělená a soběstačná tradice“ [Smith 1968 : 277]. Dnes tvoří přežívající prvky politického liberalismu a jejich ideové projevy jen podřízený moment pluralistického politického systému, příznačného pro soudobý kapitalismus. Tak tomu ovšem zdaleka nebylo v minulosti.

Zda a jaké kvalitativní změny obsahu a ideologické funkce skrývá ta či ona sociálně historická kategorie může prokázat teprve bližší geneticko-historický rozbor procesů, jež myšlenkově shrnuje. V případě liberalismu a jeho vývoje nás tento přístup vede až k počátkům sedmáctého století a k ideovým

úkolu, které tehdejší sociálně ekonomický vývoj západoevropské společnosti kladl na pořad dne. Počínaje tímto obdobím můžeme názory a představy, jež byly později spojovány s pojmem liberalismu,⁽¹⁾ předběžně rozčlenit do tří typů, z nichž jen druhý je možno důvodně označit za liberalismus v obvyklém chápání konvenčním vyjádření a funkci.

1. Osvícenecký a revoluční liberalismus osmnáctého století

Původní zdroj liberalistického myšlení tkví v tom souboru protitraditionalistických představ a idejí, které se ve své prvotní teoretické podobě počínají formovat v druhé polovině sedmnáctého století, ale svou vyhraněnější formu, bližší skutečné politické praxi, dostávají zhruba až asi o sto let později. Rozvoj kapitalistických vztahů vnáší do ekonomických a sociálních poměrů západní Evropy stále patrnější změny a tvoří motivační zdroj všech nových myšlenek, avšak nevyzrálost společenských vztahů podmiňuje nerozvinutou podobu tehdejšího sociálního myšlení. To se týká i zrodu liberalistických představ. Nejde v nich původně ani o jednotnou koncepci, ale spíše o soubor volně spjatých myšlenek, v nichž se však (nehledě na rozdílnost pojetí u jednotlivých autorů a stoupenců) projevují základní společné rysy:

- a) obhajoba svobody jedince v politickém smyslu jako základ dalších lidských svobod (původ této svobody je přitom odvozován od přírody);
- b) odmítání zděděných výsad a tradiční hierarchické autority; spolu s tím je kladen důraz na konsensus, spontánnost a rovnost;
- c) preferování jedince (individualistická tendence).

Všechny tyto rysy jsou výrazem vztahů a potřeb, jež charakterizují společenské postavení a snahy buržoazie v době, kdy teprve bojovala o moc v tehdy nejpokročilejších zemích a do jisté míry právem se mohla pokládat i za mluvčího utiskovaných tříd vůbec. Proto také revoluční liberalismus obsahuje prvky, jež překračují rámec pouze buržoazních zájmů a jdou aspoň v některých ohledech perspektivně dále.

Ideové zdroje původního liberalismu sahají až k počátkům novověku; podílejí se na nich zvláště renesanční názory (humanistický proud), racionalisticko-empirická filozofie a později zejména přirozenoprávní koncepce. V této souvislosti má zvláštní význam, že právě v rámci koncepcí společenské smlouvy vzniká postupná diferenciací. Zatímco Hobbes a v jeho stopách další vyvozují, že uzavřením společenské smlouvy přenášejí jedinci všechnu svou přirozenou svobodu a rovnost na státní moc a tak se jí sami fakticky provždy vzdávají (*Leviathan* 1651), soudí druzí v čele s Lockem (*On Civil Government* 1690), že tento přírodní „vklad“ v člověku je nezcižitelný a uvažují hlavně o tom, jak jej uchránit a rozšířit vůči mocenským autoritativním nárokům všeho druhu.

První alternativa sloužila mimo jiné jako zdůvodnění státního absolutismu na evropském kontinentě a východisko osvěcensky motivovaných reforem, které prováděl osvěcený panovník příkazy shora (Bedřich II., Marie Terezie, Kateřina II. atd.). K zájmům a potřebám maloburžoazie a vykořisťovaného lidu bylo při těchto správních a politických reformách však přihlédnuto jen málo nebo vůbec ne.⁽²⁾ Tento druh aristokratického, vlastním osvěcenstvím jen zčásti dotčeného reformismu představoval v osmnáctém století vlastně určitou

(1) Termín „liberalismus“ byl poprvé použit až počátkem devatenáctého století v souvislosti s dobovým politickým hnutím ve Španělsku.

(2) Do jisté míry výjimečné. netypické postavení. v lecčems bližší radikálnějšímu proudu,

představovalo působení Josefa II., jehož reformy šly mnohem dále než v jiných zemích a vcelku se vyznačovaly vážně chápáním egalitářskou tendencí (byť omezenou jako každý takový zásah shora).

liberálně konzervativní alternativu vzhledem k revolučnímu proudu v liberalismu. V obou případech rozdílná třídní základna se musela projevit — a také projevila — v divergenci názorového zaměření, v pojetí, způsobu a dosahu změn, před nimiž tehdy pokročilejší část Evropy stála.

Druhý proud v rodícím se osvětském liberalismu osmnáctého století představoval ideový směr, který, ač rovněž navazoval na původní koncepcce společenské smlouvy, kladl v tradici Lockově a Rousseauově(3) důraz na nezcizitelnost svobod (v dobovém pojetí) a v té či oné míře i na povšečně pojatou rovnost: zahrnoval tedy v sobě vedle individualistické tendence také výrazný moment demokratismu. Takto se vytvářela ideologie, která z třídního hlediska vyjadřovala potřeby a představy drobné buržoazie a maloburžoazie a byla blízká i zájmům prostého lidu. Jako její mluvčí většinou vystupovali intelektuální představitelé maloburžoazie, kteří svým původem a humanistickou orientací měli poměrně blízko k různým vrstvám pracujícího lidu. Úvahy a představy spojené s tímto proudem vycházely původně ze státoprávně politických úvah a projektů. Postupně se však spojovaly a prolínaly s dalšími představami vycházejícími z okruhu materialisticky orientované vědy a filozofie a společně s kritickým zkoumáním dějin i dobových poměrů vyústily posléze do širokého proudu osvětské orientace s humanistickým předznamenáním. V pracích a zaměření nejdůslednějších stoupenců se stává tento liberalismus co do své výrazové formy i obsahu revolučním liberalismem, i když si uchovává své charakteristické osvětské rysy. Přívlastek „revoluční“ a jeho užití při charakteristice radikálního proudu v rámci osvětského liberalismu je přitom možno pokládat za oprávněný jak vzhledem k tomu, že vyjadřuje spojitost s důsledným zavržením dosavadního feudálního uspořádání společnosti, přičemž nabývá — aspoň ve svém nejradikálnějším výrazu — egalitářského charakteru, tak vzhledem k tomu, že jako součást nové buržoazní ideologie se také reálně uplatňuje ve velkých historických předělech: v zárodečné formě v anglické revoluci v r. 1688, ve vyvinutější podobě pak v americkém hnutí nezávislosti a zvláště pak ve Velké francouzské revoluci. Jeho pozdní ozvěna zaznívá ještě v roce 1848.

Prvního veřejně politicky proklamovaného a legislativně uznávaného výrazu se dostalo idejím revolučního liberalismu v Severní Americe. Převaha drobné buržoazie a pracujícího lidu i přirozená autorita, již se v tomto prostředí dosud těšila manuální práce, to vše posilovalo sklon k demokratismu s rovnostářským, právě tak jako individualistickým rysem a k antiautoritářství (podporovaný v tomto případě ještě puritánským vlivem) a vytvářelo přirozenou živnou půdu pro šíření osvětsko-liberalistických myšlenek v lockovsko-rousseauovské tradici. Američtí osvícenci však evropské myšlenky pouze nepřebírali, ale dále je prohlubovali a především používali jako praktického návodu. „Nejtypičtějším rysem amerického osvícenství byl totiž jeho bojovný, čínorodý charakter, bezprostřední spojitost teorie a praxe, sjednocení činnosti filozofické s aktivně společenskou a politickou.“ [Iljin 1977 : 3].

Odboj proti kolonialistickým, ve feudálním duchu zdůvodňovaným choutkám anglického krále jen uvolnil cestu tomu, co zde již dříve dozrávalo a dostalo nyní prakticko-revoluční ráz. Z různých osvětsko-liberalistických pramenů

(3) Je třeba poznamenat, že na rozdíl od Locka, zejména některých rysů neurčitosti a kompromisnictví, které místy doprovázejí jeho úvahy o svobodě a rovnosti i o jejich spojitosti (což teoretikům soudobého pluralismu umožnilo, aby se hlásili k jeho ideovému dědictví), představuje Rousseau mnohem dů-

slednější a radikálnější vyhraněné rozvinutí koncepce svobody a rovnosti, jejich jednoty; stal se proto také hlavním zdrojem revolučních učení. Pro tento rozdíl však nesmíme zapomenout, že Rousseau v mnohém na Locka navazuje.

sestavuje v roce 1776 Tomáš Jefferson v osobitém, nekompromisním duchu první deklaraci lidských práv určenou jako součást virginské ústavy a ještě téhož roku rozvádí spolu s Benjaminem Franklinem tytéž myšlenky v *Prohlášení nezávislosti Spojených států severoamerických*. Mluví se zde o „zákonech přírody a přirozeném dobru jako zdroji, k němuž se lidstvo vrací“, a jako samozřejmá (self-evident) pravda se vyhlašuje: „Všichni lidé byli stvořeni rovni a byli svým tvůrcem vybaveni nezczizitelnými právy, k nimž patří právo na život, svobodu a úsilí o štěstí; k zajištění těchto práv byly ustaveny vlády mezi lidmi, jež odvozují své právní moci ze souhlasu ovládaných...“ [The American 1977 : 106].

Prohlášení nezávislosti bylo přes všechnu svou povšechnost a abstraktnost nejvýznamnějším dokumentem revolučního liberalismu na americkém kontinentě. V dalším vývoji americké republiky nedošly však jeho ideje hlubšího rozvinutí a konkretizace. Spíše naopak, už v ústavě, která byla přijata o deset let později, se mnohem výrazněji uplatnil vliv rychle rostoucí a bohatnoucí domácí buržoazie, která v tomto dokumentu prakticky zeslabila dosah některých radikálně demokratických a rovnostářských tezí *Prohlášení*. Ústava obsahuje četné kompromisy a od ideálního projektu, jenž mělo *Prohlášení* na zřeteli, se vzdaluje.[4]

Ve Francii, kde revoluční liberalismus nabyl teoreticky nejvyhraněnější formy, se také setkal s nejprudším odporem. Reakce sil starého režimu však jen podpořila revoluční rozvinutí a vyjádření revolučního liberalismu. Proto také *Prohlášení práv lidských a občanských* z roku 1789 je nejen propracovanější než americké, ale jde dále i v obsahu. Stačí uvést první články: „I. Lidé se rodí a zůstávají svobodní a rovni podle práva. Sociální rozdíly mohou být odůvodněny toliko obecnou užitečností. II. Cílem každého sdružení politického je zachování přirozených a nepromlčitelných práv lidských. Těmito právy jsou svoboda, vlastnictví, bezpečnost a odpor proti útisku. III. Zásada veškeré svrchovanosti vězí v podstatě v národě. Žádný sbor, žádný jednotlivec nemohou provádět moc, která výslovně nevychází z něho. IV. Svoboda tkví v možnosti činit vše, co neškodí bližnímu: tedy vykonávání přirozených práv každého člověka je omezeno jen mezemi, které zajišťují ostatním členům společnosti užívání týchž práv. Tyto meze mohou být určeny toliko zákonem...“ [Neumann 1927]. A S. K. Neumann k tomu připojuje ve své *Francouzské revoluci* hodnocení, jehož význam je stále aktuální: „Řekli jsme, že *Prohlášení práv*, odsuzujíc nepřímou staré zlořády a formulujíc filozofický katechismus nového pořádku, přesahovalo třídní zájem buržoazie. Vzniknuvši z bojovného zápalu, prohlašovalo právo na odpor proti útisku čili právo na vzpouru, která právě vítězila, aniž se bálo, že tím předem ospravedlňuje vzpoury příští. Prohlásilo přirozená a nepromlčitelná práva: svobodu, rovnost, vlastnictví, povolování a kontrolu daní a zákonů, poroty atd. Práva spolčovacího opominulo z nenávisti k řádům a cechům. Svrchovaností lidu nahradilo svrchovanost královu a zákonem libovůli. Přesto, jsouc dílem buržoazie, má buržoazní ráz. Hlásá rovnost, ale rovnost omezenou ‚sociální užitečností‘, rovnost pokud běží o daně, zákony a přípustnost ke všem úřadům podle

(4) „Důležitější však je, že důsledky reakce, jež se trvale uplatnily v ústavě, jsou až podnes velmi zřetelné v politickém životě Ameriky. Ústava sankcionovala místo přímého volebního práva nepřímé, čímž přešla volba prezidenta z rukou voličů do rukou politických stran. Redukovala mocenská pověření lidového zastupitelstva ve prospěch prezidenta, jehož

úřad se tak stal přístupný vlivům menšiny. Fixovala údobí pověření a učinila tak výkon úřadu závislý na boji stran. Zničila Jeffersonův princip rovnosti zachováním otroctví. Podřídila zákonodárství zástupců lidu posudku Nejvyššího soudu, který může prohlásit zákon za neústavní.“ [Halfeld 1927 : 15].

schopností, zapomínajíc, že schopnosti se pravidelně vyvíjejí a uplatňují jako funkce bohatství... Vlastnictví prohlašuje za nepromlčitelné právo, nehledíc k těm, kdož vlastnictví nemají..." [Neumann 1929 : 187].

Podobný smysl a třídní dosah má i ústava z r. 1793. Zatímco však *Prohlášení* bylo v roce 1789 prosazeno jakoby náraz prvním nejprudším rozmachem revoluce a nemělo v podstatě závazný ráz, musela být o novou ústavu svedena urputná bitva; mohla být přijata teprve po pádu girondistů jako produkt onoho pohybu revoluce, jehož logiku zachytil Marx v mistrné zkratce: „V první francouzské revoluci přichází po vládě konstitucionalistů vláda girondistů a po vládě girondistů vláda jakobínů. Každá z těchto stran se opírá o stranu pokrokovější. Jakmile určitá strana dovedla revoluci tak daleko, že už jí nemůže stačit, tím méně jí v jejím čele, tu jí její smělejší spojenec, stojící za ní, odstrčí a pošle pod guillotinu. Revoluce se tak pohybuje po vzestupné linii.“ [Marx 1949 : 32]. Jen tento druh revoluční eskalace připravil podmínky pro vypracování a přijetí ústavy, která se stala „nejliberálnější formulí občanské demokracie, jakou civilizovaný svět dosud spatřil... Vše to, co kdy vzniklo poté v konstitučních zemích, představovalo jen koncese konservativnímu duchu, výsadám boháčů a předsudkům monarchistickým.“ (Neumann 1930 : 104).

Naskýtá se přirozeně otázka: Mohl jít vývoj revolučního liberalismu v tehdejších podmínkách dále za tuto metu? Zaznamenali jsme, že jak zde, tak i v jiných případech a dokumentech překračuje tento program základní zájem buržoazie a maloburžoazie. Překračuje jej však jen v abstraktně pojaté tendenci, jen v příslibu. Naplnit tuto tendenci — a překročit přitom základní buržoazní obsah — k tomu dosud neexistují odpovídající ekonomické a třídní podmínky. Dělnictvo ještě nevystupuje jako samostatný činitel, jako třída v politickém smyslu, její emancipace z plebejských vrstev teprve počíná a právě Francouzská revoluce k tomu poskytuje ve svých nejnapjatějších okamžicích první příležitost širšího politického významu. Ide však jen o ojedinělá vystoupení, o první počátky, omezené na Paříž a několik dalších větších středisek [Lyon apod.]. Průmysl, který by vytvořil dělnictvo jako velkou třídu, ve Francii tehdy ještě neexistuje.

Naproti tomu buržoazie má za sebou již nejméně dvě stě či tři staletou tradici politické zkušenosti a vyhraněného zájmu. A to se pro výklad a realizaci i těch koncepcí, v nichž nejradikálnější z buržoazních a maloburžoazních ideologů překročili rámec své třídy, ukazuje jako koneckonců rozhodující. „Po Robespierrově pádu se politické osvícenství, které dříve chtělo předstihnout samo sebe, které bylo přepjaté, teprve začíná prozaicky uskutečňovat. Za vlády direktoria se život občanské společnosti — sama revoluce ji osvobodila z feudálních pout... rozlévá v mohutný proud. Hon a shon po zakládání obchodních podniků, touha po zbohatnutí, závrtný vír nového občanského života... to jsou některé ze známek života nedávno vzniklé občanské společnosti. Skutečným představitelem občanské společnosti je buržoazie. Buržoazie tedy počíná vládnout. Lidská práva již neexistují jen v teorii.“ [Marx. Engels 1961 : 142].

Rozhodující okolnost — totiž že sociálně ekonomický vývoj nevytvořil dosud reálné předpoklady k tomu, aby revolučně osvícenský liberalismus mohl podstatně překročit svůj základní buržoazní obsah (přestože radikálnější úvahy a snahy tu nesporně byly) — je reflektována i úrovní teoretických představ. Nej názorněji je to možno dokumentovat na pojetí majetku (právo na majetek, vlastnictví), které bylo in nuce klíčovým bodem pro výklad téměř všech ostatních lidských práv a vztahů — svobody, rovnosti, suverenity lidu atd.

Ani nejbystřejší a nejradiálněji hlavy mezi osvícenskými revolucionáři, jako byli Robespierre, Saint-Just nebo Marat, v tomto směru příliš nepostoupili za platformu maloburžoazních představ.

Jestliže nejradiálněji, leví stoupenci revolučně osvícenské teorie překračují v jednotlivostech a náznacích její meze — a všechno ukazuje, že směrem k hrubému komunismu a socialismu — pak jen dokazují, že jít dále, překonat všechny bariéry buržoazní a maloburžoazní ideologie a mentality znamená již přijmout novou ideologii. A to nutně předpokládá přechod na kvalitativně novou úroveň vědecké ideologie, zformované z pozic dělnické třídy. Přípravu k tomuto přechodu, který se pro nevyzrálost ekonomických a třídních podmínek na přelomu obou století nemohl ještě uskutečnit, tvoří teorie utopických socialistů. A právě jako třídní rozpory a boje revolučního období, tak i myšlenky jeho nejradiálnějších teoretiků, jako byli Marat, Robespierre, Saint-Just a další, vedou až na samý práh utopického socialismu a v jistém smyslu i dále. Babeuf, který na ně navazuje, stejně jako na Rousseaua a Morellyho (obdobně jako sám Robespierre vychází z Rousseaua a Mablyho), je toho názorným dokladem. Proto také snadno pochopíme, co myslel Bedřich Engels, když o moderním vědeckém socialismu poznamenal: „... podle své teoretické formy jeví se zpočátku jako další, jakoby nejdůslednější rozvedení zásad vyslovených velkými francouzskými osvícenci osmnáctého století.“ [Engels 1945 : 13].

Revoluční proud osvícenského liberalismu dospívá ještě jednou ke své politické gradaci v revolučním roce 1848. Podstatně přispívá k tomu, čeho revoluce v některých zemích dosáhla. Ale v ideovém programu je již jeho zenit překročen. V nejvyvinutějších zemích, kde zatím rozhodující hospodářské a z větší části i politické pozice byly obsazeny buržoazií, není již zájem o revoluční ideologii. Maloburžoazie pak svým ekonomicky i politicky dvojznačným postavením není s to ji dále rozvinout. A tak to, co dějinně přetrvává z revolučně liberalistického programu, z jeho radikálně demokratických požadavků, přijímá za své dělnické revoluční hnutí.⁽⁵⁾ Nikoli však jako vlastní cíl, ale jako specifický moment nové socialistické ideologie, v níž staré ideály rovnosti, svobody a bratrství všech lidí dostávají nový, hlubší význam a smysl v univerzálním kontextu nového světového názoru a vědecky založené koncepce beztřídní komunistické společnosti.

2. „Laissez faire“ liberalismus devatenáctého století

Revoluční varianta liberalismu přestává v průběhu devatenáctého století ve většině zemí buržoazii vyhovovat. Svůj úkol již splnila (a vlastně překročila) a další aplikace nemůže nyní vládnoucí třídě kromě politických potíží nic významného přinést.

Buržoazie však s obsahem revolučního liberalismu úplně neodhazuje všechny jeho formální znaky; některé pojmy a hesla nadále podržuje, ale eliminuje jejich revoluční základ a smysl. Dává jim nový výklad, přizpůsobený již vyhraněnému třídnímu antagonismu průmyslové fáze kapitalismu a nové etapě ekonomických a politicko-mocenských zájmů. Jinak řečeno, liberalismus, který

(5) „Nelze tvrdit — jak se často děje —, že tato revoluce byla dílem ‚německého liberalismu‘ nebo ‚německých liberálů‘ nebo že vůbec němečtí liberálové tuto revoluci zvláště přivítali. Ne, je to mnohem spíše tak, že revoluci z roku 1848 si především přála, žádala

a ‚dělala‘ jen část německých liberálů, jejich radikální menšina, zatímco druhá část, většina, se stavěla skepticky a odmítavě ke každé revoluci či revoluční myšlence.“ [Henning 1966 : 44].

byl dosud součástí revoluční ideologie osmnáctého století, je v tomto svém významu a jádře odvržen a to, co z něho pro buržoazii zbývá, je transformováno v ideologii kapitalismu volné soutěže, v liberalismus charakterizovaný zásadou laissez-faire. Nyní, kdy — podle Engelsových slov — se „věčné spravedlnosti dostalo uskutečnění v buržoazní justici, rovnost vyústila v měšťáckou rovnost před zákonem a za jedno z nejpodstatnějších práv bylo prohlášeno — měšťácké vlastnictví“, tj. když se lidská práva stala výrazem buržoazních potřeb, se funkce nového historického typu liberalismu přesunuje především do ekonomické oblasti. Teprve nyní se plně ideologicky zhodnocují všechny ekonomické a politické důsledky vyplývající z individualistického východiska, které se odráží už v nejranějších projevech liberalismu (a ještě předtím je abstraktně vytyčeno subjektivistickou filozofií), a odpovídají pozici individua zbaveného feudálních vazeb a postaveného do podmínek hospodářské konkurence.(6)

Tón výkladu udává nyní již rozvinutá kapitalistická praxe, přičemž argumenty — což je opět příznačné — nedodává již v první řadě filozofie a sociální teorie, nýbrž politická ekonomie, zvláště Adam Smith a David Ricardo. V jejich pojetí kapitalista, který investuje svůj zisk, takto obstarává nové pracovní příležitosti a plní zároveň sociální úkol. Jeho zájem na zisku se tak shoduje se zájmy všech tříd, nabývá jaksí altruistického rázu. Nebo, jak to formuloval anglický konzervativní politik a politický pokrytec Edmund Burke: „Zákony obchodu jsou zákony přírody, a tudíž zákony boží.“(7) [Burke 1880 : 31, 32]. Odtud vyplývá nevhodnost a škodlivost mocenských zásahů do této sféry, zvláště ze strany státu, a tedy zásada hospodářského (zprostředkovaně pak i legislativního, ideového, kulturního atd.) neintervencionismu. Pokud jde o stát a redukci jeho pravomocí, „freetraders“ — aniž by se odvolávali na nějaké teoretické zásady — ze své zkušenosti velmi dobře věděli, o co tu jde: že státní moc a její opatření jsou vždy ku prospěchu té vrstvy, která svými představiteli obsadila ve státním aparátu mocenské pozice. A v podmínkách tehdejší Anglie (podobně i Francie, Německa aj.) to byly převážně ještě představitelé tradičních vrstev buržoazie a poburžoazně šlechty (pozemkových vlastníků). Osvobození od vlivu těchto vrstev, od jejich prerogativ a monopolních nároků, bylo historickým jádrem celého liberalistického, později tolik záměrně idealizovaného pojetí svobody.

Boj však trval dlouho. Až v r. 1832 byl přijat zákon o reformě parlamentu (zvýšil počet voličů z 220 000 na 670 000 při 14 miliónech obyvatel) a teprve v roce 1846 byly definitivně zrušeny tak zvané obilní zákony, které statkářům umožňovaly diktovat monopolní cenu obilí (a tím i hlavních potravin) na vnitřním trhu.

Politické důsledky těchto reforem, vybojovaných za podmíněčné podpory dělnické třídy (která ovšem sledovala zároveň vlastní dělnické zájmy, mířící

(6) „Je však možno se zeptat: nebylo vlastním východiskem laissez faire filozofie to, že vyrůstá z individualismu? Odpověď zní ano i ne, ale spíše ne. Státu nepřátelský postoj zaujatý stoupenci laissez faire spočíval jako celek na užších základech. Byli zde liberálové — z nichž Acton představoval jeden typ a Herbert Spencer druhý — kteří chápali tento problém v jeho širších aspektech. Avšak liberální úsilí o občanskou svobodu je mnohem starší a silnější než argumenty laissez faire. Pro laissez faire byla charakte-

ristická zaměřenost na expanzi (nejen pouhé udržení) ekonomické činnosti. Tato koncepce se stavěla proti státním zásahům v určitých oblastech z výlučně ekonomických důvodů; podobně záporně se stavěla vůči všem formám společenské organizovanosti, s výjimkou těch, které představovaly organizovaný kapitál“ [Orton 1946 : 184].

(7) Srovnej s tím Marxův komentář a charakteristiku Burka jako liberála v Kapitálu [Marx 1953 : 801].

linam a dále než snahy liberálních průmyslníků], shrnuje Engels lapidárně fakt: „Parlamentní reforma z roku 1831 byla vítězstvím celé kapitalistické třídy nad pozemkovou aristokracií. Odstranění obilních cel bylo vítězstvím průmyslových kapitalistů nejen nad statkáři, nýbrž také nad vrstvami kapitalistů, jejichž zájmy byly více méně totožné nebo spojené se zájmy velkostatkářů: bankéři, burziáni, rentiéry atd. Svobodný obchod znamenal přetvoření veškeré vnitřní a zahraniční finanční a obchodní politiky Anglie podle zájmů průmyslových kapitalistů, třídy, jež nyní zastupovala národ. A tato třída se vážně pustila do práce. Každá překážka průmyslové výroby byla nemilosrdně odstraněna.“ [Engels 1950 : 303].

Svoboda obchodu a s ní spojené nadějné perspektivy bohatých zisků se tedy staly základem nového pojetí liberalismu, které ovšem implikovalo i svobodu průmyslového podnikání a vykořisťování pracovní síly. Horlivému úsilí, s nímž se nejsilnější vrstva buržoazie, tj. průmyslníci a velkoobchodníci, pustili do odstraňování staletého nánosu všemožných omezení a bariér, stojících těmto cílům v cestě, odpovídá i náplň jejich představ a hesel, obsah jejich ideologie. Přitom se však v nové rovině opakuje stará taktika: partikulární zájem se skrývá a maskuje všelidskými hesly. Mluví se o důstojnosti a hodnotě osobnosti, lidského individua a míní se tím buržoazní individualismus a egoismus v té podobě, jak jej zformoval trh, konkurence a úsilí o zisk. Hlásá se svoboda jako taková a míní se tím svoboda podnikání a obchodu, neomezené právo na majetek, na nákup a prodej pracovní síly. Mluví se o demokracii vůbec, ale prakticky se chápe jako demokracie majetných vrstev, i když formálně jsou volební právo a účast na správě státu přiznávány každému občanu.

Na druhé straně je tento liberalismus volné soutěže jako ideologie poměrně pružný a přizpůsobivý; nemá v sobě elitářskou výlučnost a nehybnou strnulost starších typů vládnoucí vykořisťovatelské ideologie. Souvisí to do jisté míry s jeho antitradicionalistickým a antidoktrinářským rysem, hlavně však s dějinnou nutností: 1. Průmyslová buržoazie by v Anglii sotva zvítězila ve svém zápase s pozemkovými vlastníky, kdyby se jí nedostalo určité podpory lidových mas. Proto musely být dělnictvu poskytnuty určité ekonomické i politické koncese.⁽⁸⁾ 2. Revoluční situace, která se v první polovině devatenáctého století v Anglii několikrát opakovala, a nebezpečí představované hnutím chartistů, přinutily buržoazii k řadě ústupků, aby hrozivá situace nepřešla v otevřený výbuch. Obojí přesvědčivě ukázalo buržoazním politikům i teoretikům důležitost pružné taktiky a nezbytnost kompromisů. Odráželo se to i v charakteru liberalistické ideologie. Vládnoucí třída nejprve *musela* dělat ústupky, později však přišla na to, že si je může dovolit, neboť mezitím politicky zesílila a ekonomické ústupky (určité zvýšení mezd apod.) si mnohonásobně vynahradila zvětšeným ziskem. Kromě toho mohla nyní efektivněji a výrazněji uplatňovat svůj vliv na dělnickou třídu a pracující vrstvy. Že to nebylo bez výsledků, dokazuje ostatně celá pozdější historie revolučního hnutí v Anglii.

(8) „A z prudké opozice chartistů nikoli proti svobodnému obchodu, nýbrž proti tomu udělat ze svobodného obchodu jedinou životní otázku národa, továrníci pochopili, a denně stále více chápali, že buržoazie nikdy nemůže dosáhnout plně sociální a politické nadvlády nad národem, leč s pomocí dělnické třídy. Tak se poněkud změnil vzájemný poměr obou tříd. Tovární zákony, kdysi strašák

všech továrníků, byly jimi nyní nejen dobrovolně dodržovány, nýbrž rozšířily se více méně na celý průmysl. Trade-unions, nedávno ještě zatracované jako dílo ďáblovo, si nyní továrníci předcházeli a protěžovali je jako naprosto oprávněné instituce a jako užitečný prostředek k šíření zdravých ekonomických obchodních nauk mezi dělnictvem.“ [Engels 1950 : 304].

Původní zásada liberalismu „Laissez faire, laissez passer“, s níž průmyslníci vytáhli do boje za svobodu obchodu a podnikání proti vši reglementaci a privilegovanému monopolu, přechází ze sféry obchodní do sféry politické a ideové; přitom se charakteristickým způsobem obměňuje její smysl. V liberalistické ideologii nyní znamená: hospodářsky činné buržoazii a vlastníkům kapitálu musí být vytvořeny takové společenské podmínky, které by jim umožnily svobodný výkon hospodářské, politické a ideologické aktivity, především „svobodné užívání majetku“; pokud nejsou požadavky dalších vrstev a tříd společnosti s tímto „obecným“ zájmem v přímém a otevřeném rozporu, mohou být v té či oné regulované a „obecnému prospěchu a pokroku“ adaptované formě připuštěny („laissez passer“). K tomu také v podstatě míří Benthamova teorie prospěšnosti a Millovy úvahy o svobodě.

Zesílení ekonomické moci, početnosti, ideového vlivu buržoazie i vrstev s ní spjatých a spolu s tím zesílená reprodukce individualismu v podmínkách volné soutěže vedou k postupnému přijetí zásady všeobecného hlasovacího práva; za těchto okolností a za situace, kdy všechny rozhodující prostředky politického ovlivňování jsou v rukou majetných tříd, se toto právo nezdá být pro kapitalistický systém skutečným nebezpečím, ale spíše účelným nástrojem a doplňkem. Na pozadí určité plurality a různosti se vůle vládnoucí třídy, ať už zosobněná tou nebo onou svou stranickou frakcí (liberálnějšího nebo „konzervativnějšího“ ražení), lépe odráží a je lépe legálně a demokraticky zdůvodněna. Liberalistická ideologie tu dospívá na samý práh politického pluralismu v jeho prvotní, ještě značně naivní formě, jak to například formuluje ve svých úvahách John Stuart Mill. „Co učinilo evropskou rodinu národů zdokonalující se částí lidstva a ne stagnující? Nebyly to nějaké vyšší přednosti... Individua, třídy, národnosti byly si rozhodně nepodobny a vykazovaly velkou různost směrů, z nichž každý vedl k něčemu významnému... Jejich pokusy překážet si navzájem měly sotva kdy trvalý zdar a každý časem se uvolil přijmout dobro, které ostatní nabízeli. Evropa je podle mého názoru zavázána za svůj progresivní a všestranný vývoj této hojnosti směrů.“ [Mill 1891 : 32].

Zásada reglementované tolerance je míněna docela upřímně; stejně upřímně je i přesvědčení, že přitom všechno půjde v podstatě dál stejným způsobem a směrem, tj. pod osvědčeným vedením „osvícené vrstvy“ liberální buržoazie ve směru k stále dokonalejším formám tržního podnikání a svobodného zhodnocování kapitálu, ve směru stále dokonalejší fungujícího mechanismu vykořisťování. Tento druh optimismu, který byl příznačný v druhé polovině minulého století pro buržoazii nejpokročilejších zemí (ne všech), se dále spojil do svérázné symbiózy s určitým proudem povrchního evolucionismu, jenž se zrodil v přírodních vědách. Historické a sociálně psychologické ztělesnění tohoto trendu nejdokonaleji představuje viktoriánská éra v Anglii; teoreticky ji nejpřílehavěji reprodukuje Spencerova zásada vývoje jako přechodu do neurčité nesouvislé stejnorodosti v určitou souvislou různorodost.

Za těmito zásadami a jejich efektním povrchem se však skrývá řada podstatných rozporů, které jsou pocítovány i liberální buržoazií, ale otevřeně je konstatují teprve její protivníci, nebo je v opožděné reflexi přiznávají liberální ideologové až tehdy, kdy epocha tohoto typu liberalismu už v Evropě i USA končí. Spočívají v prvé řadě v konfliktu mezi svobodou v liberalistickém pojetí a demokracií uskutečňovanou v podmínkách kapitalistického systému. Jak s rezignací konstatuje jeden ze soudobých buržoazních politologů, zde „skutečně vzniká konflikt, jenž nemůže být rozřešen. Svoboda nutně plodí nerovnost

a rovnost zase může svobodu jen brzdit“.[9] [Leibholz 1967 : 88]. Jinak tomu ani být nemůže. Je-li základem všech svobod pro buržoazii (včetně liberální) svoboda kapitálu a vykořisťování nezaplacené nadpráce, musí se s kumulací bohatství a ekonomické moci na jedné straně automaticky — jako ve spojitých nádobách — vytvářet na druhé straně ekonomická, politická, statutární a jiná nerovnost, která formálně právní vymezení demokracie v podstatných politických otázkách zcela degraduje. A opačný trend, omezující tento pohyb (tedy zavádění skutečné lidovlády) musí nutně podlamovat základy svobody kapitálu. Z tohoto bludného kruhu není na bázi liberalismu ani jakékoli jiné varianty buržoazní ideologie úniku.

Jiný rozpor, který rovněž doprovází liberalismus „Laissez faire“ od samého začátku, je diskrepance mezi jeho zásadním individualismem (vyrůstajícím ze zájmů a mentality průmyslníka či obchodníka volně operujícího na otevřeném trhu) a liberalistickou politikou, pro niž — jako pro každou jinou — platí, že je otázkou moci. Politická moc však nemůže být přitom jiná než nadindividuální a liberalistická politika musí na to brát zřetel, tj. přijímat opatření, která má vůči jedincům závazný či donucující charakter. A tak když se liberálové dostávají k vládní moci, velmi rychle přizpůsobují svůj individualistický program pravidlům politické aktivity, včetně nejrůznějších restrykcí a nátlaků. Nejsou řídké takové případy, jako například v Německu v roce 1872, kdy liberálové v plné shodě s Bismarckem žádali státní zásahy „proti klerikálním přehmatům“, což snad mohlo být zčásti odůvodněné, ale očividně to odporovalo původním liberalistickým zásadám o státní neintervenci.[10] Nejnápadněji se však tato diskrepance neprojevovala v postupném opouštění liberalistických principů v průběhu politických sporů liberálních stran s jinými frakcemi a stranami buržoazie, ale především v pozici, jakou zaujímaly vůči dělnickému socialistickému hnutí. Přesně řečeno, nešlo zde fakticky ani o opouštění principů, ale spíše o uplatnění toho autentického obsahu, jaký měly od samého počátku a který byl založen na víře v jaksi samozřejmou dominanci buržoazních zájmů a předstev. Bylo však již řečeno, že liberálně orientovaná buržoazie potřebovala lidové masy, a zvláště dělnictvo, ve svém boji o politickou nadvládu a činila jim proto ústupky, jež se promítly v určité míře i do příslušné ideologie.

Nicméně v rámci svých omezení připustil liberalismus poměrně mnoho a v zemích, kde měl silný vliv — který postupně zasáhl i původně konzervativní složky a strany buržoazie[11] — si dělnictvo vydobylo příznivější zákonodárství a pracovní podmínky. Do značné míry se liberalismus smířil i s politickou činností organizovaného dělnictva a jeho stranami, dokonce i socialistického typu (ovšem s výjimkami v řadě zemí), pokud se ovšem nehlásili k otevřeně revolučnímu programu nebo jej nebrali opravdově. Mělo to své předpoklady ve vývoji liberalistické ideologie a v příslušné změně taktiky,

(9) Nebo jiný příklad: „Liberální politika otevřeně přiznává, že svobodný ekonomický systém v určité době vyvolává výrazné nerovnosti, jež se snaží regulovat určitou činností; zároveň však také uznává, že výhled čistého zisku je právě tím, co společnost nabízí jako odměnu za stupeň rizika z iniciativy a podnikavosti, který vyžaduje a očekává od svých členů. Liberál raději připustí nerovnost a nepřetržitě usílí ji opravit než zvýšení kontroly ze strany systému, implikující snad více symetrie, ale jistě také více přinucení.“ [Orton 1946 : 288].

(10) „Tak zvané ‚Květnové zákony‘ (Maigesetze) z roku 1872 vcelku odporují hlavním liberalistickým zásadám a v mnoha ohledech porušují svobodu náboženství obsaženou v ústavě. Jen málokterý z liberálů to rozpoznal a tyto zákony odmítl...“ [Stephan 1966 : 66].

(11) „Po rozšíření volebního práva v Anglii se obě strany musely ucházet o podporu u pracující třídy a tak byl prakticky malý rozdíl ve vnitřní politice, ať byla vláda liberální, jako od r. 1868 do 1874, nebo toryovská, jako mezi 1874 a 1880.“ [Morton 1950 : 310].

jak na to upozornil už Lenin: „Naopak liberalismus, když dělnické hnutí trochu zesílilo, neodvažuje se už popírat třídní boj, nýbrž se snaží pojem třídního boje zúžit, oklestit, vyklestit. Liberalismus je ochoten uznat třídní boj i v oblasti politiky, ale pod jednou podmínkou, že do této oblasti nebude zahrnuta organizace státní moci. Není těžké pochopit, jaké třídní zájmy buržoazie vyvolávají toto liberální zkreslování pojmu třídního boje.“ [Lenin 1957 : 113].

Liberalismus, který nejen připustil, ale snažil se zároveň využít a asimilovat mnohé z toho, co přinášel vývoj, ukazuje v této otázce zásadní mez svého přizpůsobování. Touto mezí, již nemůže nikdy překročit, je základní charakter politické moci, která je v celém jeho pojetí spjata s dominancí buržoazních společenských vztahů. Současně ovšem neváhá — a činí to postupně stále rafinovaněji — přivlastnit si zásluhu zavedení dílčích demokratických práv a svobod překračujících rámec buržoazní třídy (v tomto rámci tu zásluhu ovšem má), které si dělnictvo v čele lidových mas vybojovalo s velkým úsilím a obětmi.

Nejvlastnější třídní jádro liberalistických postojů si však nejednou proráží cestu i přes vnější obal některých, v dané situaci relativně demokratických prvků. V mnoha zemích se liberalismus například docela dobře smíruje s existencí nejrůznějších, převážně majetkově podmíněných volebních censů, které značně restringují politické uplatnění nemajetných vrstev (tolerance liberalismu má tedy ne jeden, ale dva vektory). Jiný příklad je ze sféry ekonomické: Když v r. 1885 poslanec von Hertling v německém Říšském sněmu navrhl zákonné snížení pracovní doby na 11 hodin, „tehdy liberálové všech směrů odmítli státní zásah v této oblasti s tím, že kratší pracovní doba automaticky povede ke snížení produkce“. [Stephan 1966 : 76]. Teprve, když méně zkušená německá liberální buržoazie pochopila to, k čemu již dříve došla buržoazie anglická (a po ní i další), totiž že snížení pracovní doby nemusí znamenat snížení produkce ani zisků (o to hlavně šlo), přestala odporovat tomuto návrhu.

3. Pseudoliberalismus nahrazuje autentický liberalismus

S přechodem kapitalismu volné soutěže k monopolistickému stadiu, který se odehrává na sklonku století v ekonomicky nejrozvinutějších zemích, v podstatě končí také éra liberalismu typu laissez-faire. Se svobodou trhu a nereglementovaného kapitalistického podnikání, jež předpokládaly zároveň určitou rovnost či rovnocennost vlastníků kapitálů, ztrácejí pro buržoazii své sociálně ekonomické zdůvodnění a oprávnění i liberalistické zásady, jež pojmy svobody a demokracie formálně přenášely do celospolečenské roviny a dopouštěly případ od případu i jejich dílčí politickou realizaci v míře, jaká byla slučitelná s existencí kapitalistických poměrů. Pro monopolistickou buržoazii, kterou změna ekonomické situace vynáší k stále větší moci, přestává mít liberalistický program jakoukoli přitažlivost a důležitost, vyjma funkce určité — za některých okolností užitečné — politické clony, jež by zastřela skutečnou povahu vládnoucí moci. V podstatě však éra imperialismu, spojená s monopolistickou organizací kapitálu (2000 monopolů ovládá dnes podle odhadu přes 70 % světového trhu), vyžaduje od vládnoucí buržoazie jiný typ ideologie a politiky. Aby dosáhla svých cílů, musí potlačit (ekonomicky či vojensky) cizí konkurenty vně vlastní země a paralyzovat každý otevřený odpor (ekonomický i politický) uvnitř. Hlavním vnitřním protivníkem se přitom stává organizované dělnické hnutí se svým revolučním zaměřením. Nadchází totiž epocha, kdy perspektiva proletářské socialistické revoluce se stává reálnou: monopolistickému stadiu odpovídá epocha proletářských revolucí. To objektivně pod-

miňuje odpovídající přesun i v oblasti buržoazní ideové nadstavby. Rozhodující postavení přejímají reakční ideje a koncepce.

Úpadek liberalismu — jako hnutí i jako ideologie — nepřichází ovšem naráz (stejně jako monopolistické tendence), ale ve vleklém procesu, který se připravuje už v osmdesátých letech devatenáctého století. Ve svém jádře je charakterizován postupným přizpůsobováním liberálů a liberalismu potřebám imperialismu, jejich spoluprací s proimperialistickými silami a stranami a postupným opouštěním vlastní původní ideologie. V Anglii již dříve liberálové podporovali Palmerstona, a když se později Gladstone pokusil zakročit v Irsku proti ulsterským (proimperiálním) nacionalistům, „byl poražen vzpourou otevřeně imperialistické části liberální strany v čele s birminghamským politikem Josefem Chamberlainem“ [Morton 1950 : 338].

I když se ještě v dalším období v Anglii občas dostávají k moci liberální vlády, dodávají již jen liberalistickou etiketu imperialistickému obsahu své orientace. V Německu rozklad liberalismu počíná již v osmdesátých letech devatenáctého století. Roku 1881 se zde politicky rozpadá do tří skupin s těžištěm v „nacionálně liberální“ orientaci.^[12] Pokusy založit německý stát (Výmarskou republiku) po první světové válce na obnovených liberalistických zásadách ukázaly — v podmínkách již plně rozvinutého monopolistického stadia — jak slabé podpory se jim může dostat ze strany buržoazie.

V nových ekonomických a politických podmínkách (přes některé recidivy projevující se zvláště ve vývoji méně vyvinutých zemí a mimo evropský kontinent) přestává být liberalismus typickým a vlivným reprezentantem buržoazní ideologie, zejména v ekonomicko-politické oblasti.

Některé společenské ideje a představy mohou však setrvačností a tradicí přežívat do určité míry i tehdy, když jejich sociálně ekonomická platforma vzala za své nebo z ní zbyly jen pozůstatky. Je proto možné, a také se s tím setkáváme, že i liberalistické názory si v kapitalistických zemích uchovávají dodnes jistý význam. V podstatě však jde — aspoň tehdy, jedná-li se o návaznost na liberalismus, a ne o politické mimikri — jen o doznívání jednotlivých, sotva už navzájem spjatých představ. Platí o nich to, co v této souvislosti napsal americký marxista Howard Parsons: „To, co zbývá z klasického liberalismu, je jeho ideologický reflex, úsilí o svobodný výraz názoru jedince. Tato snaha, odloučená od svých původních ekonomických zdrojů, pak neustě kolísá (jak ukazuje náplň hnutí za občanská práva v USA) mezi anarchismem, progresivismem a konzervativismem.“ [Parsons 1971 : 321].

Jednotlivé ideje, mezi nimi zvláště idea svobody, zbaveny své koherentní ideologické platformy, nabývají tak v různých politicko-ekonomických podmínkách a konstelacích různého významu a hodnoty. Jsou-li obráceny proti všemoci monopolů (což je dost vzácné), proti diktátorským choutkám militaristů, proti fašismu a agresivním válkám, mají relativně pokrokový charakter. Jsou-li namířeny proti reálným svobodám a právům v socialistických zemích, proti revolučnímu hnutí a jeho ideologii (což je častější), mají reakční charakter. Posouzení a hodnocení jejich působnosti v kapitalistické politické nadstavbě záleží tedy na konkrétních okolnostech a podmínkách. Ve dvacátém století již netvoří a ani nemohou tvořit ucelenou ideologii určité třídy; jsou jen recidivou toho, co už svou historickou roli dohrálo.

(12) W. Stephan v té souvislosti píše: „Nikdy předtím nebyl zde liberalismus tak bez vlivu jako kolem přelomu století... Jeho vůdci stáli bezmocně proti třem mocným, přísně organizovaným blokům; proti centru opřenému o katolickou církev, proti dělnictvu

přitahovanému sociální demokracií a proti konzervativcům...“ [Stephan 1966 : 83].

Jiný autor dochází k závěru, že na počátku dvacátého století liberalismus představoval již „vyčerpanou sílu“. [Collins 1880 : 44].

V autentickém smyslu dožívají jednotlivé myšlenky vlastního liberalismu (někdy zabarvené dokonce i ohlasem původního revolučního liberalismu) jen v představách jednotlivců, zejména z řad humanisticky orientované inteligence nebo nevelkých skupin, jejichž vliv na politický život a mocenskou strukturu v kapitalistických státech je fakticky zanedbatelný. Jejich kritické úvahy dojdou občas pozornosti, ale prakticky jsou bezmocné. Většinou jsou kvalifikovány jako nostalgická touha po něčem, co patří nenávratně minulosti, nebo jako druh politické neadaptace.

Na druhé straně však, a to je mnohem rozšířenější a závažnější případ, představuje bezskrupulózní používání liberalistické frazeologie výrazný projev soudobého pseudoliberalismu. Jeho základním posláním je vytvářet politické mimikri a ideologickou krycí masku, kterou si konzervativní většina buržoazních politiků (s výjimkou krajní pravice) nasazuje zvláště tehdy, když jde o to představit určitou minimální standardní míru demokracie — platnou a určenou především pro buržoazii — jako svou tradiční zásluhu. Cílem je zároveň získat co nejvíce hlasů a popularity v určitých vrstvách lidu a drobné buržoazie a postavit jakousi ideovou protiváhu socialistickým myšlenkám. Soudobé dějiny poskytují řadu důkazů o tom, že tento pseudoliberalismus skrývá docela obyčejný reakční obsah a je protisocialisticky orientován. Jedním z nejnázornějších příkladů z poslední doby je postup Jamese Cartera a jeho administrativy jak v USA, tak v mezinárodním měřítku. Pseudoliberalistická frazeologie na jedné straně a reálná opatření zcela v linii zájmů monopolů (včetně neutronové bomby a protisocialistické kampaně) na druhé straně jsou tak propojeny, že už je stěží možno mluvit o rozporu mezi slovy a činy. Jsou ve skutečnosti součástí jedné hry.

Literatura

- Burke, E.: *Thoughts and Details on Scarcity*. London 1880.
Collins, I.: *Liberalism in Nineteenth-century Europe*. In: From Metternich to Hitler London, Medlicott W. N. 1963.
Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha, Svoboda 1950.
Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha, Svoboda 1945.
Halfeld, A.: *Amerika und der Amerikanismus*. Jena, E. Diderichs 1927.
Henning, F.: *Frühgeschichte des deutschen Liberalismus*. In: Geschichte des deutschen Liberalismus. Köln-Opladen, Westdeutscher Verlag 1966.
Iljin, I. P.: *Amerikanskoje prosvěšćenije*. In: The American Age of Reason. Moskva. Progress Publ., 1977.
Leibholz, G.: *Strukturprobleme der modernen Demokratie*. Karlsruhe 1967.
Lenin, V. I.: *O liberalismu a marxistickém pojetí třídního boje*. Spisy, sv. 19. Praha SNPL 1957.
Marx, K.: *Kapitál, I*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Praha, Svoboda 1949.
Marx, K. — Engels, B.: *Svatá rodina*. Spisy, sv. 2. Praha, SNPL 1961.
Mill, J. S.: *O svobodě, II*. Praha, J. Otto 1891.
Morton, A.: *Dějiny Anglie*. Praha, Svoboda 1950.
Neumann, S. K.: *Francouzská revoluce, I*. Praha, Fr. Borový 1929.
Neumann, S. K.: *Francouzská revoluce, II*. Praha, Fr. Borový 1930.
Orton, W. A.: *The Liberal Tradition*. New Haven, Yale Univ. Press 1946.
Parsons, H.: *Humanism and Marx's Thought*. Springfield, Ch. Thomas 1971.
Stephan, W.: *Hundert Jahre liberale Parteien*. In: Geschichte des deutschen Liberalismus. Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag 1966.
Smith, D. E.: *Liberalism*. In: International Encyclopaedia of the Social Sciences. Vol. 9. London, The Macmillan Comp. 1968.
The American Age of Reason. Moskva, Progress Publ. 1977.

После значительного спада понятия либерализма в 20—30-е годы нашего века это понятие выдвинулось опять на передний план в буржуазной публицистике (в политологии, истории и т. д.). Одной из причин этого является явно представление, что его можно использовать в качестве идейного противовеса в отношении программы и целей научного социализма. Однако, более подробный теоретико-исторический анализ показывает, что понятие либерализма вообще, связанного с непрерывной тождественной традицией является обманчивой схемой. В действительности то, что в современной истории связывается с понятием либерализм, представляет собой значительные гетерогенные тенденции различной идеологической функции. С учетом этого вырисовываются три различных варианта или исторических типа либерализма. Их метаморфозы и последовательность не представляют собой саморазвитие политической идеи, но, наоборот, они определены движением экономической и классовой основы капиталистического общества и его главными противоречиями.

1. Просветительский и революционный либерализм 18 века. Его источником является совокупность антитрадиционалистских (протифеодальных) представлений и идей, которые постепенно формируются в первой половине 18 века под влиянием новых общественных условий, а в теории главным образом под влиянием Локка, Руссо и французских просветителей-материалистов. Наряду с просветительским реформизмом правителей здесь возникает радикальное направление, которое принципы свободы и равенства стремится проводить в жизнь бескомпромиссным революционным путем. Его представители в большинстве случаев выходцы из рядов радикально настроенной мелкой буржуазии и своим эгалитаризмом больше всего приближаются к слоям трудящихся. Экономическая и классовая неразвитость отношений не позволяет им теоретически перешагнуть определенный рубеж. Тем не менее, наиболее радикально настроенные из них в силу логики событий и конфликтов достигли преддверия утопического социализма или грубого коммунизма.

2. «Laissez faire» либерализм 19 века. Как только буржуазия достигла в наиболее развитых странах своих главных экономических и политических целей, она враждебно поворачивается к революционному варианту либерализма. Однако некоторые его понятия и лозунги, главным образом — свобода и равенство — она сохраняет, меняя их прогрессивный смысл и содержание. То, что таким образом остается, преобразуется в идеологию капитализма вольного соревнования, в либерализм, характеризующийся принципом *laissez faire, laissez passer*. Основой этого понятия стала свобода капитала (предпринимательства, торговли, эксплуатации рабочей силы и т. д.) и его собственников. Этому отвечает и содержание идеологии. Означает свободу и демократию прежде всего для имущественных. С другой стороны, этот вид либерализма сравнительно гибкий и приспособляющийся. Главная причина состоит в том, что либеральная буржуазия нуждалась в своей борьбе за власть в определенной поддержке народных масс. Снискать их означало однако предоставление рабочему классу хотя бы некоторых уступок в экономической и политической областях. В странах, где либерализм имел наибольшее влияние, удалось рабочему классу добиться в соответствии с характером эпохи наиболее благоприятных условий и законодательства. Однако при этом характерно, что, несмотря на то, что в данном случае на практике и в теории либерализм лишь приспособился к новым условиям и давлению народных масс, позднее многое из этого он считает своей заслугой.

3. Распад либерализма и возникновение псевдолиберализма. Вместе с переходом капитализма к вольному соревнованию, к монополитической стадии развития (к эпохе империализма) заканчивается в сущности эра классического либерализма типа *laissez faire*. С этого момента либерализм перестает существовать в любом виде как доминирующий представитель буржуазной идеологии. Однако, некоторые либералистские идеи имеют и впрямь в некоторых капиталистических странах в силу традиций и преимущества свое определенное значение. Однако в 20-м веке он уже не является цельной идеологией, а скорее рецидивом того, что уже сыграло свою историческую роль. В связи с этим, не должна вводить в заблуждение время от времени поднимающаяся волна либералистской фразеологии. В данном случае речь идет о проявлении современного псевдолиберализма, главная цель которого состоит в создании необходимых условий для реакционных политических тенденций в более приемлемой форме.

Summary

Maršik M.: Liberalism, Its Sources and Transformations

The concept of liberalism has again come to the fore in bourgeois publications in the area of politology, history, etc., after having experienced a considerable decline in the twenties and the thirties of the present century. One of the evident reasons thereof is the idea that it might be applied as an ideological counterpoise of the programme and goals of scientific socialism. Yet a more detailed theoretico-historical analysis reveals that a general concept of liberalism connected with a continuous ideological tradition is nothing but a fallacious scheme. As a matter of fact, that which has been put in connection with the concept of liberalism in modern history represents rather heterogeneous tendencies and different ideological functions. With a view to this it is possible to outline the differences among three variants or historical types of liberalism. Their transformations and succession do not represent the self-development of the political idea: on the contrary, they are determined by the movement of the economic and class basis of modern capitalist society and its main contradictions.

1. Enlightenment and revolutionary liberalism of the eighteenth century. This had its source in a complex of antitraditional (antifeudal) notions and ideas gradually formed in the first half of the eighteenth century under the impact of new social conditions, and in the theoretical field especially under the influence of theories developed by Locke, Rousseau and the French materialist philosophers of the Enlightenment period. Besides the enlightened reformism of rulers, a radical trend started to assert itself endeavouring to put through the principles of liberty and equality in an uncompromising, revolutionary way. Its main spokesmen came for the most part from among the small or petty bourgeoisie possessing a radical frame of mind; their egalitarianism brought them close to the working strata. The economic and class unripeness of the prevailing conditions prevented them from passing beyond a certain limit, even in theory. In spite of all this, the logic of events and conflicts helped the most radical of them to attain the very threshold of Utopian socialism or rudimentary communism.

2. Laissez-faire liberalism of the nineteenth century. As soon as the bourgeoisie as a whole attained its main economic and political goals in the most developed countries, it assumed hostile attitudes to the revolutionary variant of liberalism. Of course, while retaining some of its concepts and tenets, particularly those of liberty and equality, it simultaneously modified their progressive meaning and content. What remained was transformed into the ideology of capitalism based on free competition, into a liberalism characterized by the principle of laissez faire, laissez passer. The freedom of capital (undertaking, business, exploitation of labour power, etc.) and of its owners became the underlying tenet of this conception. The content of ideology was made to correspond to it, implying freedom and democracy first of all for the wealthy. On the other hand, this kind of liberalism was relatively flexible and adaptive, the main reason for this being that in its struggle for power the liberal bourgeoisie was compelled to seek support from the part of the masses. Of course, its attainment entailed the necessity to provide the working class with at least some concessions in the economic and the political area. In the countries where liberalism had gained the upper hand, the working class succeeded in introducing conditions and legislation most favourable at the time in question. Characteristic is the fact that, although liberalism merely adapted itself to new realities both in theory and in practice, giving way to the pressure of people's masses, later on it tended to take credit for the greater part of the mentioned achievements.

3. Disintegration of liberalism and rise of pseudoliberalism. In substance, the era of classical liberalism of the laissez-faire type came to its end with the transition of capitalism based on free competition into the monopolistic stage (i. e. into the epoch of imperialism). Since that time, liberalism of any kind has stopped being a typical and predominant representative of bourgeois ideology. Nevertheless, thanks to tradition and inertia, some liberalistic ideas have retained a certain significance in the capitalist countries. In the twentieth century, however, they no longer form an accomplished ideology but represent a relapse to what has already stopped playing its historical part. In this connection, we must not be misled by any occasionally arising wave of liberalistic phraseology. What is actually involved here is a manifestation of contemporary pseudoliberalism whose primary aim is the creation of political mimicry for reactionary political tendencies which it is advisable to cover with a more acceptable garb.

V současné době se metody systémově strukturní analýzy široce uplatňují nejen v různých vědeckých oborech, ale i v praxi řízení výroby. Na Západě je systémový přístup často vydáván za novou metodologii, a dokonce za zvláštní světový názor, který prý jediný odpovídá duchu naší doby, požadavkům současné vědy a techniky.

Tato tendence vede nakonec k odmítnutí řešení vlastních filozofických otázek a k přiznání obecně metodologického statusu mezioborovým principům a metodám.

Zde je třeba zdůraznit, že obecně metodologické a světonázorové základy systémového přístupu byly pro tak složitý společenský systém, jakým je kapitalismus, rozpracovány K. Marxem v Kapitálu a v dalších pracích. Pouze na základě teorie dialektického materialismu lze správně porozumět všem rozmanitým aplikacím systémové analýzy, které existují v současné době.

Systém a systémovost

Systémem se zpravidla rozumí komplex tak či onak vzájemně působících komponentů.

Klíč k takovému pojmání systému dávají K. Marx a B. Engels, když například charakterizují kooperaci jako souhrn vzájemně působících výrobců: „mechanický součet sil jednotlivých dělníků se liší od společenské síly, která se rozvíjí, účastní-li se mnoho rukou současně konání téže nedílné operace“ [Marx 1954 : 351].

Systém je tedy nutno definovat jako souhrn objektů, jejichž vzájemné působení vyvolává vznik nových *integračních vlastností, které nejsou inherentní jednotlivým komponentům, tvořícím systém*. Vazba mezi jednotlivými komponenty systému je tak těsná, že změna jednoho z nich vyvolává změnu ostatních a často i změnu celého systému.

Také *systém na komponenty aktivně působí* — mění se v souladu se svou vlastní povahou. V důsledku toho se výchozí komponenty mění, ztrácejí některé vlastnosti, které měly předtím, než vstoupily do systému, nabývají nových vlastností a modifikují vlastnosti staré. Při vzniku systému se často vytvářejí nové komponenty, které dříve neexistovaly.

Úvahy o systému a systémovosti lze nejvýrazněji a nejúplněji ověřit na systémech, které jsou předmětem společenského poznání.

Marxistický dialektickomaterialistický názor na společnost, marxistická sociologie implikuje systémový přístup. Společenské systémy nejsou mechanické konglomeráty, libovolně vzniklé útvary, nýbrž představují objektivně existující souhrn organicky vzájemně spjatých společenských jevů. K. Marx a B. Engels nejdříve zdůrazňovali nutnost zkoumat souvislost a vzájemné působení společenských jevů tak, jak existují v objektivní realitě.

Marx mnohokrát kritizoval metodu spojování pojmů bez ohledu na jejich širší rámec, na určitý společensko-ekonomický systém. Rovněž V. I. Lenin

požadoval, aby se společnost zkoumala jako sociální organismus, jako celostný „systém výrobních vztahů, jako určitá společenská formace“ [Lenin 1951 : 200].

Systémový přístup ke společnosti je obsažen v Marxově a Engelsově učení o společensko-ekonomické formaci, která představuje univerzální formu společenské celostnosti, systémovosti. Je to souhrn ohraničeny vzájemně spjatých společenských jevů (ekonomických, sociálně politických, duchovních atd.), jejichž základ tvoří historicky určitý způsob výroby materiálních statků.

Ve své teorii společensko-ekonomické formace ukázali Marx a Engels organickou jednotu a vzájemnou souvislost různých společenských jevů, čímž vyvrátili idealistické a metafyzické názory předmarxovských sociologů na společnost. Prokázali neudržitelnost jejich ahistorických abstraktních názorů na společenský život a zdůvodnili, že „společnost vůbec“ neexistuje, že je pouze konkrétně historická společnost, tedy společnost — jak psal Marx — „na určitém stupni dějinného vývoje, mající zvláštní, odlišný charakter“ [Marx-Engels 1959 : 414].

Pojem společensko-ekonomické formace umožnil orientaci ve složitém komplexu společenských jevů a vyčlenění nejpodstatnějšího, obecného a opakujícího se, tedy odhalení zákonitostí společenského vývoje. Díky tomu dějiny společnosti už nepůsobí jako chaotický shluk jevů, jsou zákonitým přírodně historickým procesem posloupnosti formací.

Máme-li všestranně poznat systém, musíme především prozkoumat jeho vnitřní strukturu, zjistit, jaké komponenty ji tvoří, jaké má funkce, jaké síly a faktory zajišťují celostnost a relativní samostatnost systému.

Vnitřní vlastnosti systému lze charakterizovat z hlediska *systémově komponentního, systémově strukturního, systémově funkčního a systémově integračního*.

A. Systémově komponentní hledisko

Každý systém má určitý soubor komponentů. Systémově komponentní pohled systémového přístupu hledá odpověď na otázku: *z čeho, z jakých prvků se skládá celek*.

V sociálních systémech existují komponenty věcné, procesuální, duchovní a lidské.

Věci jako komponenty společenského systému jsou předměty používané v rámci společenského života. Jsou to především pracovní nástroje, pracovní prostředky, předměty spotřeby, které člověk používá v procesu výrobní, sociálně politické a duchovní činnosti a které vytváří z přírodních látek tím, že využívá zákonitostí vývoje přírody.

Věci jako sociální fenomény nemohou být pochopeny samy o sobě, vně lidské činnosti. Jsou to produkty konkrétní práce a jako takové mají přírodní základ. Zároveň však plní určité sociální poslání: jsou prostředkem uspokojování potřeb.

Základní věcné komponenty — *výrobní prostředky* — které jsou ve vlastnictví té či oné třídy nebo skupiny tříd, vykonávají v závislosti na povaze společenského systému důležitou společenskou funkci: tvoří základ společenských vztahů, určují místo té či oné třídy ve společenské organizaci práce a rovněž formy, jimiž tato třída získává prostředky ke svému životu. Za socialismu jsou výrobní prostředky převážně objektem společenského (celostátního nebo kolektivního) vlastnictví, které plodí plody vztahy spolupráce a vzájemné pomoci, založené na práci osvobozené od vykořisťování, vyvolává k životu socialistický princip rozdělování. Za kapitalismu jsou naproti tomu předmětem

soukromokapitalistického vlastnictví, které zakládá vztahy nadvlády a vykořisťování; nespravedlivého rozdělování životních potřeb.

Druhou skupinu komponentů společenského systému tvoří *procesy ekonomické, sociálně politické a duchovní praktické, zvláště procesy učení, výchovy atd.* Každý společenský proces je nutně spjat s činností lidí, sociálních skupin, tříd

Třetí skupina komponentů má *duchovní povahu*. Jsou to společenské ideje, které však neexistují samy o sobě, nýbrž jenom ve vědomí lidí. Ideje jsou vytvářeny, osvojovány a rozšiřovány lidmi a ti se jimi řídí ve své činnosti, ve svém vztahu k věcem, ke společenským procesům a k sobě navzájem. Za idejemi vždy stojí určité lidské zájmy a potřeby, odpovídající zájmům a potřebám systému (společnosti, třídy), k němuž lidé náležejí.

Je tedy zřejmé, že základním komponentem každého společenského systému je vždycky člověk jako *společenská bytost*, tj. bytost sociálně organizovaná, uvědomělá, kladoucí si určité cíle a usilující o jejich uskutečnění. Člověk současně získává svou společenskou podstatu jenom tehdy, je-li zapojen do určitého společenského systému.

B. Systémově strukturní hledisko

Velký význam při určování kvalitativní specifiky systému, jeho zvláštností a vlastností má *struktura — způsob vazby a vzájemného působení komponentů, jež systém tvoří.*

Struktura spojuje komponenty, a tím, že jim propůjčuje určitou obecnost, celostnost, podmiňuje vznik nových kvalit, které nebyly vlastní žádné z nich. Zvláštní význam pro zachování systému má *relativní samostatnost a stabilita struktury.*

V případě společnosti představuje struktura její *vnitřní organizaci*; je souhrnem společenských vztahů.

Strukturu každého společenského systému *určují vztahy mezi lidmi, především vztahy výrobní.* Lidé jednají v různých sférách společenského života — ve sféře ekonomické, sociálně politické, duchovní, rodinné. Každá z nich má své zvláštnosti, které jsou poznamenány kvalitativní povahou společnosti a určovány především vládnoucími formami vlastnictví. Struktura společenského systému však nepředstavuje jenom vzájemné vztahy lidí. Jejimi elementy jsou rovněž vztahy mezi jednotlivými sférami společenského života.

C. Systémově funkční hledisko

Každý systém sociálního řádu je aktivní, což se projevuje v jeho *funkcích*. Samy funkce systému jsou integrovaným výsledkem fungování komponentů, které systém tvoří.

Funkce komponentů mají ve vztahu k systému *cílovou povahu*. Není-li tomu tak, komponent se ze systému vylučuje a stává se cizorodým prvkem. Je třeba zdůraznit, že funkce jsou „spjaty“ s komponenty a realizují se v rámci struktury a vnitřní organizace, která je systému vlastní. Proto změny v povaze komponentů a v povaze jejich vzájemného působení (tj. změny ve struktuře) nutně vyvolávají odpovídající změny jak ve funkcích komponentů, tak ve funkcích systému v celku.

Funkce jsou ve vztahu koordinace nebo subordinace. *Koordinace* znamená *horizontální* sladění funkcí komponentů. Tak koordinují svou činnost například jednotliví členové brigády, jednotlivé brigády v dílně, jednotlivé dílny závodu. *Subordinace* znamená *vertikální* sladění funkcí, podřízení funkcí jedněch kom-

ponentů funkcím jiných komponentů a podřízení veškerých komponentů systému jako celku.

Subordinace funkcí poukazuje 1. na *specifické místo* a různý význam každého z komponentů při uskutečňování funkcí systémů; 2. na to, že každý daný systém integruje funkce svých komponentů a přitom sám plní určitou funkční roli v jiném, rozsáhlejší a složitějším systému, jehož komponentem je sám.

Z hlediska funkční koordinace celostního systému zkoumal K. Marx například pracovní proces. Komponenty práce jsou: práce sama jako vydávání pracovní síly, pracovní předmět, tj. objekt, na nějž je zaměřena lidská práce, a pracovní prostředky, především nástroje, pomocí nichž člověk působí na pracovní předmět. Pracovní prostředky a jejich funkce jsou v pracovním procesu nejdůležitější; právě jimi jsou určovány funkční zvláštnosti všech ostatních prvků, ba dokonce ekonomická epocha jako celek. „Ekonomické epochy se neliší tím, co se vyrábí, nýbrž tím, jak, jakými pracovními prostředky se vyrábí. Pracovní prostředky jsou nejen měřítkem vývoje lidské pracovní síly, nýbrž i ukazatelem společenských vztahů, za nichž se pracuje.“ [Marx-Engels 1962 : 199].

Marxistická dialektika funkční vztahy neabsolutizuje, a také se na ně neomezuje, jak činí funkcionalisté typu T. Parsonse, nýbrž jde dále a hlouběji a pod funkcionálními vztahy odhaluje *vztahy kauzální*. Funkční vztahy nejsou vždy vztahy příčinnými. Při zkoumání systémů je nejdůležitější odhalit jejich společenskou determinovanost, příčinnou podmíněnost. Zevrubná analýza funkčních vazeb, směřující k tomu, aby se z nich vyčlenily kauzální závislosti, je nutným požadavkem Marxova systémového přístupu k jevům společenského života.

D. Systémově integrační hledisko

Jednou ze základních otázek systémového přístupu je otázka *systémovosti*, tj. mechanismů, které zajišťují zachování kvalitativní specifiky systémů, jejich fungování a vývoj.

Nejobecnějším základem systémovosti je *materiální jednotu světa* a skutečnosti inherentní dialektické principy vzájemné souvislosti a pohybu, které se však v různých oblastech skutečnosti modifikují a v každém konkrétním systému určitého typu nabývají svých zvláštních specifických forem.

Společenské systémy náležejí do třídy samořídících se systémů, které obsahují mechanismy a faktory řízení.

Řízení je nepostradatelnou náležitostí, vyplývající ze systémové povahy společnosti, ze společenské, kolektivní práce lidí, z nutnosti vzájemného styku v pracovním a životním procesu, z nutnosti směřovat produkty lidské materiální a duchovní práce.

„Každá bezprostřední společenská, tj. společná práce konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce vznikající z pohybu celého produktivního tělesa — na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů“ [Marx 1954 : 356].

Řízení se uplatňuje nejen ve výrobě, ale i ve společenském a duchovním životě lidí.

Spolu se vznikem společnosti se ustavily a doposud působí dva mechanismy řízení společenského systému — živelný a uvědomělý. V případě živelného mechanismu je pořádací a řídící účinek výslednicí průniku a křížení různých, často vzájemně protichůdných sil a nahodilých jedinečných dějů, je výsledkem obecné tendence ve slepé hře náhod; svou povahou je automatický a nevyža-

duje lidské intervence. Příkladem živelného mechanismu řízení je trh, fungující za kapitalismu jako hlavní regulátor ekonomiky.

Vedle živelných, nenaprogramovaných faktorů působí ve společnosti na každém stupni vývoje uvědomělé faktory jejího řízení, spjaté s cílovou činností lidí. Ve vazbě na ně se utvářejí specifické společenské instituce — *subjekty řízení*, tj. systém orgánů a organizací, které vědomě působí na společnost, aby dosáhla určitých výsledků.

Je třeba poznamenat, že stupeň emancipace každé konkrétní společnosti od živelného působení nahodilosti je různý podle intenzity a účinnosti odporu, jaký společnost klade živelným faktorům.

Vědomé řízení společnosti má tedy *konkrétně historickou povahu*. Meze řízení, jeho obsah, cíle a zásady závisí na podstatě společnosti — na typu ekonomických vztahů a na povaze sociálně politického zřízení. V třídní společnosti má uvědomělé řízení *třídní, politický charakter*. Uskutečňuje se v zájmu třídy, která ekonomicky vládne.

Faktory vědomého řízení společnosti prodělaly v procesu společenského pokroku hluboké změny — od řízení na základě bezprostředních zkušeností a daných z pokolení na pokolení děděných obyčejů prvobytně pospolné společnosti až po vědecké poznání společenských procesů a jejich uvědomělé řízení na vědeckém základě v podmínkách socialismu.

Žádný společenský systém neexistuje sám o sobě a izolovaně, ale vždy ve spojitosti s jinými systémy společenského a přírodního řádu. Tyto, ve vztahu k danému systému vnější útvary, které jsou s ním spojeny sítí komunikací, tvoří jeho vnější prostředí.

Otázka hranice mezi systémem a prostředím není tak jednoduchá, jak by se na první pohled zdálo. Prostorové a časové hranice společenských systémů jsou obtížně určitelné. Například vazba mezi systémem a prostředím bývá někdy tak těsná, že se přirozeně objevuje otázka, zda určitý vnější jev, který je jednou z podmínek existence systému, k němu nenáleží, či naopak, zda jev, který není příliš organicky včleněn do systému, by nebylo lépe považovat za jev vnějšího prostředí.

Kritériem by zde měla být účast nebo neúčast daného jevu na vytváření systémových vlastností, jakož i povaha a stupeň této účasti. K systému by pak patřily jenom ty objekty, jevy a procesy, které se *přímo a bezprostředně podílejí na tvorbě jeho vlastností*.

Prostředí společenského systému je velmi rozmanité. Je jím především prostředí přírodní, přírodně klimatické podmínky, v nichž ten který společenský systém funguje. Pro každý systém existující v rámci společnosti jsou prostředím i *jiné sociální systémy*, s nimiž je daný systém *v ekonomické, společenské a duchovně informační interakci*.

Jelikož vnější prostředí hraje významnou roli při fungování a vývoji společenského systému, je třeba mít v procesu poznání i v praxi na zřeteli závislost vlastností systému nejen na vnitřních faktorech (skladba, struktura a funkce systému), ale i na vnějších procesech.

Význam vnějšího prostředí však přitom nelze absolutizovat. Absolutizace prostředí je ve společenském poznání zdrojem i rysem různých teorií rovnováhy. Specifika a podstata sociálního systému jsou určovány především charakterem jeho komponent — povahou jejich vnitřního vzájemného působení. Vnější působení se vždy modifikuje vnitřními vlastnostmi systému, vnitřními protiklady, které jsou systému vlastní.

Každý společenský systém, ať jde o společnost nebo stát či třídu, stranu, pracovní kolektiv atd., *má své dějiny, svůj počátek a konec a prochází stádem*

vzniku, vývoje a rozkvětu. Společnost jako celek, její konkrétně historické typy a podsystémy, které je tvoří, fungují a vyvíjejí se *v čase*.

Chceme-li poznat konkrétní společenský systém, musíme vědět, jak vznikl, jakými základními etapami prošel ve svém vývoji, v jakém stadiu je nyní a jaké má historické perspektivy.

Nové společenské systémy vznikají různým způsobem: Jedna společensko-ekonomická formace je vystřídána jinou v důsledku revoluce. Radikální kvalitativní změny různého druhu probíhají i v jedné a téže formaci. V rámci jedné formace vznikají nové státy.

Při utváření a vývoji společenských systémů působí historická *kontinuita*. Jak vzniká nový společenský systém na základě systému předcházejícího, to přesvědčivě ukázal K. Marx svou analýzou utváření ekonomického systému kapitalismu. Tento systém vznikl v lůně feudálního řádu jako určitá jednota minima nutných komponentů. V procesu svého konstituování přeměnil staré ekonomické formy a vytvořil nové. Renta, úrok, obchodní zisk atd. se staly komponenty jeho ekonomiky poté, kdy byly vtaženy do celkového proudu výroby a akumulace nadhodnoty. Novým typickým komponentem se stala pracovní síla jako zboží.

Komponenty společenského systému, elementy jeho struktury, nejsou rovnocenné nejen z hlediska jejich místa a role ve fungování systému, ale i z hlediska *perspektiv a možností jeho zdokonalování a vývoje*. Některé komponenty ztrácejí v systému své místo a význam, jiné nepřekračují rámec základní kvality systému a jsou bez budoucnosti a opět jiné jsou nositeli nových možností, předpokladem a zárodkem vzniku nového dokonalejšího systému. Proto se při zkoumání sociálního systému nelze omezit jen na charakteristiku současného stavu. Je třeba odhalit dynamiku systému, pochopit jej z hlediska jeho vývojových perspektiv, rozeznat v rozmanitosti jeho komponentů to, co je progresivní, co je dokonalejší a schopné života, co neustále roste a vyvíjí se.

V tomto ohledu je příkladem klasická Marxova a Engelsova analýza složitého systému třídních vztahů kapitalismu. Odhaluje hlavní pokrokovou třídu systému — proletariát, specifikuje jeho velké historické poslání jako hrobaře buržoazie a tvůrce nové, socialistické společnosti a ukazuje cestu, po níž má lidstvo kráčet od kapitalismu k socialismu.

Společenský systém je tedy velmi složitým celkem. Jak poznamenal V. I. Lenin, existují v něm pozůstatky minulosti, základy přítomnosti a zárodky budoucnosti [Lenin 1951 : 156—157].

Socialistická společnost obsahuje komponenty převzaté z kapitalismu, vlastní socialistické komponenty a komponenty nového, komunistického stadia společnosti. Její vývoj je procesem postupného překonávání těchto komponentů, které mají povahu přežitků, procesem přeměny prvků socialistické kvality v prvky kvality komunistické, přeměny struktury a funkcí socialistického společenského systému ve strukturu a funkce komunistického společenského systému.

Literatura

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.

Marx, K.: *Kapitál*, sv. I. Praha, SNPL 1954.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 6. Praha, SNPL 1959.

Marx, K. — Engels, B.: *Sočinění*, sv. 23. Moskva, Gos. izd. političeskaj literaturi 1962.

Několik poznámek k buržoazním přístupům k technice

VILIAM HORŇÁK
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Metodologie buržoazních koncepcí techniky

Na rozdíl od marxistické metody zkoumání techniky a jejích společenských souvislostí spočívá metoda buržoazních přístupů k technice na absolutizování jejích jednotlivých, vzájemně izolovaných stránek. Proto buržoazní pojetí představuje širokou škálu nejrozumnějších interpretací a postojů, které se polarizují do dvou krajních pozic, mezi nimiž je celá řada odstínů a přechodných typů. Na jednom pólu se setkáváme se skupinou velmi pesimistických, přehnaně kritických názorů na vědeckotechnický pokrok, na druhé straně naopak s optimistickými iluzemi o automatickém rozvoji vědeckotechnického pokroku, který sám o sobě přinese člověku a lidstvu štěstí.[1]

Scientisticko-technokratické i existenciálně antropologické koncepce rozvoje vědy a techniky v buržoazní společnosti představují přes svoje konfrontace a protiklady spojitě nádoby a plní analogickou třídní funkci tím, že výrobní vztahy společnosti odsunují do pozadí. Zákonitě odrážejí rozpory v postavení vědy a techniky v podmínkách kapitalismu. Kapitalismus jako systém výrobních vztahů byl nucen se přizpůsobit novému stupni rozvoje výrobních sil, který je charakterizován změnou vztahu mezi vědou a výrobou — přeměnou vědy v bezprostřední výrobní sílu, automatizací a kybernetizací výroby a sféry služeb, zrychlením růstu produktivity práce atd. Určité úspěchy, jichž bylo v posledních letech dosaženo v důsledku státních zásahů do kapitalistické ekonomiky v relativně plánovitém rozvoji takových odvětví, jako je například zbrojní průmysl a kosmické výzkumy, posílily v buržoazní ideologii technokratické koncepce a celkový fetišistický způsob myšlení současného „velkého byznysu“. Přitom je stále zřejmější, že dnešní „plánovaná“, „formovaná“, „regulovaná“ kapitalistická ekonomika není v žádném případě plánovitým hospodářským systémem, že jejím skutečným hlubokým základem i nadále zůstává výrobní anarchie se všemi svými konflikty. Rozpor mezi společenským charakterem moderní výroby a státně monopolním charakterem její regulace se neustále prohlubuje. Vědeckotechnická revoluce zosťhuje třídní konflikty kapitalismu, vyhrocuje jeho všeobecnou krizi a připravuje podmínky pro hlubokou revoluční přestavbu celého systému. Pod tlakem těchto skutečností je optimismus buržoazních koncepcí stále častěji zatlačován pesimismem, víra v techniku nejistotou v budoucnost.

Racionalisticko-technokratické pojetí vědy a techniky i iracionální humanistický proud jsou nejen určitým, byť pokřiveným odrazem mohutné role, kterou sehraává věda a technika ve vývoji současné kapitalistické společnosti, ale zároveň představují určitou snahu o řešení nastolené problematiky v rámci a v zájmu zachování soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Zatímco

(1) Teoretické a metodologické aspekty této problematiky jsou podrobně rozpracovány mj. v publikaci *Kritika buržoazních a revizionistických interpretací vědeckotechnického pokroku*, jež vyšla v nakladatelství Academia

v roce 1976 [Kritika 1976] a ve společné československo-sovětské práci *Člověk — věda — technika. K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* [Člověk 1973].

kulturní kritikové považovali ztotožnění člověka s mechanismem kapitalistického průmyslu za ztrátu lidskosti autentického bytí i kultury [Netopilík 1972 : 21], řada buržoazních ideologů poslední doby, například Arnold Gehlen, Hans Freyer, Pierre Bertaux, Raymond Aron, odmítá tradiční protest proti racionalismu „technického věku“ a pokládá úplné přizpůsobení člověka aparátům průmyslového systému za nutnou podmínku kulturního pokroku.

Buržoazní koncepce techniky se rozvíjejí především v rámci tzv. filozofie techniky, jež představuje snahu buržoazní ideologie podat v duchu idealistického řešení odpověď na aktuální otázky, které neúprosně nastoluje současný vědeckotechnický pokrok. Její představitelé se pokoušejí vytvořit obecnou teorii, která by zahrnovala široký okruh filozofických, logicko-metodologických, biologických, psychologických i sociologických problémů spjatých s rozvojem techniky. Avšak hlavní a dokonce jedinou sociální funkcí, kterou filozofie techniky plní, je její úsilí podřídít třídnímu panství monopolů nositele vědeckotechnického pokroku v kapitalistických zemích. Filozofie techniky má poskytovat teoretickou bázi pro formování těch světonázorových a sociálně politických orientací, které se snaží začlenit vědecké a inženýrsko-technické kádry buržoazních států do řad „uvědomělých“ zastánců kapitalismu.

Je velmi obtížné orientovat se ve spleti buržoazních přístupů k fenoménu techniky. Obsahově lze hovořit o technicismu, absolutizujícím techniku na straně jedné a antitechnicismu, absolutizujícím člověka a jeho etický řád na straně druhé.[2]

Pro dešifrování buržoazních postojů k vědeckotechnickému pokroku se ukazuje jako podnětné vedle obsahové stránky brát v úvahu i metodologické aspekty buržoazních přístupů k technice.

Četné rozborů provedené marxistickými filozofy ukazují, že v buržoazních koncepcích techniky a teoriích technického pokroku se převážně uplatňují tato metodologická kritéria:

- a) Subjektivizace techniky — ztotožňování techniky s veškerou lidskou činností, zvláště s technickou tvorbou jako *projevem tvůrčí osobnosti*. Technika je definována na základě vynálezů a objevů, respektive vynalézavého ducha a myšlení, z něhož vznikají technické systémy, aparatury, stroje a přístroje. Technika je tudíž často chápána jako bezprostřední aplikace vědních poznatků.
- b) Ztotožňování rozvoje techniky se všeobecným rozvojem lidské kultury a civilizace, zdůrazňování vnitřních souvislostí techniky s moderní duchovní kulturou. Technika se tak stává *určujícím prvkem teorie společnosti*.

V obou kritériích se projevují prvky tzv. technicismu, ovšem rozdílným způsobem. Zatímco důraz na technickou tvorbu ústí v izolaci této tvorby od sociálně politických podmínek, za nichž se uskutečňuje, druhý přístup považuje

(2) Rozboru a kritice buržoazní filozofie techniky se v socialistických zemích věnuje celá řada autorů. G. Wettstädt (NDR) člení optimistické varianty filozofie techniky (jež nazývá pseudooptimistickými) následujícím způsobem:

- neotomistická varianta, která je zastoupena Friedrichem Dessauerem, Henrichem Gartmanem a jinými;
- iluzionisticko-optimistická teorie, jako například teorie Arnolda Gehlena a Theodora Litta;
- primitivně iluzionistická varianta Karla

Abrahamse a Ústavu pro výzkum veřejného mínění CDU;

- „harmonická“ koncepce „druhé průmyslové revoluce“: Carlo Schmid, Friedrich Pollock aj.;

- pozitivně realistická varianta filozofie techniky: Klaus Tüchel [Wettstädt 1974 : 36].

S tímto členěním souhlasí také S. Wollgast, ovšem až na jednu výjimku: odmítá zařazení F. Dessauera jako neotomistického myslitele [Wollgast 1974 : 413].

technické a technologické faktory společenské změny za přímé determinanty dějinného pohybu [technologický determinismus].

Obě kritéria se pochopitelně shodují také ve svém ideologickém působení. Pokusme se ukázat, jak se metodologické zásady buržoazních přístupů k technice promítají do jednotlivých směrů buržoazní ideologie a stávají se nástrojem ideologického boje monopolní buržoazie proti marxismu-leninismu a zemím světové socialistické soustavy.

1. Technika jako projev tvůrčí osobnosti

Základní charakter buržoazních přístupů k technice jako k čistě tvůrčí činnosti se mimo jiné odráží v různých prvcích buržoazní ideologie argumentující vědeckotechnickým pokrokem, například v přeceňování úlohy technické inteligence, ve vzniku teorie „technostruktury“, v idealistickém výkladu vývoje techniky, v překrucování společenských souvislostí, důsledků i pramenů techniky, v iracionalismu techniky apod. Důraz na tvůrčí moment techniky je zvláště patrný v koncepci tzv. „racionální techniky“, založené na izolaci logicko-gnoseologického přístupu k vědeckotechnickému věděni a tvoření. Určujícím rysem této doktríny je absolutizace tvůrčí stránky procesu poznání a technického konstruování. Dochází v ní k „dematerializaci“ techniky, k izolování tvůrčí myšlenky, jejímu přesazení mimo společnost i mimo materiální výrobu. V buržoazních koncepcích techniky tvůrčí subjekt neodráží objektivní realitu a její zákonitosti, nýbrž je podřízen pouze zákonům logiky „racionálního“ myšlení. Tím je vědeckotechnický rozvoj apriori vyloučen ze sféry působení objektivně historických zákonitostí.

Ztotožňování techniky s lidskou duchovní činností znamená zdůraznění pouze jedné stránky systému spojení techniky s lidskou činností a také preference jedné stránky samostatného procesu práce. Opomíjí dialektiku částí a celku — pracovních prostředků jako jedné ze složek práce a celkového procesu práce. Člověk je v tomto pojetí představován jako „duchovní podstata“ nebo jako čistě abstraktní bytost a jeho skutečná dějnotvorná funkce přitom zcela vyhasíná. Jeho inteligence není vysvětlována jako vědomí rozvíjející se v historickém procesu společenské praxe, nýbrž jako velikost, mohutnost ducha sama sebe živící a sobě dostačující.

1.1 Úloha a postavení inteligence

Buržoazní teoretikové spojují tvůrčí činnost člověka uplatňovanou v tvorbě technických prostředků s úzkou vrstvou inteligence, kterou tak staví do protikladu k pracujícím vrstvám, proti „mase“ pracujících. Technický a vědecký pokrok, rozvoj vzdělání a kultury vedly nepopíratelně k bouřlivému kvantitativnímu růstu inteligence a zaměstnanců v kapitalistických zemích. Jejich podíl ve složení aktivního obyvatelstva se zvýšil například v USA za léta 1880—1959 z 10,4 % na 34,6 %. Zároveň se značně změnilo také postavení inteligence ve společnosti. Dříve byla poměrně nepočetnou a také relativně privilegovanou vrstvou společnosti, vzdálenou lidem fyzicky pracujícím. Nyní je inteligence velmi početná, v průmyslově vyvinutých zemích slouží všem článkům materiální i duchovní výroby. S rostoucím uplatňováním výsledků vědy ve výrobě se stávají nejrychleji rostoucí částí inteligence vědci a inženýrsko-technický personál. Určitá část tohoto personálu a úředníků se svým postavením blíží dělnické třídě a představuje dnes námezdně pracující síly. Naproti tomu druhá část, podílející se na práci aparátu kapitalistického státu nebo působící ve funkcích technických administrátorů v soukromých podnicích, se ideově sblíží s buržoazií a izoluje se od ideologie dělnické třídy.

V buržoazních představách je inteligence, a zvláště technická inteligence, ztotožňována s tvůrčí elitou ztělesňující rozum společnosti, vědu. Tak viděl u nás inteligenci například T. G. Masaryk, pro nějž vrstva vzdělanců představovala sílu, „svými poznatky a jejich aplikací, vynálezy“, řídící vývoj lidstva [Král 1947 : 18].

Zdůrazňování rostoucí úlohy inteligence vede u soudobých ideologů imperialismu i u sociálních demokratů a revizionistů ke snaze popírat vedoucí úlohu dělnické třídy a její strany jako rozhodující společenské síly, jež je jediným nositelem socialistické perspektivy. J. Galbraith, D. Bell, Z. Brzezinski a další ve svých úvahách o „novém industriálním státu“, „postindustriální společnosti“, „technetronní éře“ vztahují pojem dělnické třídy pouze ke kategoriím lidí fyzicky pracujících. Revizionista R. Garaudy se naopak snaží rozmělnit dělnickou třídu v ostatních sociálních skupinách. V protikladu k marxisticko-leninské koncepci o revoluční úloze dělnické třídy absolutizuje vliv vědeckotechnické revoluce na společenské vztahy kapitalismu a vyzvedává koncepci tzv. „nového historického bloku“, v němž prý rozhodující úlohu sehrává právě inteligence a studentstvo. V této souvislosti — s odůvodněním, že věda se stala výrobní silou — jsou její nositelé a tvůrci eo ipso považováni za předurčené k vedení společnosti. Za rozhodující není pak považováno vlastnictví výrobních prostředků, nýbrž řízení výroby, manažerství. Ve skutečnosti o výrobních prostředcích v imperialistických zemích i nadále rozhodují monopolisté a je naprosto lhostejné, zda to činí přímo nebo prostřednictvím manažerů.

Teorie o manažerské revoluci se snaží určitým způsobem vysvětlit nové jevy ve skladbě a funkci vládnoucí třídy, způsobené technickým pokrokem vyspělých kapitalistických zemí. Svěrázně navazuje a pod vlivem nových zdrojů adaptuje „technokratické teorie“ H. Scotta, teorii o „třídě manažerů“ J. Burnhama a o „revoluci inženýrů“ T. Veblena. Na základě skutečnosti, že bezprostřední vlastníci výrobních prostředků nevykonávají sami řídicí a kontrolní funkci ve výrobě, ale činí tak prostřednictvím ředitelů a organizátorů — manažerů, se snaží dokázat oddělení vlastnictví a kontroly, a tedy změnu podstaty kapitalismu samého.

Teorie o manažerství spolu s mýtem o „korporativním kapitalismu“ jsou reakcí na rostoucí rozpory uvnitř kapitalistického řádu, jež vznikají v důsledku omezení kladených touto společností plnému rozmachu výrobních sil. Svého času se staly význačným příspěvkem k antikomunistickému tažení proti Říjnové revoluci. Buržoazní ekonomové, filozofové a sociologové se snažili a snaží rozšiřovat názory, že sociální revoluce již není potřebná, neboť v jádru samotného kapitalismu probíhá evoluce, jež přináší „nový kapitalismus“.

Mnozí zastánci technokracie (Burnham a další) pod vlivem neustále sílících krizových jevů kapitalismu kritizují tyto názory za to, že nechápou problém techniky a technického vývoje jako problém „celkového společenského pokroku“ a proměn lidské existence. Správně vyvozují, že technika sama nemůže vyřešit problémy, které ve společnosti vznikají šířením nových technických vynálezů a technologických postupů, protože v sobě zároveň obsahuje, jak uvádějí, cosi ne-technického. V buržoazním vědomí se tak začíná prosazovat myšlenka, že technika ovlivňuje společenské dění v celé jeho složitosti, že se odráží ve všech stránkách života, a technokratické teorie se začínají v hojnější míře zabývat „lidskými faktory“ výroby.

Ovšem také tyto přístupy kladou řešení do rámce zachování kapitalistického řádu a obhajují myšlenky technického pokroku na základě soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Jsou tedy zcela protikladné k marxistické koncepci vzájemné souvislosti technických a sociálních změn ve společenském

vývoji. Berou sice v úvahu sociální neduhy a záporné stránky, které provázejí technický pokrok za kapitalismu, ale k jejich odstranění nebo zmírnění navrhuji různé teorie "vědeckého řízení" (human relations, human engineering) nebo tzv. demokratizaci kapitalismu. Neusilují o to hlavní, co je z hlediska skutečné humanizace práce podstatné, o změnu výrobních vztahů samých, ale doporučují různá dílčí řešení, jako jsou zdravotní a rekreační zařízení, vytváření "dobrovolných sdružení", která by se účastnila veřejného života apod. Lambrecht přiznává, že hnutí „social engineering“, „public relations“ i „human relations“ slouží kapitálu jako prostředky ke zvyšování produktivity a jako takové jsou součástí kapitalistických forem racionalizace a zvýšeného vykořisťování pracujících.

1.2 Ideologické vyústění technokratických teorií

Z pestrých koncepcí „smíšené ekonomiky“, „manažerství“, „řízeného kapitalismu“ a dalších, opírajících se v první řadě o teorie J. Keynese o státně monopolistickém regulování, byla v padesátých letech zkonstruována „teoretická“ platforma, na jejíž bázi se antikomunismus snaží rozvinout protiofenzívu vůči marxisticko-leninskému učení a praxi vědeckého komunismu. Na základě této platformy bylo dokazováno, že růst státního vměšování do ekonomiky kapitalistických zemí, proces zespolečňování výroby, zvyšování úlohy velkých korporací a vnitrofiremního plánování, systém „účasti na ziscích“ a jiné jevy (jakoby zrozené státně monopolistickým stadiem kapitalistického vývoje) znamenají automatickou realizaci socialistických idejí v rámci buržoazní společnosti evoluční cestou [Kortunov 1977 : 133].

Současně s bezprostředními útoky na teorii a praxi socialistické výstavby hledal antikomunismus padesátých let nové argumenty pro přímou obhajobu kapitalismu. Na základě idejí „transformace kapitalismu“ se v těch letech zrodila módní koncepce „lidového kapitalismu“, která se rychle rozšířila ze Spojených států do ostatních kapitalistických zemí.

V současné době sice stále ještě existují zastánci principů klasického liberalismu a jeho zásad „svobodného“ tržního hospodářství (Hayek, Röpke), vedle toho se však rozvíjejí tendence zdůrazňující funkci státní intervence do kapitalistického hospodářství jako žádoucí a nezbytný požadavek, viz například Alfred Frisch a Helmut Schelsky v NSR a hlavně pak J. K. Galbraith v USA. Všichni tito teoretici považují zasahování státu do ekonomiky za automatický důsledek technického pokroku. V knize *Nový industriální stát* [Galbraith 1967] spojil Galbraith Veblenovu myšlenku o nevyhnutelnosti přechodu moci z rukou finančníků do rukou inženýrů a vědců s Burnhamovou teorií „manažerské revoluce“ a rozvinul teorii tzv. „technostruktury“. „Technostruktura je jednotou vědomostí a kvalifikace“ [Galbraith 1967 : 140], která prý nahradila moc kapitálu. Neřídí se zájmy zisku, ale zájmy „celé společnosti“, odstraňuje vykořisťování, které existovalo v podmínkách „podnikatelské korporace“, protože zaniká kontrola vlastníků nad „zralou korporací“ spolu se zánikem monopolního, tj. „maximálního“ zisku se odstraňuje zároveň protiklad mezi dělnickou třídou a kapitalisty. Za vedoucí „třídní sílu“ považuje Galbraith „třidu vzdělaných“, a „technostrukturu“ pak za součást této třídy. „Technostruktura“ potřebuje svazek se stavem vzdělanců a vědců pro svou reprodukci. Inženýři, učitelé, advokáti, studenti atd. jsou „stavem vzdělaných“, tvoří „jednotnou třídu“.

Teorie a prosazování kategorie „technostruktury“ v podstatě zastírají podřízenost vědy a techniky finanční oligarchii. Galbraith tvrdí, že „prestiž vědy“ odráží potřebu „technostruktury“. Ve skutečnosti je však tato potřeba v zájmu

monopolů, protože v podmínkách vědeckotechnické revoluce žádná korporace nemůže získat vysoké zisky nebo prostě jen přežít konkurenční boj, neinvestuje-li do vědeckého výzkumu a technických inovací. Přechod k rozsáhlému zdanění, státnímu regulování a programování, státním objednávkám (hlavně pro zbrojní průmysl) vůbec nemůže znamenat přechod moci od finanční oligarchie k „technostruktuře“. Kromě toho vrstva manažerů musí nutně plnit roli, kterou jí monopolní kapitalismus svěřuje, tj. projevovat stejný zájem na získání dividend korporace jako její největší finanční podílníci.

2. Technika jako určující prvek teorie společnosti

Různé technokratické a scientistické koncepce, jako například varianty „sociální technologie“, „vědeckého managementu“, systémového inženýrství apod., usilující o využití výsledků soudobé vědy a techniky v zájmu udržení třídně-mocenských poměrů monopolního kapitalismu, v ideologické rovině jsou a nadále zůstanou převládajícím vyjádřením zájmů monopolistické buržoazie. „Nejpříznačnějším výrazem všeobecné krize kapitalismu jsou však skeptické až pesimistické koncepce vědeckotechnického pokroku, jež reagují na stále vzrůstající nejistotu a krizový stav buržoazní společnosti“ [Filipec 1977a : 69]. Rozvoj vědeckotechnické revoluce je v této společnosti pocíťován jako neodvratný osud, který vyžaduje bezpodmínečné podřízení společnosti a individua zvěcnělým silám rozumu, ať už tím, že se individuum stává objektem technokraticky pojaté vědy, nebo tím, že se stává subjektem „instrumentálního“ jednání.

Zvláště v pesimistických koncepcích techniky se tvrdí, že racionalismus skrytý v technice obepíná všechny způsoby lidského bytí. Touto cestou se pak analýza techniky extrapoluje na analýzu vědeckotechnického pokroku nebo technické civilizace vůbec. Tak například G. R. Taylor z Velké Británie ve svém referátu na konferenci *Společenské vědy a vědeckotechnická revoluce*, uspořádané UNESCO ve spolupráci s ČSAV v září 1976 v Praze, uvedl, že technika vytvořila v dlouhodobé perspektivě vážné sociální problémy: proces práce se stal monotónní a frustrací, technika vyvolala urbanizaci, průmysl založený na strokové technologii narušil rodinu a strukturu skupin, technika přeměnila válku v totální katastrofu, provází růst populace a vyčerpávání zemských zdrojů, odkrývá existenciální beznaděj člověka.

2.1 Koncepce „krize společnosti“

Reakcí buržoazních myslitelů na technický a průmyslový rozmach, v němž v delší perspektivě právem netuší pro buržoazní společnost nic dobrého, je odklon od společenské skutečnosti k intuici a voluntaristickému iracionalismu. V době nástupu kapitalismu do jeho posledního stádia — imperialismu, doprovázeného zostřováním všech krizových jevů, nabyl tento proces odrazu v koncepci „krize společnosti“. Buržoazní koncepce „krize společnosti“ se stále častěji objevuje u četných filozofů (Burckhardt, Berďajev, Huxley, Spengler, Hartman, Bergson, Toynbee), interpretuje krizi kapitalistické společnosti jako krizi humanistické kultury a jejího ducha, hodnot renesance, ideálů egalitarismu a svobody, jako deziluzi apod.

Buržoazní teorie krize, která zaznamenává různé krizové procesy v oblasti ekonomické, politické, náboženské, vědecké, sexuální, se ovšem rozhodně staví proti jejich slučování v jediný obraz krize celé kapitalistické společensko-ekonomické formace. Přiznává krizi jako jev, avšak tím důrazněji odmítá její podstatu. Charakteristické v tomto ohledu jsou pokusy odhalovat nikoli konkrétní sociální příčiny krize, ale jakési její metafyzické základy, ležící jakoby

v samé podstatě člověka. Takový přístup přenáší těžiště sociální kritiky ze systému na jedince; vnitřní napětí kapitalistické společnosti je již tradičně připisováno „sociální nepřizpůsobivosti“ jednotlivých individuí a skupin, defektům jejich vědomí, jejich subjektivní orientaci.

Společným jmenovatelem buržoazních koncepcí krize je kritika racionalismu a instrumentalismu, produkujících zvěcnění, odosobnění, odcizení, podřízení člověka zvěcnělému aparátu strojů a organizací, jeho vnitřní ochuzení a degradaci. Tato kritika ve svém vyústění ovlivňuje i filozofické směry, jako je fenomenologie, existencialismus, neotomismus, neofreudismus, které kladou důrazně na první místo problém svobody, odpovědnosti, duchovní autonomie osobnosti.

Boj proti tzv. technicistnímu racionalismu vedou také představitelé frankfurtské školy, vystupující především jako „kritikové“ soudobého státně monopolistického kapitalismu, který ovšem raději nazývají „vysoce rozvinutou industriální společností“, neboť jim to umožňuje obrátit současně svoji „kritiku“ také proti rozvinuté socialistické společnosti. U „kritických teoretiků“ nachází v tomto směru nejživější odezvu koncepce „formální racionality“ Maxe Webera, zejména jeho učení o „instrumentálním rozumu“, sloužící jako základ teorie tzv. negativní konvergence. Přitom je často sledován cíl „dokázat“, že marxismus-leninismus, který navazuje na pokrokové tradice racionalismu a jeho přesvědčení o možnosti ovládnout svět, je jen dalším pokračováním v rozvíjení zvěcnění, byrokratizmu a totalitarismu.

Tyto směry nehledají příčiny ostrých a v rámci kapitalismu neřešitelných rozporů v sociálně ekonomické stránce, ale především ve specifice technicko-organizačního rozvoje, ve zvlátnostech projevu technické racionality v nejnovější technice a technologii. Technika v nich vystupuje jako příčina společensko-historického vývoje, jako sama o sobě existující a reprodukující se síla, která prakticky formuje celý systém společenských vztahů. V tomto bodě se ostatně různé a často i protichůdné buržoazní koncepce vědy a techniky shodují. Podobně jako přední představitel frankfurtské školy H. Marcuse, tak také H. Freyer, A. Gehlen i H. Schelsky jsou zajedno v tom, že věda a technika se ve své substanci přeměnily a že teorie současné epochy spočívá na přijetí technologického univerza, z něhož vyplývá totální disponibilita vnější i vnitřní povahy člověka. Pro všechny je úroveň dosažené racionality prvkem, jenž odlišuje tzv. industriální společnost od jiných typů společností.

Tím se ovšem také „kritické teorie“ dostávají na rovinu koncepcí technologického determinismu, v nichž je zcela setřena otázka vzájemného vztahu vědeckotechnického a sociálního pokroku. Přeneseno do ideologické roviny to v konečných důsledcích znamená, že se snaží vytvořit protipól k leninskému učení o imperialismu a socialistické revoluci.

2.2 Optimistické utopie technologického determinismu

Utopie technologického determinismu se obzvláště rozšířily v šedesátých letech jako výraz určitých přechodných temp ekonomického růstu kapitalismu v poválečném období a také jako odezva zvýšeného zasahování kapitalistických států do ekonomické sféry. Pod tlakem rozvoje vědy a techniky začal imperialismus skutečněovat státní stimulaci ekonomického růstu a vědeckotechnického pokroku v tak širokých měřítkách, jaká do té doby historie buržoazní společnosti neznala. Obraz kapitalismu jako společenského systému, jemuž se prý podařilo překonat své „tradiční konflikty“, integrovat zájmy rozdílných tříd a sociálních vrstev, degradovat kataklyzmata a disfunkce na ojedinělé závady „harmonického společenského systému“, pronikl do mnoha buržoazních filozofických a sociologických myšlenkových směrů. Objevuje se na pozadí

takových koncepcí, jako je teorie „industriální společnosti“, „konvergence“ dvou systémů, „deideologizace“ společenských vztahů, a je reprezentován celým spektrem buržoazního a reformistického myšlení šedesátých let — od otevřeně antikomunistických až po buržoazně liberální, pacifistické a abstraktně humanistické názory. Na trhu idejí se objevují desítky vědecky se tvářících konstrukcí typu teorií „stadií ekonomického růstu“ W. Rostowa, „nového industriálního státu“ J. Galbraitha, „jediného industriálního světa“ R. Arona, „konvergence“ socialismu a kapitalismu J. Ellula, J. Tinbergena, „konce ideologie“ D. Bella, S. Lipseta, E. Shilse, Z. Brzezinského atd. [Kortunov 1977 : 140]. Všechny tak či onak reagují na změny soudobého kapitalismu a využívají teze o jeho „přerodu“. (3)

V. I. Lenin nezvratně dokázal, že imperialismus je vrcholné stadium kapitalismu, bezprostředně předcházející vítězství socialistické revoluce. Koncepce „technologického determinismu“ se snaží zpochybnit tento závěr a zpochybnit celé marxisticko-leninské učení o zákonitostech změny společensko-ekonomických formací. Přitom největšímu překrucování, nejčastěji z pozic vulgárního ekonomického materialismu, je vystavena teze o úloze výrobních sil v rozvoji společenských vztahů. Celá mnohotvárná složitost společenského procesu se v podstatě redukuje pouze na výrobně technické faktory a úroveň spotřeby, tedy na stupeň industrializace. Odtud pojem „moderní industriální společnost“, který se objevil v buržoazní ideologii již v období studené války. Na základě teorie „konvergence“ byla pak vytvořena teze „jediné industriální společnosti“, která prý nebude ani kapitalistická, ani socialistická. Teoretikové konvergence zakládají svou argumentaci hlavně na ekonomických úvahách. Vycházejí přitom ze skutečnosti, že vývojový stupeň a dosažená úroveň ve vědě a technice jsou u obou sociálně ekonomických soustav, o nichž se tvrdí, že konvergují, přibližně stejné.

Proti marxisticko-leninskému učení staví koncepcí „technologického determinismu“ přibližně takovéto schéma: Svět bude vtažen do triumfálního toku industrializace. Industrializace nivelizuje všechny sociálně politické rozdíly současné společnosti. Jakoby živelně vede lidstvo do epochy „masové spotřeby“ a převrací tak kdysi hlavní otázku o vlastnictví a moci v druhořadou záležitost. Cestu k této překrásné budoucnosti začínají národy na různé úrovni technické vyspělosti, a to rodí různé „modely“ industrializace, která však stejně vyústí do jediného typu státu „všeobecného blahobytu“, jehož předobrazem jsou Spojené státy. „Ideologická dogmata“ nyní pouze brání tomuto pohybu vpřed protože potřeby „industriálního imperativu“ nemohou realizovat nejlepším způsobem ideologové nebo političtí činitelé, ale „technická elita“, stojící mimo ideologii a politiku [Kortunov 1977 : 144]. V této optimistické variantě je vědeckotechnická revoluce líčena jako jakási samohybná síla, automaticky navozující řešení všech rozporů současné kapitalistické společnosti.

2.3 Ideologické přezbrojování imperialismu

V sedmdesátých letech nabyly krizové tendence v kapitalistickém světě zvláště na intenzitě. Projevily se v nezadržitelném vývoji inflace, v nových valutových a finančních otřesech, v prohloubení energetické krize, v poklesu výroby, v ohromném deficitu platebních bilancí, v růstu nezaměstnanosti, ve snižování životní úrovně pracujících, v zostřování sociálních antagonismů, v šířících

(3) Tyto verze v duchu starých tradic spolupráce s buržoazií podporují a rozvíjejí pravice sociální demokraté. V podstatě stejný moment využívají ke svým účtům na mar-

xismus-leninismus i revizionisté R. Garaudy, E. Fischer, F. Marek a H. Lefebvre, kteří se pokládají za „moderní marxisty“ hájící „demokratický socialismus“.

se jevech sociální patologie, pesimismu a strachu z budoucnosti. Je stále zřejmější, že vědeckotechnický rozvoj se v kapitalismu stává obtížně kontrolovatelným, a to jak ve smyslu nepříznivého vlivu techniky na přírodu [ekologická krize], tak ve smyslu sociálních, politických a vojenských důsledků [nezaměstnanost, závody ve zbrojení].

Mění se také obecný tón buržoazní společenské vědy. Buržoazní vědci se vracejí k představě techniky jako démonické síly, živelně ženoucí lidstvo do nevyhnutelné katastrofy. Každý současný obhájce kapitalismu považuje téměř za svou povinnost konstatovat krizovou situaci. W. Rostow projevuje ve své poslední práci *Teorie stadií růstu a politika* [Rostow 1971] lítost nad tím, že na konci padesátých let podcenil význam „krize hodnot“, která zasáhla západní svět, a dále lituje, že přehlédl význam politických konfliktů. V podobném duchu vystupuje R. Aron v knize *Zklamání z pokroku* [Aron 1969] i D. Bell, který dochází k pesimistickému závěru, že naděje na racionálnost neodvratně mizí. Tento hlasatel „antiideologie“ ve své poslední knize volá po tom, aby byl nově nalezen smysl pro sakrální hodnoty [Filipec 1977b : 527]. Náboženství nyní považuje za jediný pevný bod v příboji rozpadajících se hodnot současné buržoazní společnosti. Také J. Galbraith v přednášce *Krise industriální společnosti*, kterou přednesl v únoru 1971 v Paříži, a později v interview italskému časopisu *Expanone* (duben 1972) hodnotí buržoazní společnost jako iracionální ve svém způsobu rozdělování zdrojů a produktů, protože není schopná překonat tendenci k inflaci.

Pesimisticky laděné proudy v buržoazní společenské vědě ovšem nepředstavují jediný ideologický tok. Těmito koncepcemi jsou totiž jednoznačně zvýrazňovány protikladné vývojové perspektivy odlišných společenských systémů a sama buržoazní ideologie tak vlastně zjevně potvrzuje nutnost překonání kapitalistického řádu. Proto jsou pesimistické prognózy vyvažovány prognózami optimistickými [Bönisch — Reichelt 1976 : 178].

V současné době jsme svědky nových a stále zesilujících tendencí [které mají své politické příčiny a konsekvence] k ožívování neokonzervativních ideálů a návratu ke „starým“ hodnotám kapitalismu, jako je podnikavost, ideál „silné osobnosti“ atd. Stále častěji se dnes na Západě objevuje nový termín „reideologizace“, odrážející snahu ideologů imperialismu najít aktivnější pozici při apologetice kapitalismu. Ozývají se výzvy ke zřeknutí se „liberálních“ ideologických koncepcí typu „jednotné industriální společnosti“, „konvergence“, „deideologizace“ a k revizi taktiky „smířlivého“ postoje k socialismu a k politice mírového soužití.

Nástup k aktivnější politice v prosazování zájmů amerických monopolů ohlásil i nový prezident Spojených států J. Carter a ve stejném duchu přistupuje k analýze současného i budoucího rozvoje lidstva jeho poradce a odborník na otázky komunismu Z. Brzezinski ve svém díle *Mezi dvěma věky. Úloha Ameriky v technetronní éře* [Brzezinski 1970]. V podstatě navazuje na pojem „industriální společnost“ a jeho koncepce je více méně kompilací už známých tvrzení D. Bella, J. Galbraitha, J. Tinbergeny. Verbálně se však snaží od nich distancovat pod heslem „nového přístupu“ a zavedením pojmu „technetronní éra“. Základní sílu rozvoje lidstva spatřuje Brzezinski v elektronice, která s postupem času prý transformuje nejen ryze ekonomické, ale také sociální a kulturně psychologické aspekty lidského života. Tento přístup umožňuje autorovi vyvednout myšlenku, že s vítězstvím technetronní éry, do níž Spojené státy už prý téměř vstupují, začne v dějinách lidstva zcela nová doba. Brzezinski argumentuje, že v tomto procesu případně zvláštní poslání Spojeným státům, spo-

čívající v tom, že USA vytvoří a povedou „společenství rozvinutých států“ [Brzezinski 1970 : 308].

Dokonce i stoupenci „katastrofické prognostiky“, sdružení v tzv. *Římském klubu*, zkoumajícím „nejpalčivější problém naší doby“, tj. ekologii člověka, přijali tento nový směr za svůj. V jejich pracích je ekologický problém charakterizován jako živelně vzniklá pohroma obecně lidského charakteru, jež jako by neměla žádný vztah k sociální podstatě té či oné společnosti. Nejznámější je v tomto směru zpráva Massachussetského technologického institutu o situaci lidstva, nazvaná *Hranice růstu* [Meadows 1972]. Analýza pěti hlavních faktorů určujících obecné hranice růstu (růst obyvatelstva, zemědělská výroba, průmyslová výroba, přírodní zdroje surovin, znečištění životního prostředí) zde vyúsťuje v požadavek „nulového růstu“. Podle této zprávy se lidstvo může vyhnout předpovídané záhubě během příštích 75 let jen tehdy, jestliže bude zpomalen nejen růst obyvatelstva, ale i růst hospodářství, které musí dosáhnout stadia stagnace, neboť pouze „rovnovážný svět“ má vyhlídky na přežití.

Druhá zpráva pro Římský klub o situaci světa, předložená na šestém zasedání klubu v Berlíně autory Mesarovićem a Pestelem *Lidstvo na bodu obratu* [Mesarović-Pestel 1974] vychází již z jiného metodického přístupu. Dívá se na svět jako na systém vzájemně na sebe působících oblastí (regionů). Nepředpokládá všeobecné zhroucení celého světa jako homogenního systému, ale zhroucení v různých regionech a v rozdílné době. Každopádně však tato regionální zhroucení budou mít citelné důsledky pro celý svět. Akce ke zvládnutí takových regionálních krizí, a tím i k odvrácení regionálních katastrof, mohou být účinně podniknuty jen v globálních souvislostech. Nulový růst (stagnace) musí být nahrazen „organickým“ růstem, který by byl přizpůsoben v každé jednotlivé oblasti konkrétnímu hospodářskému a sociálnímu stavu a poskytl by předpoklady ke zvládnutí světových krizí. Nediferencovaný „divoký“ růst by urychlil sled regionálních katastrof.

Také předseda Římského klubu A. Peccei označil na konferenci klubu ve Filadelfii (1976) požadavek nulového růstu za nemožný a nežádoucí. Prohlásil, že jej vlastně nikdy nebrali doslova, ale chápali pouze jako metodický princip. Na konferenci v Alžíru pak představitelé Klubu zdůraznili právě význam kontrolovaného, organického růstu při volbě nejvhodnějších technologií a surovin. Své naděje na realizaci takového typu růstu spojují ovšem s cílem posílení moci mezinárodního kapitálu.

To znamená, že i buržoazní „krizové teorie“ sledují myšlenku zachovat kapitalistické uspořádání společnosti a pokusit se krizi ovládnout. V duchu maloburžoazního reformismu či buržoazního meliorismu usilují o vypracování teorie krize jako součásti „teorie evoluce“. Jejich cílem je koncipovat nějaký „předvídavý“ systém, který by mohl příslušným mocenským orgánům imperialistických zemí poskytnout analytické nástroje ke zkvalitnění rozhodovacích procesů.

Mezi nejnovějšími pracemi tohoto ražení je nutno ještě uvést knihu kolektivu vedeného H. Kahnem *Příštích 200 let. Scénář pro Ameriku a svět* [Kahn 1976]. Autoři knihy předpokládají možnost úspěšného zvládnutí současných konfliktů představovaných problémy surovinové krize, zaostáváním rozvojových zemí, problémy světové výživy, populačních trendů, zhoršováním životního prostředí apod. Záruku řešení těchto problémů ovšem spatřují ve vytrvalém prosazování jakéhosi prý „světového prvenství“ Spojených států. Zde ovšem nemá příliš velký prostor nářek nad rychlými tempy technologických změn — technofobie, volání po „nulovém růstu“ či existencialistické výpady proti „technovědě.

* * *

Poslední práce v oblasti buržoazních koncepcí techniky se tak či onak snaží obhajovat kapitalistický řád a současně vystupovat s programem aktivního ovládnutí světa a tak zatlačovat nesmiřitelné konflikty uvnitř kapitalismu a jeho bezperspektivnost někam do pozadí. Proplétá se v nich pesimismus s optimismem, upozorňování na neutěšenou situaci imperialistického světa s návrhy na východiska z této nouze. Jsou reakcí na objektivní procesy probíhající v současném kapitalistickém světě, kde se vědecký potenciál rozvíjí především jako prostředek k výkonu panství monopolů, a tak přispívá k prohlubování základních rozporů kapitalismu.

Literatura

- Aron, R.: *Les Désillusions du Progrès*. Paris, Callmann-Lévy 1969.
- Bönisch, A. — Reichelt, D.: *Bürgerliche Gesellschaftskonzeptionen und Wirklichkeit*. Berlin, Verlag Die Wirtschaft 1976.
- Brzezinski, Z.: *Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era*. New York, The Viking Press 1970.
- Člověk — věda — technika. K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce. Praha—Moskva, Svoboda 1973.
- Filipec, J.: *60 let budování socialismu a krize buržoazního vědomí*. Praha, Nová mvsl 1977, č. 9 (a).
- Filipec, J.: *Sozialistischer Humanismus und sozialistische Lebensweise*. Berlin, Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1977, č. 5 (b).
- Galbraith, J. K.: *The New Industrial State*. London, Hamilton 1967.
- Kahn, H.: *The Next 200 Years*. New York, Morrow 1976.
- Kortunov, V. V.: *Ideologie a politika*. Praha, Svoboda 1977.
- Král, J.: *Masaryk, filosof humanity a demokracie*. Praha, Orbis 1947.
- Kritika buržoazních a revizionistických interpretací vědeckotechnického pokroku. Praha, Academia 1976.
- Meadows, D. H. — Meadows, D. L. — Randers, J. — Behrens, W. W.: *The Limits to Growth*. New York, Universe Books 1972.
- Mesarović, M. — Pestel, E.: *Mankind at the Turning Point*. New York, Dutton 1974.
- Netopilík, J.: *Předmluva ke knize A. Gehlena Duch ve světě techniky*. Praha, Svoboda 1972.
- Rostow, W. W.: *Politics and the Stages of Growth*. Cambridge, The University Press 1971.
- Wettstädt, G.: *Ideologie im Zwielficht*. Berlin, Akademie-Verlag 1974.
- Wollgast, S.: *Zur imperialistischen Technikphilosophie der Gegenwart*. In: Wissenschaftlich-technische Revolution — Sozialismus — Ideologie. Dresden, Technische Universität 1974.

Резюме

Горняк, В.: Несколько замечаний по поводу буржуазного подхода к технике

С точки зрения методологии, в буржуазных концепциях техники можно наблюдать два направления: 1. идеалистическое отождествление техники с техническим творчеством человека; 2. прямая односторонняя обусловленность современной духовной культуры прогрессом техники.

1. Буржуазный подход к технике как к чисто творческой деятельности имеет тесную взаимосвязь с теориями о положении и роли интеллигенции в обществе, о «менеджерской революции», об «управляемом» капитализме и другими теориями, которые стали теоретической платформой антикоммунизма особенно в 50-е годы. В настоящее время в связи с этим на западе развиваются теории, подчеркивающие требование государственного вмешательства в экономику капиталистических стран. При этом, эти технократические концепции, подчеркивающие значение научного познания, продолжают оставаться и впредь выражением интересов монополистической буржуазии.

2. Для буржуазных концепций техники (особенно для пессимистических концепций научно-технического прогресса, которые наиболее признаны для общего кризиса капитализма) типично то, что рационализм, скрытый в технике, представляет у них определяющий элемент всего человеческого бытия. Критика рационализма и инструментализма является общим знаменателем различных буржуазных концепций «кризиса общества», которые распространились в ходе последних десятилетий. Разумеется,

у них мы можем проследить элементы технологического детерминизма, что в конечном результате и при распространении их на идеологическую область означает их попытки опровергнуть учение В. И. Ленина об империализме и о социалистической революции. Оптимистические утопии технологического детерминизма распространились особенно в 60-е годы, в период временного экономического роста капитализма. В 70-е годы, когда кризисные явления капиталистического мира достигли особой интенсивности, буржуазные ученые возвращаются к толкованию техники как демонической силы и бесповоротного рока. Этот пессимизм, воздействие которого в буржуазной общественной науке неустанно продолжается, не является, естественно, единственным идеологическим потоком. В настоящее время мы являемся свидетелями новых тенденций, заключающихся в воскрешении неоконсервативных идеалов и призыве к так называемой «реидеологизации».

Из этого вытекает, что в условиях современного капитализма нельзя преувеличивать полярность технизма и антитехнизма буржуазных концепций техники. В целом оба этих направления характеризуются стремлением к политическому овладению развитием науки и техники и подчинению их интересам монополий.

Summary

Hornák V.: Some Remarks on the Bourgeois Approaches to Technology

From the methodological point of view, bourgeois conceptions of technology may be found to involve two main features based on 1. the idealistic identification of technology with the technical creation of man, 2. the direct, one-sided determination of modern spiritual culture by technological advance.

1. The bourgeois approach to technology as an exclusively creative activity is narrowly connected with theories concerning the position and role of intelligentsia in society, the "managerial revolution", "planned society", and with other doctrines that have become a theoretical platform of anticommunism — particularly in the fifties. In this connection, tendencies are now being developed in the West stressing the claim for State intervention in the economy of capitalist countries. At the same time, however, these technocratic and scientific conceptions are — and will continue to remain — the predominant expression of the interest of the monopolistic bourgeoisie.

2. It is typical of the bourgeois conceptions of technology (and, in particular, of the pessimistic conceptions of scientific and technological advance most symptomatically expressing the general crisis of capitalism) that rationalism involved in technology represents the determining element of all human existence. The criticism of rationalism and instrumentalism is the common denominator of most various bourgeois conceptions of the "crisis of society" which have been spreading in the course of the last decades. Even here, of course, elements of technological determinism may be traced; this implies that in their ultimate consequences, and when transferred to the ideological level, they are endeavouring to refute Lenin's doctrine of imperialism and the socialist revolution. Optimistic Utopias of technological determinism were gaining ground particularly in the sixties, i. e. at the time of a transient economic growth of capitalism. In the seventies when crisis phenomena acquired particular intensity in the capitalist world, bourgeois scientists have again reverted to the interpretation of technology as a demonic power and an inevitable doom. This pessimism which continues to assert itself in the bourgeois social sciences naturally does not represent the sole ideological trend. In our days we may witness the emergence of new tendencies based on the revival of neoconservative ideals and on calls for the so-called "reideologization".

This in turn implies that, under the conditions of contemporary capitalism, the polarity of technicism and antitechnicism of bourgeois conceptions of technology cannot be exaggerated: both are characterized by the endeavour to gain political control of the development of science and technology, and to subordinate them to the interests of monopolies.

Sociologické metody při systémové analýze základních pracovišť

VLADIMÍR ČECH

Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň

Znakem vyspělých socialistických podniků je to, že pracují s vysokou ekonomickou a sociální efektivností. V žádoucích proporcích uspokojují nejen materiální potřeby společnosti, ale také potřeby jejího sociálního rozvoje. Takové podniky plní a účelně překračují plánované úkoly, mají promyšlenou perspektivu a vyznačují se příznivým sociálním klimatem.

Ekonomická a sociální efektivnost podnikového systému závisí na mnoha faktorech vnější a vnitřní povahy. Socialistické podniky mají proti kapitalistickým tu přednost, že jejich ekonomická a sociální efektivnost je za pomoci plánu řízena a regulována centrálně vytyčovanými kritérii optimálnosti a ukazateli efektivnosti. Současně socialistická ekonomika poskytuje prostor pro zvyšování efektivnosti výroby vnitřními silami podniku. Podnikové systémy jsou soustavy natolik složité a přitom relativně uzavřené, že bez vlastní iniciativy nemohou založit rozvoj dostatečně dynamický a přitom pružný, reagující na měnící se vnější a vnitřní podmínky: „Dynamika a složitost sociálních systémů včetně takových, jako jsou socialistický podnik a sdružení, předpokládá možnost získat různé konkrétní výsledky na výstupu systému při stejném působení na vstupu.“ [Řízení 1975 : 100].

Z nejobecnějšího hlediska závisí ekonomická a sociální efektivnost podniku na stupni racionálnosti jeho řízení. Tato racionálnost není dána jen správností řídicích rozhodnutí vrcholového vedení, ale dobrou úrovní řídicího a pak i výkonného procesu ve všech složkách podnikového systému. Komplexnost racionalizace spočívá mimo jiné v tom, že je jí zajišťována rovnováha racionálnosti řízení v podnikovém systému jako celku. Její porušení v kterémkoli článku tohoto systému vede ke ztrátám a zpravidla ke znehodnocování izolovaných racionálních přístupů a činností v jednotlivých složkách podnikového systému.

Významnou úlohu při zvyšování ekonomické a sociální efektivnosti průmyslového podniku má racionální řízení a organizování *základních pracovišť*.⁽¹⁾ Nelze zapomínat na to, že průmyslový podnik je komplikovaný organismus, jehož fungování do značné míry závisí na funkci a reprodukční schopnosti jeho buněk, jimiž jsou právě základní pracoviště.

Jednotlivá pracoviště v podnikovém systému vznikají jako důsledek funkční dělby práce, tj. rozdělení pracovního procesu na takové dílčí funkce, které musí být prováděny v zájmu dosažení konečného výsledku — výroby určitých produktů nebo poskytnutí určitých služeb k uspokojení společenských potřeb. Sovětský autor V. G. Podmarkov uvádí, že „pracoviště... představuje jednotlivou, funkčně omezenou a formálně fixovanou řadu operací, které vykonává

(1) Pojem *základní pracoviště* je v tomto článku používán místo obvyklého *pracoviště* proto, aby byla zdůrazněna představa elementární strukturní složky výrobního procesu.

Slovem *pracoviště* se někdy označují i větší celky — provozy, dílny, oddělení, kanceláře apod.

pracovník nebo skupina pracovníků [například brigáda]. Pracoviště je prvek („buňka“) dělby práce a specializace výroby.“ [Podmarkov 1976 : 69].

Pro potřeby organizace výroby se základní pracoviště zpravidla definuje jako ta část výrobního pole, kterou zaujímá jeden pracovník nebo pracovní skupina (parta, četa) provádějící určitou operaci nebo ucelenou skupinu operací a vybavená příslušným technickým zařízením a dalšími prostředky odpovídajícími práci vykonávané na tomto základním pracovišti.

Specifickým rysem základního pracoviště je to, že je koncentrátem všech výrobně technických (vč. technicko-lidských), ekonomických a sociálních vztahů, které nalézáme v podniku jako celistvém sociálním systému a v jeho hlavních subsystémech, tj. technicko-technologickém, ekonomickém a sociálním. Všechny tyto vztahy se týkají konkrétního individua anebo prvotního kolektivu, vystupují jako reálné a je možno je studovat event. korigovat ve zcela konkrétní podobě, přičemž racionální korekce přináší bezprostřední efekty. Abstrahovat a zobecňovat tyto reálné vztahy je možno jen v rámci větších organizačních celků — provozů, závodů event. podniku jako celku.

Složky základního pracoviště, které jsou ve vzájemných vztazích a které vstupují jako prvky do mnohotvárné soustavy výrobních, ekonomických a sociálních vztahů podniku jsou

- technické vybavení pracoviště a příslušná technologie,(2)
- organizační vybavení pracoviště, například stojánky na výkresy, skřínky na nářadí apod.,
- manipulační prostředky, jako zdvihadí a transportní přístroje, palety apod.,
- fyzikální pracovní podmínky, jako osvětlení, hluchost, barevné klima aj.,
- lidský faktor, tj. obsluha (dělník nebo skupina),
- sociální prostředí, tj. síť sociálních vztahů, do nichž je obsluha základního pracoviště zapojena,
- prostor, který je základnímu pracovišti jako souhrnu všech uvedených složek vymezen.

Určujícím momentem je technicko-technologické vybavení pracoviště, které ovlivňuje charakter pracovního procesu a obsah práce, vyvolává určité nároky na profesně kvalifikační úroveň obsluhy, vynucuje jisté formy organizace a řízení výroby a koneckonců poznamenává i celkové pracovní prostředí základního pracoviště. Vliv technicko-technologického vybavení ovšem není jednostranný. Všechny ostatní uvedené stránky základního pracoviště hrají aktivní roli vůči technicko-technologickému vybavení a jsou kromě toho ve vzájemných vazbách.

Technika a technologie jsou základnímu pracovišti přiděleny ve shodě s povahou operace nebo operací, které mají být v souladu se zvolenou dělbou práce na tomto pracovišti realizovány. Začlenění tohoto pracoviště do širších výrobních celků, řešení problémů manipulace s materiálem, povaha a frekvence formálních sociálních kontaktů obsluhy pracoviště s obsluhou pracovišť jiných, event. s pracovníky pomocných a obslužných útvarů a podobně, plynou rovněž z potřeb dělby a kooperace práce v provozu, závodě a podniku jako celku.

Nároky na osobnost obsluhy základního pracoviště jsou vlastně stanoveny objektivními podmínkami pracovní funkční pozice, která je vznikem základ-

(2) Technickým vybavením se zde rozumí materiální jádro techniky — stroje, nástroje a materiály. Technologie označuje rozmanité operace prováděné strojem anebo člověkem pomocí výrobních nástrojů. Podle V. G. Pod-

markova „technicko-technologický faktor výroby představuje... vlastní výrobní techniku a souhrn technologických operací, kterých se zároveň účastní technické prostředky a člověk“ [Podmarkov 1973 : 24].

ního pracoviště, vyznačujícího se specifickými technickými a technologickými charakteristikami, vytvořena.(3) Pracovní pozice je přitom jen jednou z komponent základního pracoviště; souvisí s lidským faktorem. Není tedy totožná s celkem pracoviště. Zmíněné nároky na osobnost obsluhy by bylo možno popsat profesioqramem. Při charakterizování pracovní funkční pozice na určitém základním pracovišti je nutno jít do maximálních podrobností. Nestací pouze zjistit, že na základním pracovišti je zaměstnán například soustružník nebo zámečnický či představitel jiné profese. Pracovní funkční pozice je strukturovaný jev s řadou rysů, mezi něž náleží například:

1. Konkrétní obsah práce, plynoucí z povahy operace nebo operací, které má obsluha provádět (převážně fyzická nebo převážně duševní práce, rovnocenné zastoupení obou složek, práce monotónní nebo tvůrčí atp.).

2. Rozsah pravomocí a odpovědností, které jsou s danou pracovní funkční pozicí spojeny (event. zodpovědnost za seřizování, údržbu, manipulaci s materiálem, pravomoc volit mezi různými technologickými variantami atp.).

3. Požadavky, které pracovní funkční pozice klade na profesionální zaměření a kvalifikaci obsluhy.

4. Rozsah řídicích, event. spoluřídících (vč. kontrolních) činností a pravomocí (předák v prvotním pracovním kolektivu, dělník s právem „samokontroly“ za jakost výrobků atp.).

5. Rozsah a zaměření formálních sociálních kontaktů atp.

Z charakteru technicko-technologického vybavení pracoviště do značné míry plynou požadavky na organizaci a řízení výroby na základním pracovišti. Tímto vybavením je určena například vazba základního pracoviště na ostatní složky pracovního pole nebo provozu. Dále je tímto vybavením v zásadě předurčen pracovní režim: některá základní pracoviště povahou své technologie patří k nepřetržitým provozům, jindy je na těchto pracovištích instalována tak nákladná technika, že její ekonomičnost může být zajištěna jen za předpokladu vícesměnného provozu, jako je tomu u NC-techniky.

Vybavení základního pracoviště organizační a manipulační technikou již není v tak úzkém, bezprostředním vztahu k technicko-technologickým charakteristikám tohoto pracoviště. Tato technika však může značně zvýšit produktivní možnosti základního pracoviště, posiluje zde bezpečnost práce a celkovou pracovní kulturu. Prokazatelné úspory času přináší například skříňky na nářadí, kde umístění nářadí je řešeno podle principu častosti jeho použití v průběhu směny.

Pracovní proces je na základním pracovišti bezprostředně ovlivňován fyzikálními podmínkami práce. Produktivita práce, jakost výroby, bezpečnost práce i stupeň pracovní pohody jsou v přímém vztahu ke všem hlavním komponentům fyzikálních podmínek práce, k nimž náleží osvětlení, barevná úprava pracoviště, mikroklima, hlučnost, event. vibrace. Proto je ve všech průmyslově vyspělých státech i v ČSSR věnována velká pozornost normotvorné činnosti právě v této oblasti (ČSN 360004, ČSN 360008, ČSN 360015, ČSN 120022, ČSN 124000, ČSN 042725 a mnoho dalších).

Specifický sociologický moment základního pracoviště představuje jeho sociální prostředí. Základní pracoviště je nejen výrobní, ale i sociální buňkou podnikového systému, a to bez ohledu na to, zda je toto pracoviště obsazeno jedincem anebo prvotním pracovním kolektivem. V. G. Podmarkov správně

(3) V. G. Podmarkov hovoří o „pracovních funkcích“ a právem je odlišuje od „výrobních funkcí“: „Jestliže pracovní funkce vyjadřuje poměr zaměstnanců podniku k tech-

nologickému procesu, pak výrobní funkce spojuje části výroby a kromě toho ukazuje vztah daného odvětví hospodářství k ostatním odvětvím.“ [Podmarkov 1973 : 81].

poznává, že „v podniku existují dva druhy sociálních objektů — kolektivní a individuální. Jednotlivý pracovník může mít specifické pozice a zájmy odlišné od výrobního kolektivu, a proto je možné „v lidských vztazích“ oddělit úroveň individuální činnosti (chování a uvědomění individua) jako zvláštní výzkumný problém. V tomto problému se proplétá množství sociologických a sociálně psychologických aspektů“. [Podmarkov 1976 : 33]. Z hlediska postavení individua na základním pracovišti je k tomu třeba dodat, že jedinec rozvíjí řadu sociálních interakcí s pracovníky, kteří nepatří přímo k základnímu pracovišti (mistr, údržbáři, manipulátoři, dělníci na jiných základních pracovištích atp.), čímž se sociologický obsah pozice individuální obsluhy na základním pracovišti stává poměrně bohatým. Je však samozřejmé, že sociologicky i výrobně ekonomicky nejzajímavější je problematika sociálních vztahů na pracovišti, jehož obsluhu tvoří prvotní pracovní kolektiv. Vztahy předáka a dělníků, problémy přirozené a získané autority, vzájemných vztahů v horizontální linii apod. jsou důležité pro posouzení sociálních podmínek produktivity a sociální soudržnosti na základním pracovišti. Zvláště důležité jsou otázky vlivu kooperačních forem dělby práce na efektivnost výroby na základním pracovišti.

Ke všem uvedeným stránkám základního pracoviště má vztah jeho prostorové uspořádání a dimenzování. Ovlivňuje využití pracovního času, bezpečnost práce, sociální vztahy na základním pracovišti atd.

Racionální organizace a řízení základních pracovišť se musí týkat všech uvedených složek základních pracovišť jednotlivě i v jejich vzájemných vztazích. Z předchozího výkladu je již patrné, že racionalizace na úrovni těchto základních buněk podnikového systému se projevuje v konkrétních a zpravidla bezprostředních ekonomických a sociálních efektech. Důraz musí být položen na dosahování vyšší ekonomické a sociální efektivnosti v jejich jednotě. K tomu je nezbytné sledovat cíl harmonizace a optimalizace vztahů mezi všemi složkami základního pracoviště. Ústředním problémem je takové zdokonalování technicko-technologické složky základního pracoviště a organizace práce na tomto pracovišti, aby byl zabezpečen rozvoj obsluhujícího personálu — jak rozvoj osobnosti jednotlivého dělníka, tak sociální rozvoj prvotního pracovního kolektivu.

Ve stručném náčrtu je možno nastínit tyto hlavní směry racionálního řízení a racionální organizace základních pracovišť:

- zdokonalování technicko-technologické základny pracoviště a obohacování práce, která je tu vykonávána,
- zdokonalování organizace a plánování na pracovišti,
- zlepšování obsluhy pracovišť, hlavně včasnou údržbou a seřizováním,
- zajišťování rozvoje osobnosti pracovníků na pracovišti dokonalejším výcvikem a jinými formami zvyšování kvalifikace,
- snižování pracovní síly na pracovištích a dosahování úspor pracovních sil,
- úprava fyzikálních podmínek práce,
- zvyšování působnosti sociálních faktorů růstu produktivity práce, včetně motivace a zkvalitňování soužití pracovníků,
- úprava prostorových vztahů v souvislosti s řešením předchozích problémů.

Zvláště velký význam při racionalizaci ve všech uvedených směrech má využívání znalostí o systémech „člověk — stroj — prostředí“ (tj. poznatků ergonomie).

Na základních pracovištích v průmyslovém podniku se rozhoduje o tak důležitých ukazatelích podnikové ekonomiky, jako jsou produktivita práce, vlastní náklady výroby, rentabilita výroby atp. Racionalizace těchto pracovišť se musí

projevit dosahováním příznivějšího stavu v těchto ukazatelích. Současně, jak bylo uvedeno, se má projevit i v pokrocích na poli sociálního rozvoje pracovního kolektivu a ve zvyšování spokojenosti lidí s prací v daném podniku. Tím se řešení ekonomických a sociálních problémů na základních pracovištích stává nástrojem zlepšování ekonomických a sociálních ukazatelů celého podniku.

Z rozboru problematiky základního pracoviště, a to jak jeho strukturních složek, tak také z rozboru působení základního pracoviště na osobnost pracujících plyne, že toto pracoviště je sice buňkou podnikového systému, ale současně je samo také značně složitým dílčím systémem.⁽⁴⁾ Proto je vhodné, aby pro účely racionalizace bylo základní pracoviště studováno pomocí metody systémové analýzy.

Při této analýze je celek zkoumán s přihlédnutím k jeho vnitřní struktuře a k jeho vztahům k okolí. Systémové prvky musí být identifikovány a definovány, musí být zjištěny jejich vzájemné vztahy, funkce každého z nich i jejich vnitřně souvisejících dílčích celků a pochopitelně i funkce celého systému. Tato systémová analýza je odvozena z obecných dialektickomaterialistických přístupů k objektivní realitě.

Systémová analýza má několik etap [Halada 1977]:

1. Formulace úkolu
2. Průzkum
3. Interpretace
4. Doporučení
5. Ověření

Hodnota systémové analýzy do značné míry závisí na kvalitě průzkumných prací, tj. na druhé etapě. K průzkumu se používá celá řada dílčích metod odpovídajících povaze zkoumaného objektu. Při průzkumu základního pracoviště jsou objektem tyto hlavní komponenty pracoviště:

1. pracovní prostředky a pracovní předmět,
2. pracovní proces,
3. lidský faktor (individuum nebo pracovní kolektiv) jako nositel pracovního procesu,
4. pracovní podmínky.

Komponenty pracoviště jsou studovány jednak samostatně, jednak ve vzájemných vazbách (vč. prostorových) příslušnými metodami, jako jsou chronometráž, kinosnímkování, měření, matematická statistika, počet pravděpodobností, operační analýza aj. Ke zkoumání člověka v jeho zasazení do sítě sociálních vztahů na pracovišti se používají metody věd o člověku, jako je sociologie, psychologie, sociální psychologie a fyziologie.

Ve vědách o člověku byly vyvinuty různé metody zjišťování vnějších a vnitřních skutečností pomocí výpovědí lidí. Tyto metody se běžně používají v sociologii a jsou také v této vědě nejvíce propracovány.

Význam sociologických metod při analýze základního pracoviště přesahuje oblast studia lidského faktoru sama o sobě. Základní pracoviště je ve svém souhrnu i z hlediska jeho jednotlivých komponent pracujícím člověkem prožíváno a hodnoceno. To dovoluje, aby sociologické metody byly použity k ana-

(4) za „dílčí systém“ se pokládá část systému vyčleněná podle určitého kritéria, například technologického nebo organizačního

(z hlediska podniku je tedy dílčím systémem závod, provoz, úsek i jednotlivé pracoviště).

lýze základního pracoviště jako celku. Protože jde o výpovědi pracovníků o stavu základního pracoviště, je nutno je zpravidla verifikovat dalšími metodami, jako například měřením, prováděným výzkumníkem, event. racionalizátorem. To však nijak hodnotu sociologických metod nesnižuje. Výpovědi pracovníků přinejmenším informují o působení faktorů základního pracoviště na jejich pocity, na jejich spokojenost v práci apod. Upozorňují jednak na kladné, jednak na záporné stránky základního pracoviště. Je pochopitelné, že vypovídací hodnota sociologických metod je tím vyšší, čím kvalitněji jsou tyto metody připraveny a použity. Proti podceňování těchto metod vyslovil výhrady například sovětský sociolog A. G. Zdravomyslov: „Význam dotazování nikdy neodmítali klasikové marxismu-leninismu. Nadto je všeobecně známé, že K. Marx sestavil anketu pro francouzský časopis *La Revue socialiste* ... Ve většině případů jde právě a to, zjistit mínění zkoumaného souboru o určitém okruhu otázek, vyjasnit vztah lidí k určitým jevům, událostem, hodnotám ...“ [Zdravomyslov 1972 : 102/3].

Hodnota metod vyvinutých vědci o člověku a jejich důležitost pro studium objektivní reality v nejširším smyslu jsou uznávány i představiteli jiných, hlavně hraničních a interdisciplinárních oborů. Český autor M. Halada pokládá tyto metody za významné nástroje systémového inženýrství. Říká: „Technika systémového průzkumu se neustále vyvíjí. Mezi osvědčené a v praxi ověřené metody patří interview, řízený rozhovor, dotazníkový průzkum, expertiza, extrapolací metody a morfologická analýza.“ [Halada 1977 : 140].

Má-li systémová analýza základních pracovišť s následnými korektivními opatřeními přinést pronikavější výsledky pro zvyšování efektivnosti podnikového systému, je nutno provést správný výběr základních pracovišť. Objektem systémové analýzy by měl být „reprezentanti“ základních pracovišť, tj. taková pracoviště, která svými charakteristikami zastupují úplný soubor pracovišť v podniku. Dobrou pomůckou pro řídící a racionalizační práci v podniku je „mapa základních pracovišť“ sestavená podle programu podniku a obsahující hlavní charakteristiky pracovišť, které jsou výsledkem jejich systémové analýzy. Podle této mapy by mohla být postupně prováděna korektivní opatření. Priority v těchto korektivních opatřeních by byly stanoveny podle kritérií odpovídajících potřebám rozvoje podnikového systému.

Z povahy základních pracovišť jako výrobních a současně sociálních jednotek plyne, že analýza základních pracovišť může sloužit jako východisko

- a) technické a organizační racionalizace,
- b) sociálního plánování na úrovni těchto nejnižších organizačních jednotek.

Na potřebu sestavovat sociální plán podniku podle strukturálních složek podniku upozornil V. G. Podmarkov: „Představíme-li si sociální plán jako zdůvodněné schéma činnosti, pak jeho částmi budou prvky sociální struktury podniku, rozdělené podle kritéria činnosti na výrobní a nevýrobní s dalšími podskupinami (funkcionálními, profesními atd.).“ [Podmarkov 1976 : 43].

Použití sociologických metod při systémové analýze základních pracovišť předpokládá zvládnutí jak obecné problematiky těchto metod, tak konkrétní problematiky jejich aplikace na specifický objekt, jímž je „základní pracoviště“. K této aplikaci je nutná široká interdisciplinární průprava, která je nezbytnou podmínkou komplexního, systémového a přitom dostatečně konkrétního, věcně podloženého přístupu k tak složitému jevu, jako je základní pracoviště průmyslového podniku.

Nejčastěji používané sociologické metody a všeobecně uznávaná pravidla práce s těmito metodami jsou:

1. Rozhovor (interview)

V běžném životě patří mezi nejobvyklejší formu komunikace mezi lidmi. Výsledkem rozhovoru je vždy výměna informací, i když jejich hodnota, rozsah a tematika se liší podle povahy rozhovoru a zejména podle charakteristik jeho účastníků.

Rozhovor jako metoda získávání informací pro racionalizační, event. vědecké účely se od všedního rozhovoru značně odlišuje. Především tím, že předem musí být formulován jeho cíl, dále tím, že jeho rozvíjení musí probíhat podle logické osnova a také s přihlédnutím k psychologickým a sociálně psychologickým aspektům této formy komunikace.

Rozhovor sledující průmyslové racionalizační cíle může být veden pouze takovým pracovníkem, který je s prostředím a s problematikou průmyslového podniku dobře obeznámen. Zaměření rozhovoru a jeho vedení musí být takové, aby racionalizátor nebo výzkumník dostal co možná reprezentativní a kvalitní informace o šetřeném objektu. Před rozhovorem, který má být zdrojem informací o základním pracovišti, musí racionalizátor provést důkladnou prohlídku (rekognoskaci) tohoto pracoviště a podle ní pak průběh rozhovoru (i s ním spjatou nezbytnou strategii) připravit.

Rozlišují se dva typy rozhovoru: standardizovaný a nestandardizovaný čili volný. První z nich probíhá podle předem připravených otázek, jejichž formulace a pořadí mají pevnou formu. Logická struktura standardizovaného rozhovoru odpovídá povaze informací, které racionalizátor chce o základním pracovišti získat. Volný rozhovor sice rovněž sleduje přesně určené téma, ale jeho průběh racionalizátor usměrňuje pouze tak, aby se neztratil rámec sledovaného tématu. Jednoduchá definice standardizovaného a volného rozhovoru zní: „Při rozhovoru se vychází z předem připraveného plánu dotazování. V případě, že otázky a jejich pořadí jsou jednotné, hovoříme o standardizovaném rozhovoru. Jestliže je plán rozhovoru do jisté míry volný, jestliže je možno měnit pořadí otázek, rozšiřovat a prohlubovat je v průběhu besedy, mluvíme o volném rozhovoru“ [Zdravomyslov 1972 : 127].

Rozhovor týkající se základního pracoviště vedeme většinou s dělníky a s jinými „provozními“ lidmi. Úspěch tohoto pohovoru podmiňuje již vhodný psychologický přístup k těmto pracovníkům. Chování racionalizátora musí být přirozené, má odpovídat zvyklostem všedního pracovního života a musí být upřímné. Rovněž vnější vzhled, včetně oblečení racionalizátora, resp. výzkumníka, má být „normální“ a nesmí žádným způsobem být nápadný.

Kontakt s dotazovaným získáme nejlépe obecnými otázkami, týkajícími se práce, zájmu dotazovaného o vykonanou práci a problémů, které jsou v dané chvíli na pracovišti aktuální.

Užitečná pravidla rozhovoru formulují sovětští sociologové: „Jestliže jde o rozhovor s dělníkem, je nutno ho vyhledat na pracovišti, představit se mu a dohodnout setkání ve vhodném čase. Pro získání jeho náklonnosti je důležité nevтіravě projevit, že si spolubesedníka vážíme: volit odpovídající oslovení (jménem), projevit přiměřený zájem o jeho práci atd. Respondent od výzkumníka zpravidla očekává věcný přístup, a proto po představení je nutno uvést cíl rozhovoru a název organizace, kterou výzkumník reprezentuje“ [Zdravomyslov 1972 : 130]. A jinde se říká: „Zahájení interview směřuje vždy k vytvoření přátelské atmosféry. Dobrý dojem vytvoří jasný a stručný výklad cíle interview, jeho významu pro vědu, zdůraznění důležitosti respondenta a váhy, která se přikládá jeho slovům... Pozitivní úlohu hraje při zahájení umění představit se. To je třeba dělat vždy přesvědčivě. Buďte přirození, usmívejte se při vysvětlování, nicméně vše serióní formou... Nejúčelnejší je začínat

interview položením otázky, která může respondenta nejvíce zajímat, nebo otázky neutrální, která se zdánlivě netýká podstaty problému...“ [Podmarkov 1976 : 276/7].

Informace k systémové analýze základního pracoviště získáváme zpravidla standardizovaným rozhovorem. Formulář s identifikačními údaji týkajícími se respondenta (profese, kvalifikace, druh vykonávaných operací, pohlaví, věk, přesné označení pracoviště aj.) a s otázkami členěnými do logických celků zhotovujeme předem.

Ihned po skončení rozhovoru zaznamenáváme jeho výsledek do uvedeného formuláře, a to tak, aby záznam měl jednotnou formu u všech prováděných rozhovorů. Vyplňování formuláře přímo při rozhovoru se nedoporučuje. Je však možné (a zpravidla nutné) činit si stručné poznámky již v průběhu rozhovoru, avšak po náležitém vysvětlení účelu tohoto postupu respondentovi.

2. Dotazník

používáme obvykle tehdy, jestliže provádíme analýzu více obdobných základních pracovišť a jestliže tedy soubor respondentů je natolik početný, že se volba této metodiky vyplatí. Je vhodný i v tom případě, že zjišťujeme názor na stav určitého základního pracoviště u širšího okruhu lidí, například u dělníků na pracovištích, která jsou se zkoumaným pracovištěm v přímých nebo nepřímých kooperativních vztazích, nebo u většího okruhu odborníků v závodě nebo provozu, kam zkoumané základní pracoviště organizačně patří.

Dotazníková šetření vyžadují důkladnou přípravu, týkající se jak konstrukce dotazníku, tak politického a sociálně psychologického zpracování terénu, kde šetření má být provedeno.

O konstrukci dotazníků je k dispozici rozsáhlá literatura, s jejímiž nejdůležitějšími poznatky se musí výzkumník a racionalizátor seznámit. Zde pouze uvedme, že dotazník může být buď anonymní nebo neanonymní, že v preambuli musí být vysvětlen jeho účel a že musí obsahovat přesný návod k vyplňování. Usilujeme o to, aby většina údajů z dotazníku byla kvantifikovatelná, a proto používáme obvykle uzavřených otázek (s předepsanými variantami odpovědí), nebo kombinovaných otázek, u nichž za předepsanými variantami je ještě formulována otázka volná, čili otevřená. K zjišťování intenzity postojů a hodnocení formulujeme zkoumané problémy v podobě škály. Dotazník je zpravidla členěn do logických celků, odlišených symbolem (velkými písmeny nebo římskými číslicemi). Obligatorní (buď úvodní nebo závěrečný) celek obsahuje identifikační údaje o respondentovi (věk, pohlaví, profese, bydliště, příjem aj.). Tyto údaje jsou označovány jako sociálně demografické.

Podle V. G. Podmarkova musí pracovníci, kteří sestavují dotazník, znát:

1. cíle a úkoly výzkumu, kdo provádí daný výzkum a k čemu je potřebná získaná informace,
2. způsob a pravidla dotazování,
3. jaké kategorie pracovníků musí dotazování zahrnout,
4. obsah dotazníku a techniku jeho vyplňování [Podmarkov 1976 : 273].

3. Popisný list

Jde o techniku, která se velmi dobře hodí pro průzkum jedinečných jevů, a tedy také pro průzkum jednotlivých základních pracovišť. Výsledky, které obdržíme touto cestou, zpravidla nejsou určeny ke statistickému zpracování, ale ke kvalitativní analýze.

Popisný list slouží k získání poznatků o zkoumaném objektu od zkušených, s danou problematikou dobře obeznámených pracovníků. V popisném archu

podá takový pracovník charakteristiku objektu v rozsahu a v členění, které je z hlediska průzkumu účelné, sdělí své poznatky o pozitivních stránkách objektu, kriticky se vyjádří k nedostatkům, event. k otevřeným problémům a může vyslovit i svůj názor na perspektivu objektu, na možnost a způsoby odstranění nedostatků atp.

Při analýze základních pracovišť je vhodné požádat o vyplnění popisných listů mistra příslušného úseku, event. i vedoucího provozu, technologa, plánovače, normovače, event. další specialisty, kteří se základním pracovištěm přicházejí do styku.(5)

Podobně jako při každém průzkumu ani při průzkumu základních pracovišť není znalost obecných charakteristik sociologických metod dostatečnou podmínkou k jejich užití. Znovu je nutno zdůraznit, že k takovému průzkumu jsou potřebné speciální znalosti o šetřeném objektu. O jak složitý problém jde, je patrné z nemnoha zkušeností, které již byly získány analýzou základních pracovišť sociologickými metodami.

Pro zajímavost uvádíme, že první pokus o aplikaci sociologických metod na základní pracoviště byl proveden v roce 1948 ve Škodových závodech n. p. v Plzni. Ve zprávě *Dělnictvo v závodě v Plzni* je speciální kapitola o závadách na základních pracovištích, která byla později rozpracována do samostatné analýzy. Základní pracoviště byla studována z hlediska závad v technickém zařízení a v organizaci a z hlediska nedostatků sociálních a zdravotních.(6)

Různé dílčí výzkumy základních pracovišť sociologickými metodami se týkaly hlavně stavu uplatnění ergonomických principů na těchto pracovištích. V literatuře se uvádí, že jako nejznámější metodická pomůcka pro tyto výzkumy byl zpracován *Ergonomic System Analysis Checklist* kolektivem, jehož předsedou byl G. C. E. Burger z Amsterdamu (vyd. v Dortmundu r. 1964). Upravený soubor ergonomických otázek je dílem J. Hankera, a je uveřejněn v jeho publikaci *Aspekty ergonomie při racionalizácii práce z roku 1970* (Práca, Bratislava).(7)

Mnoho zajímavých poznatků o stavu základních pracovišť v některých západočeských závodech, hlavně v o. p. Škoda, je obsaženo v diplomových pracích absolventů Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni, obor strojírenská technologie, zaměření technologie obrábění, technologie tváření a ekonomika a řízení strojírenské výroby.

Nedostatkem všech dosavadních pokusů o analýzu základních pracovišť v podnicích byla jejich neúplnost, která byla mimo jiné důsledkem metodické nekomplexnosti. Sociologické metody byly používány jen k průzkumu dílčích otázek, takže výsledkem nemohla být analýza základního pracoviště v systémovém pojetí.

Při vypracovávání nejpoužívanějších již dříve uvedených sociologických metod — standardizovaného rozhovoru, dotazníku nebo referentského listu — by bylo možno se opřít o určitý schematický vzor, na jehož základě by mohly

(5) Popisný list je nutno odlišovat od referentského archu. o kterém píše Z. Bureš v knize *Psychologie práce a její užití*, vyd. Práce, Praha 1967 (s. 29): „Dotazník vyplňuje pokusná osoba sama, referentský arch je návodem pro toho, kdo se táže a kdo také zaznamenává odpovědi. Referentský arch se uplatňuje tam, kde se domníváme, že tázaná osoba otázkám nerozumí nebo že je bude interpretovat různým způsobem.“

(6) Interní výzkumná zpráva Škodových závodů n. p., soc. politické ředitelství, sociologický výzkum (V. Čech. E. Jukl) 1948.

(7) O těchto otázkách referují např.: V. Gličický a kol., *Úvod do ergonomie*, Práce, Praha 1975 a J. Hanker, M. Rovderová, *Optimalizácia pracovného prostredia pri komplexnej socialistickej racionalizácii*, Práca. Bratislava 1975.

být zmíněné metody podrobně rozpracovány s přihlédnutím ke svým specifičnostem. Příklad takového schematického vzoru uvádíme:

Hlavní oddíly sociologických metodik pro průzkum základních pracovišť v podnicích

O. Sociálně demografické údaje

1. Jméno (pokud průzkum není prováděn anonymně)
2. Pohlaví
3. Věk
4. Povolání a pracovní zařazení
5. Školní vzdělání
6. Druh odborného výcviku, školení apod.

I. Celková charakteristika základního pracoviště

1. Podnik
2. Druh základního pracoviště (obráběčské, svářečské, montážní atp.)
3. Začlenění pracoviště
 - a) závod
 - b) provoz
 - c) úsek
4. Druh operací, které se na základním pracovišti provádějí
5. Kooperální vztahy k ostatním pracovištím
 - a) základním (technologickým)
 - b) pomocným
 - c) obslužným

II. Technický stav a technologie

1. Druh technického zařízení, jehož se na pracovišti používá k provádění operací
2. Typ strojů, aparatur
3. Do jakého stupně technického rozvoje je možno technické zařízení základního pracoviště zařadit?
4. Stáří technického zařízení (strojů apod.)
5. Technický stav zařízení, spolehlivost, četlost oprav apod.
6. Používaná technologie, hlavní rysy technologického postupu
7. Jak technické zařízení vyhovuje pro plnění předepsaných úkolů?
8. Bylo by možno nebo nutno něco na technickém zařízení změnit, zdokonalit?
9. Bylo by možno nebo nutno změnit technologii, upravit technologický postup apod.?

III. Obsluha

1. Jaká profese je potřebná pro výkon operací na základním pracovišti?
2. Vyžaduje práce na základním pracovišti
 - a) vyučení
 - b) zaučení
 - c) jinou kvalifikaci, školení, zkušenosti?
3. V jaké kvalifikační třídě je obsluha zařazena
 - a) individuální obsluha
 - b) jednotliví členové pracovní skupiny (prvotního kolektivu)?
4. Vykonává obsluha základního pracoviště jen technologickou práci anebo má i jiné úkoly (údržba, seřizování, manipulace s materiálem)?
5. Kdo a v jakých lhůtách provádí seřizování?
6. Kdo a v jakých lhůtách provádí údržbu?
7. Jak je řešena na základním pracovišti manipulace — přísun a odsun materiálu, třískové hospodářství aj.?
8. Je obsluha základního pracoviště využita
 - a) plně
 - b) zčásti
 - c) nevyužita?
9. Jaké jsou problémy event. nedostatky v obsluze základního pracoviště (jak v technologických, tak pomocných nebo obslužných operacích)?
10. Kdo a jak provádí dozor a kontrolu nad činností základního pracoviště?

IV. Pracovní proces

1. Provádí se na základním pracovišti strojová nebo ruční práce?
2. Vyžaduje práce na základním pracovišti převážně fyzické (svalové) nebo převážně duševní (nervové) vypětí?

3. Je proporce fyzického a psychického zatížení vcelku rovnoměrná?
4. Je práce na základním pracovišti
 - a) pestrá
 - b) jednostranná, monotónní?
5. Dostavuje se v průběhu směny pocit únavy a kdy?
6. Bývají v práci nezaviněné prostoje, jak často a čím jsou způsobeny?
7. Bylo by možno směnový čas lépe využít a za jakých podmínek?
8. Naplňuje práce obsluhu základního pracoviště pocitem uspokojení anebo spíše zápornými pocity?
9. Jak by měla práce vypadat, aby obsluhu uspokojovala?
10. Je obsluha zapojena v socialistické soutěži a jak ji prožívá?

V. *Technika – člověk*

1. Vyhovují rozměry stroje a jeho jednotlivých částí (ovládačů)?
2. Jsou ovládací prvky v pohodlném dosahu, nebo práce s nimi vyžaduje zvláštní úsilí, nepřirozenou polohu apod.?
3. Je dobře vidět na měřicí aparatury a stupnice (sdělovače)?
4. Jsou dobře čitelné značky, písmena, číslice na sdělovačích?
5. Je strojové zařízení řešeno tak, že není nutno dělat zbytečné pohyby, přecházet neúčelně z místa na místo apod.?
6. Nejsou nutné zbytečné, namáhavé a nepohodlné pohyby při práci s pracovními předměty, nářadím, nástroji apod. (shýbání pro těžká břemena, přenášení součástí z místa na místo atp.)?
7. Jaké hlavní potíže při práci se strojovým zařízením obsluha pocituje?
8. Bylo by možno a nutno něco na strojovém zařízení změnit, aby obsluha byla pohodlnější, příjemnější, bezpečnější?

VI. *Organizace práce*

1. Přichází na základní pracoviště včas materiál (surovina, součásti apod.)?
2. Jaká je situace v hospodaření s nářadím (výdej náradí, opravy)?
3. Jak jsou nářadí a nástroje na pracovišti uspořádány? Jsou k dispozici skříňky na nářadí?
4. Jak je řešeno uložení výrobní dokumentace, výkresů, technologických postupů apod.?
5. Jakým způsobem jsou základnímu pracovišti přidělovány úkoly?
6. Má obsluha pracoviště přehled o plnění plánovaných úkolů v průběhu směny?
7. V čem vidíte hlavní nedostatky v organizaci práce?
8. Co byste navrhoval v organizaci práce na základním pracovišti změnit nebo zlepšit?

VII. *Pracovní režim*

1. Začátek a konec pracovní doby
2. Směnnost na základním pracovišti
3. Počet a délka přestávek
4. Vyhovuje pracovní režim anebo jsou doporučovány nějaké změny?

VIII. *Motivace*

1. Druh mzdy na základním pracovišti
 - a) úkolová
 - b) časová
 - c) časová s prémie
 - d) jiná, jaká?
2. Výše mzdy obsluhy základního pracoviště
3. Jaké jiné hmotné odměny obsluha dostává?
4. Zda obsluha dostává a za jakých podmínek pochvaly, čestná uznání apod.?
5. Jak by si obsluha představovala odměnu za práci (hmotnou i morální), aby pocitem uspokojení s prací vzrostl?
6. Jakou celkovou spokojenost s prací na základním pracovišti obsluha pocituje?

IX. *Pracovní podmínky*

1. Jaký je stav osvětlení na pracovišti
 - a) denní osvětlení
 - b) umělé osvětlení?
2. Jaká je hladina hlukosti
 - a) přímo na základním pracovišti
 - b) v okolním prostředí (dílně, provozu)?
3. Jaké je mikroklima na pracovišti
 - a) teplota

- b) větrání (event. celková klimatizace)
- 4. Je jako negativní jev pocíťováno chvění (vibrace)?
- 5. Jaká je celková kultura pracoviště?
- 6. Stav hygienických zařízení
- 7. Stav bezpečnosti práce a příslušných ochranných zařízení
- 8. Co na pracovištích nejvíce vadí v oblasti pracovních podmínek a co a jak by bylo možné a nutné zlepšit?

X. Sociální podmínky

- 1. Sociální interakce
 - a) na základním pracovišti
 - b) vůči nadřízeným (mistr aj.)
 - c) vůči spoludělníkům na ostatních pracovištích
 - d) s lidmi z údržby, energetiky, skladů atp.
- 2. Jak je obsluha základního pracoviště spokojena s úrovní mezilidských vztahů?
- 3. Má obsluha pracoviště možnost zasahovat do problematiky pracoviště, dílny, provozů a jak (spoluúčasť na řízení)?
- 4. Jaká je spokojenost obsluhy s celkovým sociálním klimatem
 - a) na základním pracovišti
 - b) v širším okolí (dílňa, provoz)?

XI. Podmínky vzestupu

- 1. Je požadován další odborný výcvik, školení, jaké a jak často?
- 2. Jaká je účast na společensko-politickém (stranickém, odborářském, svazáckém) školení, na jakém, jak často?
- 3. Bylo obsluze základního pracoviště nabízeno jiné uplatnění, jaké, za jakých podmínek?

XII. Stupeň stabilizovanosti

- 1. Fluktuace na základním pracovišti a její příčiny
- 2. Co by bylo třeba dělat, aby se fluktuace snížila?
- 3. Jaké jsou důvody, že osazenstvo základního pracoviště je stabilizováno?

XIII. Volná vyjádření k celkové problematice základního pracoviště

- 1. Co vyhovuje?
- 2. Co nevyhovuje?
- 3. Co by bylo účelné změnit, zlepšit apod.?

Podle uvedeného (nebo obdobného) schématu je nutno podrobně propracovávat formuláře, s jejichž pomocí má být průzkum prováděn. (8) Tyto formuláře se budou lišit podle toho, jaké metody budou zvoleny — zda dotazník, interview nebo popisný list. Schéma nemusí, ba ani nemůže být vyčerpáno u všech těchto metod. Například při metodě interview je metodika limitována časovým rozsahem dialogu. Při rozhovoru rovněž není vhodné se dopodrobna vyptávat například na sociálně demografické údaje. Tyto údaje je nutno si opatřit jinak a zpravidla již před rozhovorem.

Průzkum, jehož výsledky mají posloužit systémové analýze základního pracoviště, je nutno provádět u celé řady jednotek. Podle toho, na koho se obrácíme, volíme i metody. Základní orientační údaje získáme přímo u obsluhy základního pracoviště, ať jde o jednotlivce, nebo prvotní kolektiv. Na obsluhu pracoviště se obrácíme pomocí metody rozhovoru.

Velmi důležité údaje o problematice základního pracoviště obdržíme od expertů, kteří stojí vně základního pracoviště, ale jsou s ním v úzkých pracovních vztazích. Takovými experty jsou mistr, technolog, bezpečnostní technik a jiní. Srovnatelně zpracovatelné informace získáme od těchto odborníků nejlépe popisným listem.

(8) V příloze jsou navrženy některé vzory formulářů pro výzkum základních pracovišť sociologickými metodami. Vzory slouží jako

příklad a nevyčerpávají celou problematiku sociologické analýzy základních pracovišť.

Pokud provádíme hromadnější šetření na více analogických pracovištích nebo u širšího okruhu informátorů (lidí, kteří jsou s daným základním pracovištěm v rozmanitých kooperativních vztazích), připravíme dotazníkové šetření a zásadám této metody pak přizpůsobíme položky, které jsou uvedeny ve schématu.

Racionalizátor, výzkumník nebo pracovní tým, který je analýzou pověřen, musí doplnit uvedené metody ještě řadou dalších, z nichž největší význam mají pozorování a rozbor dokumentů.

Systematické pozorování probíhá podle plánu a opírá se — podobně jako již uvedené sociologické metody — o dobře zpracované formuláře, v nichž jsou v aplikaci na dané konkrétní základní pracoviště přinejmenším tyto rubriky:

- a) pozorovatel
- b) objekt a místo pozorování
- c) doba pozorování (event. intervaly)
- d) výsledky pozorování
- e) shrnutí pozorování
- f) datum zpracování

Důležitým nástrojem systémové analýzy základních pracovišť je rozbor dokumentace, vztahující se ke všem strukturním složkám základního pracoviště. Významným pramenem informací je technická, event. projektová dokumentace, mzdové výkazy, normy práce, obsluhy, využití technického zařízení, materiálu, energie apod., rozbor bezpečnostního technika, závodního lékaře a četné další.

Zkušenosti ukazují, že sociologické metody v konfrontaci se všemi ostatními metodami analýzy základních pracovišť dobře obstojí. Jakmile se práce na takových analýzách v československých průmyslových podnicích šířeji rozvine a budou získány početnější poznatky a výsledky než dosud, bude možno přistoupit ke statistickému důkazu vypovídací hodnoty sociologických metod ve vztahu k metodám tzv. objektivním.

Příloha 1

Formulář rozhovoru o vztahu „člověk — stroj“ na základním pracovišti (Ergonomické aspekty základního pracoviště)

- A. 1. Jméno dotazovaného
2. Profese
3. Věk
4. Délka práce na základním pracovišti
5. Druh vykonávaných operací
6. Stroj, technické vybavení
- B. 1. Je prostor k obsluze strojního zařízení dostatečný? Nemáte pocit stísněnosti při obsluze? Není naopak prostor příliš rozlehlý, takže vyžaduje zbytečné přecházení?
2. V jaké poloze strojní zařízení obsluhujete (vstojte, vsedě, někdy vstojte, někdy vsedě)?
3. Jestliže je obsluha možná vsedě, máte k dispozici sedačku? Nebo jste si zařízení pro sedění obstaral sám? Sedí se vám pohodlně anebo pocítujete únavu?
4. Jsou ovládací části strojního zařízení (knoflíky, páky, kruhové ovládače apod.) dobře přístupné? Jestliže nejsou dobře a pohodlně dostupné, jak byste si představoval řešení?
5. Nemusíte vyvíjet při obsluze ovládacích prvků příliš veliké úsilí? Jestliže ano, u kterých ovládacích prvků?
6. Vyhovuje vám pořadí (uspořádání) ovládacích prvků stroje?
7. Jaké jiné poznatky o prostoru a ovládacích prvcích svého strojového zařízení máte? Bylo by možno něco zlepšit?
- C. 1. Jaký druh signálních zařízení, stupnic, měřících aparatur má vaše strojní zařízení a jak často těchto sdělovačů používáte?
2. Stává se vám, že nemůžete přesně přečíst údaje na stupnicích, na měřících aparaturách apod.?
3. Přečetli jste některé údaje o činnosti nebo stavu stroje chybně a jaké to mělo následky pro vaši práci?

4. Stalo se vám, že jste nepostihl důležitý signál či znamení, které mají vztah k vaší pracovní činnosti (nebezpečí, začátek nebo konec operace atd.)?
5. Doporučoval byste nějaké změny týkající se informací, které váš stroj zaznamenává a které musíte na sdělovačích přečíst?
- D. 1. Bývají na vašem pracovišti chybné výsledky (event. zmetky) a čím jsou tyto chybné výsledky způsobeny?
2. Mívá váš stroj častější poruchy, než je ve vašem provozu u obdobných strojů běžné?
3. Došlo na vašem pracovišti k nějakým úrazům a čím byly způsobeny?
- E. Volné výpovědi dotazovaného o pocitech a problémech, které se u něho při práci s jeho strojním zařízením dostavují.
- F. 1. Rozhovor vedl
2. Datum a trvání rozhovoru
- G. Shrnutí výsledků rozhovoru, hlavní poznatky, náměty na změny, zlepšení apod.

Příloha 2

Formulář rozhovoru o fyzikálních podmínkách práce na základním pracovišti

- A. 1. Jméno dotazovaného
2. Profese
3. Věk
4. Délka práce na základním pracovišti
5. Druh vykonávaných operací
6. Stroj, technické vybavení
- B. 1. Je dobrá viditelnost ve všech částech vašeho pracoviště? Kde máte event. potíže se zrakovou kontrolou práce?
2. Dokážete dobře zrakem rozlišit i drobné detaily a informace při práci na stroji?
3. Býváte někdy při práci oslněn odlesky světelného zdroje na kovových součástech, pracovním pultu apod.?
4. Je stejná viditelnost při denním i při umělém osvětlení?
5. Pociťujete někdy v průběhu směny bolest očí, dostavuje se slzení apod.?
- C. 1. Jakou barvu má strojové zařízení, na kterém pracujete?
2. Nesplývá barva stroje nebo pracovního pultu s barvou pracovního předmětu?
3. Jakou barvu mají stěny na vašem pracovišti?
4. V jakém stavu z hlediska čistoty a barevné úpravy je strop nad vaším pracovištěm?
5. Bylo by možno provést nějaké barevné úpravy na vašem pracovišti, které by vám byly příjemné, a jaké?
- D. 1. Vadí vám při práci hluk? Přichází nepříjemný hluk z vašeho pracoviště anebo z okolí?
2. Pociťujete v průběhu směny nepříjemné stavy z hluku, jako je nervové vypětí, předráždění, bolest hlavy?
3. Jaká opatření byste navrhoval ke zmírnění hluku?
- E. 1. Je na vašem pracovišti vhodná teplota? Nepocíťujete buď zimu, nebo horko v převážné části směny?
2. Je na vašem pracovišti zvýšená prašnost? Co je zdrojem této prašnosti?
3. Vyskytují se na pracovišti nepříjemné výpary a exhalace a jaké? Co je jejich zdrojem?
4. Jsou na pracovišti instalovány odsávače, ventilátory apod.?
5. Jaká je na pracovišti vlhkost vzduchu?
6. Co byste navrhoval zlepšit v klimatu na vašem pracovišti?
- F. 1. Jsou nějaké jiné vlivy pocházející z pracovního prostředí, které by u vás vyvolávaly nepříjemné pocity? Jaké jsou to vlivy?
2. Máte nějaké návrhy k úpravě pracovních podmínek na vašem pracovišti?
- G. 1. Rozhovor vedl
2. Datum a trvání rozhovoru
- H. Shrnutí výsledků rozhovoru, hlavní poznatky, náměty na změny, zlepšení apod.

Příloha 3

Formulář rozhovoru o pracovním procesu na základním pracovišti

- A. 1. Jméno dotazovaného
2. Profese
3. Věk
4. Délka práce na základním pracovišti
5. Druh vykonávaných operací
6. Stroj, technické vybavení

- B. 1. Provádí se na vašem pracovišti práce převážně ruční nebo strojová?
2. Jaký je podíl vaší ruční práce v celkovém pracovním výrobním procesu v průběhu směny?
3. Pociťujete v průběhu směny únavu z fyzického zatížení, kdy a v jakém stupni?
4. Míváte někdy v průběhu směny nepříjemný pocit z jednotvárné práce?
5. Musíte na svou práci hodně myslet?
6. Vyžaduje práce, kterou děláte, další sebevzdělávání? Jaké, jak často, kde?
7. Děláte jiné práce než vlastní technologickou činnost (seřizování, manipulace s materiálem aj.)?
8. Uspokojuje vás práce, kterou děláte? Odůvodněte své stanovisko.
- C. 1. Stává se vám, že musíte v průběhu směny práci zastavit, protože vám chybí materiál, nástroje apod.?
2. Ztrácíte nějaký čas zbytečnými obchůzkami, přecházením pracoviště proto, že je nedokonale uspořádáno apod.?
3. Jsou nějaké jiné zásahy nebo vlivy, které vám brání hospodařit s časem tak, jak byste to pokládal za účelné?
- D. Zúčastňujete se socialistické soutěže, hnutí BSP, novátorské činnosti atp.?
- E. Máte nějaké návrhy na zlepšení své práce, nebo stížnosti na překážky, které vám v práci brání?
- F. 1. Rozhovor vedl
2. Datum a trvání rozhovoru
- G. Shrnutí výsledků rozhovoru, hlavní poznatky, náměty na změny, zlepšení apod.

Příloha 4

Popisný list základního pracoviště

- A. 1. Popisný list vyplňuje:
 - a) Jméno
 - b) Pracovní funkce, profese
 - c) Vztah k základnímu pracovišti
 - d) Věk
 - e) Školní vzdělání
 - f) Délka práce v podniku
- B. 1. Charakterizujte stručně úroveň technického vybavení a technologie na posuzovaném základním pracovišti
2. Zhodnoťte, jak základní pracoviště plní své úkoly vzhledem k celkovým výrobním úkolům dílny, provozu
3. Jak se vám jeví úroveň obsluhy základního pracoviště? Odpovídá potřebám, nebo by bylo nutno tuto úroveň zlepšit (zvýšit kvalifikaci obsluhy, doplnit její stav apod.)
4. Uveďte, jaká je podle vašeho názoru spokojenost obsluhy s vykonávanou prací, s mzdou, se způsobem řízení pracoviště apod.
5. Které jsou hlavní technické a organizační problémy, event. nedostatky, které brání lepšímu chodu základního pracoviště?
- C. 1. Jaká je úroveň fyzikálních podmínek práce na základním pracovišti (osvětlení, hluk, klima atp.)
2. Jsou dobré mezilidské vztahy na pracovišti mezi spoludělníky?
3. Jaké jsou vztahy obsluhy základního pracoviště a mistra?
4. Jaké jiné problémy jste postřehli v lidských vztazích na posuzovaném pracovišti?
- D. 1. Přípravuje se nějaký racionalizační projekt na změnu pracoviště? Jestliže ano, čeho se týká?
2. Jaké náměty byste mohl vyslovit k zlepšení celkové situace na posuzovaném pracovišti?
- E. Volné vyjádření k jiným problémům, nedostatkům, event. zvláště pozitivním stránkám pracoviště.

Literatura

- Halada, M.: *Systémové inženýrství*. Praha, NADAS 1977.
- Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976.
- Řízení socialistických průmyslových podniků a sdružení*. Praha, Svoboda 1975.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedury sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.

Чех В.: Социологические методы в системном анализе основных рабочих участков

До сих пор все еще редко используемым подходом к социологическому изучению производственного предприятия является системный анализ его структуры с функционально-организационной точки зрения. Элементарной единицей структуры предприятия с этой точки зрения является основной рабочий участок. Экономическая и социальная эффективность системы предприятия в значительной мере зависит от рациональной организации и управления основными (первичными) рабочими участками. К этим участкам следует подходить как к частным системам, а повышение их эффективности обеспечивать мероприятиями по оптимизации, затрагивающими все их компоненты и взаимосвязи. К числу важнейших компонентов первичных рабочих участков относятся: техническое и организационное оснащение, средства манипуляции (транспорта), физические условия труда, человеческий фактор и его среда, пространство, выделенное рабочему участку. Специфической социологической чертой первичного рабочего участка является то, что это — концентрат всех производственно-технических, экономических и социальных отношений производственного предприятия, как целой системы. Все указанные отношения касаются конкретного индивида или первичного коллектива. Рационализация этих отношений дает непосредственный эффект. Первичный рабочий участок следует изучать методом системного анализа. В этапе сбора данных при системном анализе могут быть использованы, наряду с другими, и социологические методы. Первым шагом по пути конкретной разработки этих методов является разработка схемы, содержащей комплексы проблем, поддающихся исследованию социологическими методами. Вторым шагом является разработка технических приемов исследования. Социологические методы в рамках системного анализа первичного рабочего участка уместны, потому что он в целом и во всех слагаемых непосредственно воспринимается и оценивается трудящимся человеком. Результаты, полученные путем социологических обследований, следует сопоставлять с прочими данными о состоянии рабочих участков. Полученные результаты являются основой для выработки мероприятий по рационализации и для социального планирования. В статье приводятся образцы социологических методов, подходящих для исследования первичных рабочих участков.

Summary

Cech V.: Sociological Methods in the System Analysis of Basic Workplaces

One of the hitherto unfrequently applied approaches to sociological research into the production enterprise is the system analysis of its structure from the aspect of functional units. From this point of view, the elementary component of the enterprise structure is the basic workplace. The economic and social effectiveness of the enterprise system depends to a considerable extent on a rational organization and management of basic workplaces. These workplaces are to be approached as partial systems and their increasing effectiveness has to be secured by optimization measures taking into account all their components and their mutual relations. The most important components of the basic workplace include its technical and organizational equipment, manipulation means, physical working conditions, the human factor with its social environment and the space assigned to the basic workplace. A specific sociological feature of the basic workplace is the fact that it represents a concentrate of all production-technological, economic and social relations found in a production enterprise as an integrated system. All these relations have a bearing upon the concrete individual and/or the original collective. The rationalization correction of these relations brings immediate effects. The basic workplace is to be examined with the aid of system-analysis methods. In the investigation phase of this analysis, also sociological methods can successfully be applied — besides a number of other methods. The first step to be taken in the concrete construction of these methods is the elaboration of a scheme involving complex problem areas capable of being examined by sociological methods. The second step is the development of particular research techniques. Sociological methods are adequate for the system analysis of basic workplaces due to the fact that basic workplace — in its totality as well as from the viewpoint of its individual components — is subjected to the worker's experience and evaluation. The results obtained through the application of sociological methods must necessarily be confronted with hard data concerning the state of basic workplaces. These results provide a basis for rationalization measures and for social planning. The present paper contains a model of sociological research techniques to be used in investigating basic workplaces.

Potřeba hledat vzájemné souvislosti, testovat podobnosti a rozdíly, vysvětlovat pomocí vhodných přirovnání, něco něčím proměřovat a podle něčeho kontrolovat se v každém empirickém výzkumu vyskytne mnohokrát. A s každou takovou potřebou se nutně objeví problémy srovnávání. Někdy jsou ovšem poněkud nezřetelné, protože srovnávací postupy a operace jsou často maskovány různými tematickými i metodologickými mimikry a bývají pouze skrytou komponentou důmyslných technických kouzel. Všudypřítomnost a zároveň ne nápadnost srovnávání současně s velkou variabilitou jeho forem bývá příčinou toho, že nám uniká ze zřetele *společné metodologické jádro* a že přehlédneme a zanedbáme některé běžné, *opakující se problémy*.

Zvláštní situace je u tak zvaných komparativních výzkumů, kde srovnávání je hlavní procedurou. Tam jeho problémy vystupují explicitně a většinou jsou s větším nebo menším úspěchem řešeny.⁽¹⁾ V podstatě se však jedná o tytéž problémy jako u výzkumů nekomparativních. To, že jsou procedurálně akcentovány a často složité, pomocí speciálních technik řešeny, by ovšem mělo přímo zaručovat vyšší *kvalitu, přesnost a validnost výzkumných výsledků*. Naopak správné provedení dílčích srovnávacích úkonů v běžných (nekomparativních) výzkumech je jen jedním z předpokladů platnosti a přesnosti navazujících postupů a samozřejmě i konečných výsledků.

1. Stanovení cílů srovnávání jako součást obecného srovnávacího postupu

Není třeba připomínat, že srovnávání je přirozenou součástí myšlení a poznávání, že jeho původní a běžná podoba je nesystematická, regulovaná jen osobní zkušeností a poznamenaná instinktivními přístupy k realitě. A prvky takového neusměrněného, bezděčného srovnávání se často vkrádají do empirického zkoumání, narušují jeho systematickosti a problematizují jeho gnoseologické hodnoty. To samozřejmě nic nemění na skutečnosti, že „uplatnění principu srovnání je jedním z bytostných rysů marxisticko-leninského způsobu myšlení a zkoumání, jenž je zakotven v samotných základech dialektického a historického materialismu“ [Filipec 1975 : 58]. Právě *nahrazení nepřesného přirodobňování, náhodného analogizování systematickými, logicky propracovanými postupy*, které je příznačné pro historické a ekonomické analýzy klasiků marxismu, by se mělo stát samozřejmým pravidlem i pro nás při promýšlení každé dílčí výzkumné akce, každého kroku ve výzkumném procesu.⁽²⁾

(1) Problémy komparativních výzkumů se zabývá řada statí i některé rozsáhlejší práce sborníkového charakteru. Většinou odvozuji problémy i jejich řešení z typických, historicky známých srovnávacích studií. Mezi novější práce tohoto typu patří sborník I. Valiera [1973]. Na metodologickou koncepci marxistické komparativní sociologie v aplikaci na výzkum sociální struktury soustřeďuje ve

svých pracích pozornost F. Charvát (viz např. [1975]).

(2) Nejvýraznějším příkladem je srovnávací analýza sociálně ekonomických formací rozpracovaná zejména v Marxově Kapitálu, ale použitá například i v Německé ideologii nebo v 18. brumairu Ludvíka Bonaparta. V. I. Lenin srovnával např. typy revolucí, typy osobností [Lenin 1954].

Jak již bylo poznamenáno, všechna srovnávání, ať mají jakýkoli konkrétní obsah a jakoukoli funkci ve výzkumu, vyžadují dodržování stejných základních logických kroků a v zásadě implikují i stejné základní metodologické problémy. Proto nejdříve rámcově vymezíme jednotlivé *kroky obecně platného srovnávacího postupu*:

1. Určit (uvědomit si) gnoseologickou funkci srovnávání a vzhledem k ní stanovit jeho cíle.
2. Identifikovat typ hledané podobnosti, odvodit její kritéria a na základě toho vymezit okruh srovnatelných jevů.
3. Vybrat vlastnosti, které budou srovnávány, případně určit, které kvantitativní dimenze budou srovnávány.
4. Stanovit konkrétní postup a pravidla srovnávání.
5. Zjistit hodnoty srovnávaných vlastností i srovnávaných jevů.
6. Provést srovnávací operace podle stanovených pravidel.
7. Vyhodnotit výsledky srovnávání.

Uvedený postup by měl být v zásadě dodržen i u sebemenší srovnávací akce. To ovšem neznamená, že je vždy třeba podrobně se zabývat všemi jeho body. V jednodušších případech jsou výsledky některých z nich předem dány, stačí pouze uvědomit si je a počítat s nimi v dalších úvahách.

Charakter cílů srovnávání [tj. první krok vyznačeného postupu] ovlivňuje celý srovnávací proces od začátku až do konce. Z metodologického hlediska je však spíše rozpracován navazující problém srovnatelnosti [Comparative 1973; Comparability 1969]. O cílech srovnávání je v obecnější rovině uvažováno v některých marxistických metodologických pracích sovětských i našich autorů [Voprosy 1972; Zich 1976]. Metodologická dimenze této problematiky zpracována není. Proto se o její specifikaci v rovině běžného empirického výzkumu pokusí tato práce.

Je samozřejmé, že na analýzu cílů běžných srovnávání, která bude naplní této stati, musí logicky navázat rozpracování dalších bodů srovnávacího postupu (zejména klasifikace srovnatelnosti a vytyčení srovnávacích pravidel). V tomto směru je nutno chápat předkládaný příspěvek jako úvodní, vstupní práci, nikoli jako dokončené, uzavřené zpracování.

2. Gnoseologická funkce srovnávání a odvozování jeho cílů v procesu empirického výzkumu

Při zkoumání gnoseologického smyslu a cílů dílčích pomocných srovnávání v běžném empirickém výzkumu je nutno vážit a analyzovat jejich *začlenění do celku výzkumného procesu*, jejich závislost na hlavních výzkumných úkolech a požadavcích. Čím je srovnávací akce vzdálenější od centrálního výzkumného problému a metody, čím více má charakter doplňující, vysvětlující nebo kontrolní, tím důležitější je, aby byla *adekvátně vřazena mezi ostatní výzkumné akce a úkoly*, aby v závislosti na nich plnila svou poznávací funkci, aby sledovala i jejich požadavky na podrobnost a přesnost.

Analýza výzkumného procesu z hlediska potřeby srovnávacích úkonů je možno provést v *poměrně obecné rovině*. Měla by být východiskem jak pro základní orientaci v problematice cílů srovnávání, tak pro metodologické utřídění srovnávacích momentů v rámci sociologického výzkumu právě vzhledem k jeho dílčím cílům.

Mohli bychom začít tím, že na běžném výzkumném schématu červeně vyznačíme místa, kde se jakýmkoli způsobem srovnává. Tak bychom brzy dospěli k bohatě, ale jednotvárně kolorovanému obrázku. Srovnávání v té či oné podobě

je součástí každé výzkumné etapy a téměř každého výzkumného kroku. Omezíme se proto na verbální, spíše ukázkový přehled:

Na začátku, nebo lépe před začátkem každého výzkumu se *vybírá či identifikuje téma* a rámcově se *formuluje celkový výzkumný úkol*. Při tom by se měly vzájemně *konfrontovat a porovnávat požadavky praxe s potřebami rozvoje teorie*, měly by se srovnávat a hodnotit *možnosti metodologického a technického vybavení* s předpoklady daných nebo přístupných terénů, s finančním a kádrovým zajištěním, s organizačními možnostmi apod. Materiálem pro vstupní srovnávání by však měly být nejen informace týkající se vlastního výzkumu, ale také *výsledky jiných, srovnatelných výzkumů*, to jest výzkumů s podobnou tematikou, s podobnými cíli, se stejnými podmínkami, a kromě toho poznatky čerpané z různých statistik, osobních a historických dokumentů atd. To vše jsou známé skutečnosti. Stejně známé je, že právě tato vstupní etapa se často zanedbává, že pro nepřístupnost informací nebo pro velký spěch se příslušná srovnání neprovádějí buď vůbec, nebo jsou nepřesná, nedbá se příliš na pravidla srovnávání a srovnatelnosti. A přece na těchto pomocných předběžných akcích závisí *realizovatelnost* a také *užitečnost* celého výzkumu.

V průběhu vstupních srovnávání, na základě jejich výsledků, se *výzkumné téma obsahově modifikuje*, zužuje či rozšiřuje a výzkumný úkol se konkretizuje. Jeho výsledná podoba by měla být *adekvátní daným výzkumným podmínkám a možnostem* a zároveň samozřejmě všem potřebám, z nichž se myšlenka výzkumu zrodila. Lze říci, že míra adekvátnosti je v tomto případě vlastně přímo závislá na kvalitě, na přesnosti všech podpůrných, vzájemně propojených srovnávání. Přitom je první nezbytnou zárukou skutečného, neformálního úspěchu celého výzkumu. Pro všechny další výzkumné kroky je to *výchozí bod, implikující konečné cíle*. Uvozuje totiž logický řetězec analogických požadavků na vzájemnou adekvátnost, který probíhá celým výzkumem. Při zpětném pohledu je to *řetěz kontrolních srovnávání* vůči relativním vzájemně podmíněným kritériím, na jehož začátku a konci je nejvyšší kritérium, *kritérium společenské praxe*.

Moment srovnávání je významně přítomen ve vlastní přípravné fázi výzkumu, tj. při *formulování dílčích výzkumných úkolů, vymezení pojmů a sepsání hypotéz*. Vyskytuje se tu *řada rozhodovacích momentů* provázených pomocnými srovnávacími operacemi. Výsledné pojmy, hypotézy jsou pak nezbytnou bází pro všechna srovnávání, která budou v rámci hodnocení, interpretace a kontroly výsledků prováděna v závěrečné fázi výzkumu.

Také *operacionalizaci* je možno považovat za příkladnou srovnávací akci. Na základě srovnávání výzkumných úkolů a hypotéz s možnostmi konkrétních měřicích a pozorovacích technik se provádí *řada obsahových i terminologických substitucí a redukcí*. Těmto často náročným operacím předchází nebo je provází výběr technik, výběr zkoumané populace a zajištění konkrétního terénu. Opět jsou váženy, vzájemně porovnávány nejrůznější možnosti, nyní již v konkrétních detailech, aby mohla být vybrána možnost nejvhodnější, nejadekvátnější. Kritéria těchto srovnávání by měla být odvozena z předpokladů a závěrů předchozích fází. Na jejich přesnosti a úplnosti do značné míry závisí kvalita připravovaného měření.

Pro operalizační fázi je příznačné nejrůznější *pracovní třídění a kategorizování*. Vždy jde vlastně o seskupování podle nějakého kritéria podobnosti. Výsledky těchto operací jsou buď přímou součástí příslušného nástroje dané pozorovací techniky, nebo mu slouží zprostředkovaně tím, že *umožňují potřebné substituce a redukce*.

Všechny *pozorovací techniky*, jejichž použití je náplní další, tak zvané realizační fáze, obsahují řadu srovnávacích momentů. Některé velmi známé a často používané jsou na srovnávání přímo založeny. Například konstruování i praktické použití všech *škál* provází srovnávání, ať předpokládané a usměrňované, nebo nežádoucí, problematizující výsledky. *Sociometrické techniky* jsou založeny na srovnávání, *panelové techniky* rovněž, i když jde samozřejmě o srovnávání jiného typu na jiném místě výzkumného procesu. Také jakékoli *použití kontrolní skupiny* předpokládá srovnávání, vycházejí z něj všechny *experimentální techniky*, řada pomocných technik, jako je *expertní posuzování*, některé *projekční postupy* atd. Každá z těchto jmenovaných i dalších podobných technik přináší samozřejmě specifické problémy srovnávání, i když základní otázky i jejich řešení jsou stejné nebo analogické.

Ještě je třeba připomenout, že vlastně každé *měření*, které je v centru běžných realizačních fází sociologických výzkumů, je ve své podstatě srovnáváním vůči dané normě. Měření jako takové má ovšem svoje vlastní dobře propracovaná pravidla. Akt srovnávání je zde řádně usměrňován a stabilizován a většinou není třeba podrobovat jej speciální analýze. Méně jasná a neměnná je situace v oblasti *kontrolních technik* sociologického měření. V podstatně se používá dvou typů technik: jeden je založen opět na *srovnávání vůči pevné normě* neboli vnějšímu kritériu, druhý na *vzájemném relativním srovnávání*. K prvnímu typu patří většina *validizačních technik*. Jejich problémy nejsou ve způsobu srovnávání, ale ve volbě a kvalitě kritéria. K druhému typu patří *reliabilizační techniky*. Spočívají ve vzájemném srovnávání řady neověřených dat, většinou naměřených stejným nástrojem za stejných podmínek v časově různých okamžicích. Problémy se zde hromadí zejména v souvislosti se *zajišťováním srovnatelnosti*.

Stejně jako je většina pozorovacích technik více nebo méně prostoupena srovnáváním, i *techniky zpracování dat*, které indikují postrealizační fázi výzkumu, jsou často tohoto metodologického původu. Stačí připomenout různé způsoby *třídění, řazení a seskupování dat* — od těch nejjednodušších až po trsové a faktorové analýzy nebo *zjišťování souvislostí* pomocí regresní a korelační analýzy. Základem je vždy hledání stejných nebo podobných dat či dat vyhovujících stejnému kritériu, tzn. příslušejících do stejné logické kategorie, vykazujících stejný rozptyl, stejný vývojový trend apod. Typ úlohy, který spočívá v *hledání stejných či podobných dat*, dat s přípustnou odchylkou, s typickým rozložením apod., není z hlediska požadavků na srovnávání příliš problematický. Pravidla použití numerických kritérií podobnosti jsou zde poměrně jasná a přesná a pokud není zatížena pochybností volba kritéria samého, není zde prakticky třeba nad srovnávací funkci přemýšlet. Obtížnější a také záludnější je situace, kdy statistická technika pracuje s *předem zkonstruovanými*, ať empirickými nebo logicky odvozenými *kategoriemi*, které mohou být zatíženy chybou vzniklou při srovnávacích operacích spojených s jejich vytvářením.

Obdobná srovnávací problematika jako v operacionalizační fázi a ve fázi zpracování dat se objevuje i při jejich *hodnocení a interpretaci*. Zde jde nejen o pracovní, pomocné *redukce, substitute, kategorizace*, ale i o konečné, výsledné poznatky tohoto typu, které vstupují do závěrečných generalizací a typologií a do praktických sociotechnických opatření. Kromě toho nebo spíše současně je pro poslední výzkumnou fázi charakteristické *srovnávání s výchozími požadavky a hypotézami* výzkumu, jak již bylo řečeno na začátku.

Ve všech případech, které byly popsány a které spadají do rámce běžného výzkumného procesu není srovnávání konečným cílem, je pouze prostředkem

k dosažení jiného cíle, lépe řečeno jiných cílů. *Gnoseologická funkce srovnávání zde má charakter pomocný, zprostředkující.* Tím spíše je však třeba dobře ji znát, je třeba správně odvodit cílové zaměření každé dílčí srovnávací akce.

Například bezprostředním cílem určitého dílčího srovnávání je evidentně redukce vlastností teoreticky vymezeného jevu podle jejich významnosti, empirické podchytitelnosti a vzájemné zastupitelnosti. Tato redukce má však sloužit dalšímu cíli: má vytvořit podklad pro utřídění obsahu odpovídajícího pojmu způsobem vhodným pro vybranou škálovou techniku. Výběr techniky závisí samozřejmě na tom, jakou funkci má plnit vzhledem k ověřování hypotéz a vzhledem k možnostem příslušné pozorovací techniky, což je možno chápat jako další, vyšší cílové zaměření.

Jak je vidět, cíle, k nimž má určité srovnávání směřovat, bývají nejen dosti četné, ale i *vzájemně propojené, závislé.* Proto je třeba podle charakteru širších výzkumných úkolů vážit, která kritéria při srovnávání preferovat, která jsou implikována v jiných, obsahově širších cílech, která mají vzájemnou příčinnou vazbu. V podstatě je nutno *analyzovat jednotlivé cíle a jejich souvislosti a z nich odvodit kritéria pro srovnávání i vlastní metodu srovnávání.*

V zásadě platí, že čím je cíl širší, obsažnější a závažnější pro větší množství dílčích srovnávacích akcí, tím důrazněji vystupuje do popředí jeho konkrétní logicko-věcný charakter a zároveň jeho obecně gnoseologický smysl. Naopak, čím je cíl jednodušší, významově užší a vzhledem k danému srovnávání bezprostřednější, tím více převládá jeho povaha instrumentální a specificky metodologická; zároveň je tím více závislý na širších, jemu nadřazených obsahových a poznávacích cílech.

3. Možnost metodologické unifikace pomocných srovnávání

Vlastní metodologickou povahou bezprostředních cílů srovnávání se můžeme zabývat ze dvou hledisek: jednak z hlediska jejich funkce logického usměrňování a systematizování jim příslušejících srovnávacích postupů, jednak z hlediska předurčování specifických technik srovnávání. První hledisko předchází druhému tím, že vlastně udává celkové zaměření technik a je východiskem pro stanovení pravidel jejich využití v jednotlivých výzkumných situacích. Kromě toho v jednodušších případech není třeba aplikovat zvláštní, často pracné srovnávací techniky, stačí správně použít obecnější srovnávací pravidla, která však musí navazovat na dílčí cíle srovnávání, cíle instrumentálního charakteru.[3]

Zaměříme se proto na primární metodologickou funkci srovnávacích cílů, jak byla právě naznačena, to znamená, že se budeme zabývat především jejich *metodologickou podstatou, způsobem jejich kritériální vázanosti na obsahovou stránku výzkumu a systematikou jejich instrumentální funkce.*

Ze stručného popisu výzkumu z hlediska srovnávacích momentů je zřejmé, že některé cíle srovnávání jsou charakteristické nejen pro určitou etapu empirických výzkumů, respektive výzkumů běžného typu, ale že se *opakuji v různých etapách jednoho a téhož výzkumu.* Jinak řečeno, ve výzkumném procesu lze najít kroky nebo momenty, které jsou z našeho úhlu nazírání, to znamená vzhledem k přímé determinaci srovnávacích operací, *analogické.* Po stránce formální mají určité společné rysy, stabilní, invariantní prvky, které *umožňují*

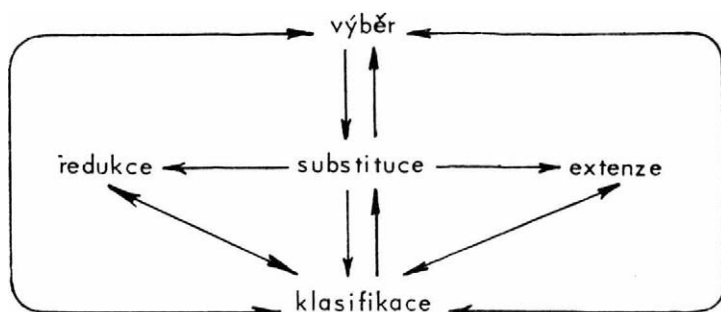
[3] Obecná srovnávací pravidla jsou analyzována např. v práci F. Charváta [1955] nebo v souvislosti se známými Millsovy kánony v práci Comparative Methods in Sociology

[1973]. Vzhledem k problematice zpracované v předloženém článku jde o logicky navazující téma.

jejich unifikaci, klasifikaci a případně i modelování. I jejich terminologické označení se vztahují k těmto společným prvkům. Nejsou však významově zcela jednoznačná a nejsou též specifikována pro sociologický výzkum. Ve stejných nebo jen nepatrně odlišných výzkumných souvislostech se často používá rozdílných označení podle toho, která metodologická stránka srovnávacích operací je zdůrazňována.

Není účelem této práce provádět terminologické rozbory a zpřesňování. Pro opakující se dílčí cíle, k nimž se váží určité typy srovnávacích operací, zvolíme běžné, i když ne zcela jednoznačné názvy a postupně objasníme obsah alespoň těch základních. Zároveň se pokusíme popsat souvislosti mezi vnitřní strukturou srovnávacích komplexů příslušejících k jednotlivým typům instrumentálních cílů.

Schéma 1

Základní, nejčastěji se vyskytující metodologický cíl, jemuž je bezprostředně podřízena řada srovnávacích operací, nazveme *výběrem*. Termín *výběr* v nejširším slova smyslu nemusíme ovšem vztahovat pouze k označení dílčího cíle, ale k pojmenování celého procesu, který implikuje specifické, řekněme „výběrové“ srovnávací operace. V procesu běžného sociologického výzkumu, kde se výběr vyskytuje nesčíslněkrát, má většinou výrazný charakter instrumentálního cíle, protože slouží různým dalším účelům, je prostředkem k plnění širších výzkumných cílů. Různé gnoseologické funkce, které výběr v průběhu výzkumu plní, způsobují, že obsahem se srovnávací výběrové operace navzájem velmi liší. Jejich forma a skladba zůstává však v podstatě stejná. Tato relativní stabilita formy je důležitá pro vytyčení základních logicko-metodologických pravidel; vývoj konkrétních srovnávacích výběrových technik ovšem závisí i na obsahu operací.(4)

Druhý nejčastěji se opakující instrumentální cíl nazveme *substitucí*. To, co bylo řečeno o výběru, platí v podstatě o substituci (nahrazení, zastoupení). Je to pojem stejně variabilní vzhledem k možným obsahovým náplním, který má relativně stálou formu — uvažujeme-li ovšem substituci jako výsledek srovnávacích operací, ne jako pouhý akt výměny, dosazení. Substituční srovnávání je možno považovat zároveň za výběrová srovnávání zvláštního druhu,

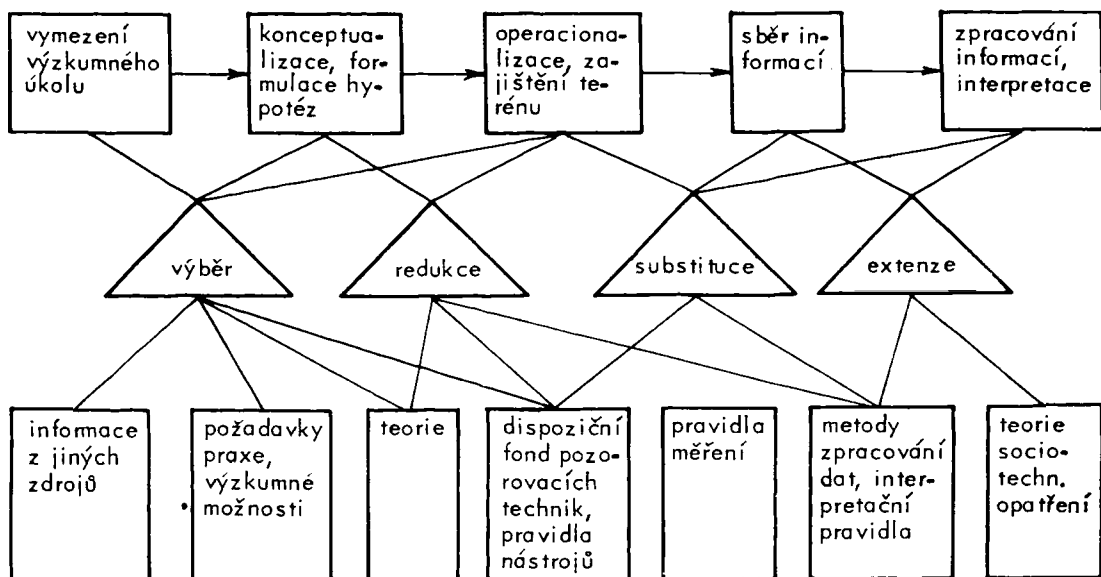
(4) Vzhledem k relativní stabilitě formy, která souvisí se skutečností, že běžně používáme společného označení „výběr“ pro řadu obsahově rozdílných procesů, měli bychom považovat dílčí výzkumné situace či kroky charakterizované výběrem spíše za vzájemně

analogické než za zcela odlišné. Z obecnější gnoseologické roviny se do této problematiky promítá analogie dialektických vztahů mezi obsahem a formou, mezi zvláštním a obecným, mezi teorií a metodou. Tato problematika bude předmětem samostatné studie.

takže substitute jako proces v jistém smyslu implikuje výběr jako proces i jako instrumentální cíl nižšího řádu obecnosti.

Substitute bývá někdy spojena s *redukcí* (zúžením významu) nebo naopak s *extenzí* (rozšířením významu). Jak bude později vysvětleno, jsou to zvláštní druhy neekvivalentní substitute, které obsahují ještě další pomocné srovnávací a výběrové operace.

Schéma 2

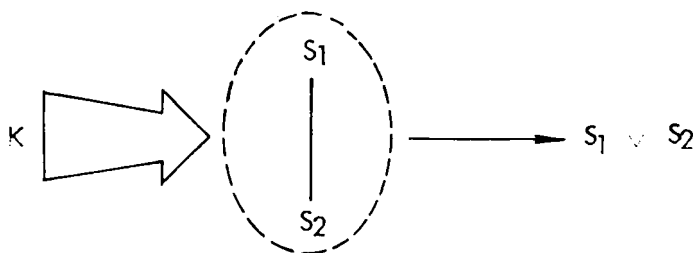
Z našeho hlediska relativně nejsložitějším instrumentálním cílem a současně nekomplikovanějším procesem je *klasifikace*. V podmínkách empirického zkoumání je spojena zejména s tříděním a s kategorizací. Většinou využívá klasifikace *všech dosud jmenovaných procesů*, samozřejmě v různé míře a v různých kombinacích, protože je relativně vysokým instrumentálním cílem, který bývá závislý na mnoha obsahových determinantech. Výsledky klasifikace však často slouží i poměrně jednodušším a z našeho hlediska nižším cílům: mohou být východiskem různých výběrů, mohou pomáhat při realizaci substitute a redukce. Klasifikace a její problémy jsou bohatým *tématem pro samostatnou studii*, proto na rozdíl od předchozího se jimi tato stať nebude podrobněji zabývat.

Schéma 1 zjednodušeným způsobem znázorňuje skupinu základních dílčích instrumentálních cílů a procesů, které byly právě vyjmenovány. Je zde uvedeno jen pro názornost; obsah vazeb mezi jednotlivými pojmy bude objasněn v následujících kapitolách. Schéma 2 situuje *tytéž unifikované cíle vzhledem k jednotlivým etapám ve výzkumném procesu*. Pro přehlednost jsou zakresleny jen nejvýraznější, příkladné souvislosti, o nichž byla většinou zmínka i v předchozí kapitole.

4. Srovnávání sloužící výběru

První, z hlediska kombinace srovnávacích operací nejjednodušší a z hlediska výskytu v běžném výzkumu nejčtenější metodologický krok a zároveň dílčí cíl byl nazván *výběrem*. Jak bylo řečeno, uvažujeme zde o výběru v nejširším slova smyslu, tedy zdaleka ne jen o statistickém výběru, který je specifickým případem (a vzhledem k tomu, že disponuje vlastními pravidly přesně definovaných postupů, není z našeho hlediska typickým ani příliš problematickým případem). Výběr, jak je zde chápán, spočívá v tom, že *mezi dvěma nebo více možnostmi se označí jedna nebo více takových, které odpovídají předem danému kritériu*. Smyslem je „vybrané“ buď použít k vymezenému účelu, nebo je naopak vyloučit z použití jako nevyhovující — záleží to na tom, je-li výběrové kritérium formulováno jako pozitivní nebo jako negativní.[5]

Schéma 3

Sám akt výběru, jak byl právě popsán, je ovšem spíše *výsledný úkon*, jemuž *předchází delší nebo kratší řada srovnávacích, případně i jiných pomocných operací*. Jde vlastně o *rozhodovací proces*, jehož součástí jsou především srovnávací operace. Nejdříve totiž se srovnávají mezi sebou dané možnosti z daného hlediska a pak se vyberou možnosti odpovídající. Někdy je vlastní srovnávání automatickým a neproblematickým procesem a složité je zajištění jeho podmínek. Někdy naopak váha spočívá v rozvržení a přesném provedení srovnávání samého.

Základním problémem je *stanovení „hlediska“ srovnávání, které je zároveň kritériem výběru, nositelem jeho cílové orientace*. Toto kritérium je odvozeno z širších výzkumných úkolů, navazuje na gnoseologickou funkci výběru ve výzkumu.

Úloha kritéria srovnávání a zároveň základní forma, *kompozice výběrových srovnávání* je zjednodušeně znázorněna schématem 3, kde S_1 a S_2 jsou srovnávané možnosti, K je hledisko srovnávání, které je v podstatě totožné s kritériem výběru, spojnice mezi S_1 a S_2 znázorňuje proces srovnávání. (Pro vyjádření výsledků srovnávání ($S_1 \vee S_2$) je použito znaménka logické disjunkce $\vee$).

Je samozřejmé, že srovnávaných možností může být větší počet než dvě. Rovněž hlediska srovnávání mohou být početnější, přičemž mezi nimi musí být stanovena *hierarchie významnosti, která určuje determinující sílu každého*

(5) V literatuře zabývající se problémy rozhodování se otázkám výběru (tento pojem je často používán alternativně s pojmem volba) věnuje mnoho pozornosti (viz např. [Programy 1972]). Detailně jsou propracovány jednotlivé rozhodovací kroky, ale procesy srovná-

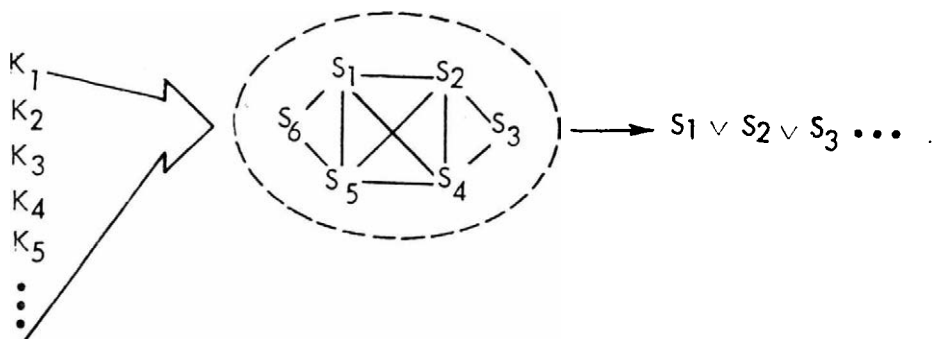
vání, které jsou v nich implicitně obsaženy, nebudí pozornost a nejsou akcentovány. Proto také zde nejsou uvedena a rozvedena obvyklá schémata rozhodovacích procesů. Orientační náčrt v této práci mají poněkud jinou funkci.

kritéria. Takže původní schéma se modifikuje, jak patrně ze schématu 4, kde K_1 je hlavní, nejsilnější hledisko, K_2 je hledisko méně významné, K_3 ještě méně atd. S_1 až S_6 jsou srovnávané možnosti.

Jako jednoduchý příklad může sloužit výběr pozorovací techniky, prováděný v každém výzkumu:

Předpokládejme, že můžeme vybírat mezi dotazníkovou technikou, rozhovorem, přímým pozorováním a obsahovou analýzou (S_1, S_2, S_3, S_4). (Stejně by bylo možno srovnávat různé varianty jedné ze jmenovaných technik nebo různé

Schéma 4

druhy škál, testů apod.) Nejdůležitější je, aby byla vybrána technika, která maximálně odpovídá potřebám ověření daných hypotéz — to můžeme považovat za hlavní hledisko srovnávání a kritérium výběru (K_1). Jako slabší determinanta může vystupovat v daném případě přístupnost terénu (K_2), jako další činitel například kádrové zajištění výzkumu a finanční limity ($K_3 = K_4$), pak možnosti strojového zpracování dat (K_5), případně další.

V uvedeném příkladu je počet a druh výzkumných technik, které máme srovnávat, omezený, předem známý a opakující se prakticky u všech výzkumů. Problémem může ovšem být určitá neznalost všech předností a všech mezi těchto technik. Naproti tomu hlediska srovnávání, s výjimkou prvního, jehož existence i preference je evidentní, musí být nejdříve hledána, odvozována z výzkumného zadání a pak vzájemně vážena, aby mohla být stanovena jejich hierarchie. Tento proces musí probíhat už s ohledem na dispoziční fond technik, takže v jistém smyslu kritéria srovnávání jsou ovlivněna i charakterem srovnávaných možností, nejen cíli srovnávání odvozenými z výzkumného procesu. Problémy se tedy hromadí zejména kolem určení a správného použití kritérií.

Může se však vyskytnout i případ opačný: Například máme vybrat vhodný termín nebo vhodnou formulaci otázky do dotazníku pro vyjádření určitého teoretického pojmu nebo pro zjištění platnosti nějakého hypotetického tvrzení. V rámci této úlohy srovnáváme často velký a nepřehledný počet možností ($S_1 \dots S_n$), které musíme nejdříve pracně vyhledat nebo odvodit z jiných. Na druhé straně mohou být právě v tomto případě hlediska srovnávání jednodušší, pro danou techniku již stanovená a běžně používaná: Je to význam či obsah původního pojmu (K_1), který je dominantní, a pak komunikativnost pro respondenta (K_2). Problémy se tedy vyskytují hlavně při hledání srovnatelných pojmů, mezi nimiž má být vybrán ten nejadekvátnější. V tomto i ve všech podobných případech, kdy nalezení a seřazení kritérií nepůsobí tak velké obtíže, zůstává ovšem jeden základní problém, a to je přesná a úplná definice

kritérií, která bývají sice samozřejmá a běžně používaná, ale nemají zcela jasný a jednoznačný obsah.

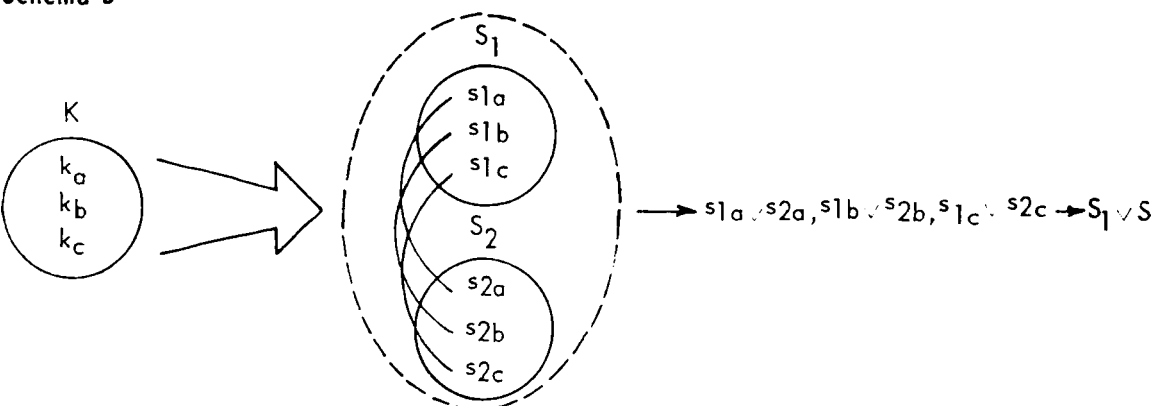
Proces zjišťování, hledání srovnávaných možností i proces odvozování a řazení určujících hledisek pro srovnávání vyžadují řadu *pomocných operací*, s nimiž souvisí další metodologické otázky. Jednou, o níž jsme se již zmínili a která se vlastně přímo podílí na identifikaci bezprostředních cílů srovnávání, je *apriorní posuzování srovnatelnosti* před zařazením jednotlivých srovnávaných prvků do srovnávacího výběrového procesu. Totéž je v podstatě třeba řešit u vybíraných kritérií srovnávání. *Vazba na celek výzkumu a na jeho informační zázemí nesmí být potlačena bezprostředními metodologickými hledisky*, která mohou slibovat rychlý a exaktní účinek. Současně ovšem zanedbání logické a metodologické dimenze může vést k přehlédnutí některých možností, některých cest řešení složitých srovnávacích situací a k intuitivním postupům, které většinou nejsou dostatečnou zárukou kvalitních výsledků.

Komplikující momenty se vyskytují i v průběhu vlastního srovnávání. Některé z nich vyžadují návrat k vymezení kritérií nebo srovnávaných jevů, jejich dodatečnou analýzu, která má sloužit například ke konstrukci zprostředkujících subkritérií a k rozložení jevů na jednotlivé vzájemně srovnávané vlastnosti.

Například u našeho prvního případu, jímž je výběr vhodné pozorovací techniky, je třeba *nejdříve vydělit a vymezit jednotlivé charakteristiky všech technik*, a to tak, aby byly převoditelné na společného jmenovatele, aby byly srovnatelné navzájem a zároveň aby je bylo možno konfrontovat s daným kritériem. Pokud toto kritérium není možno použít jako nedílný celek, což v našem případě není možné například už ani u prvního, dominantního hlediska, u potřeby ověření hypotéz, je třeba i zde provést *odpovídající členění na jednotlivé požadavky* nebo dimenze jednoho a téhož požadavku. To je ovšem pomocný proces, který předchází souhrnnému posouzení účinku všech částí daného kritéria.

U druhého příkladu *vážíme vlastnosti srovnávaných pojmů podle jednotlivých dimenzí daných kritérií*: můžeme posuzovat úplnost, podrobnost, přesnost

Schéma 5

srovnávaných pojmů z hlediska obsahu a významnosti výchozího teoretického pojmu nebo příslušné hypotézy. Naproti tomu srozumitelnost, sugestivnost a podobné spíše „psychologické“ vlastnosti pojmů srovnáváme s ohledem na zkušenosti, inteligenci, předpojatost a podobné vlastnosti respondenta.

Analýza srovnávaných jevů a hledisek naráží na řadu obtíží. Je třeba řešit například problém, zda nebo kdy ji provádět vyčerpávajícím způsobem, kdy se pokoušet o reprezentativní vyčlenění vlastností, do jakých podrobností je nutno

jít atd. Často jsou to problémy, které souvisí se substitucí a s dalšími typy kombinací srovnávacích operací, jimiž se budeme zabývat později.

Analytický přístup, jak byl právě popsán, se však nemusí promítnout jenom do apriorního pomocného procesu, může být i přímou součástí výběrového srovnávání. Pak srovnávací schéma přibližně odpovídá schématu 5, kde K je hledisko srovnávání, k_a , k_b , k_c jeho jednotlivé dimenze, S_1 a S_2 jsou srovnávané možnosti, s_{1a} až s_{2c} jejich vlastnosti (vlastnosti významné pro srovnávání z daného hlediska).

K tomu je třeba připomenout, že *determinující hlediska představují spíše konkrétní výzkumnou problematiku, jsou odvozena z vyšších výzkumných úkolů, zatímco podoba srovnávací situace se váže více na instrumentální cíl a reprezentuje potřeby právě takových obecně formulovaných procesů, jako je výběr. Vlastní metodologická problematika spočívá proto v manipulaci s danými kritérii, ne v jejich vytváření, jak je ostatně zřejmé z uvedených příkladů. Obsah výzkumných úkolů by neměl být měněn, přizpůsobován technickým možnostem, naopak tyto možnosti by měly zajistit jeho adekvátní plnění.* Jen tak se lze vyhnout pozitivistickým a empiristickým deformacím.

5. Srovnávání sloužící substituci

Za substituci považujeme jakékoli nahrazení, zastoupení jedné možnosti možností jinou. Pokud budeme předpokládat významovou či obsahovou ekvivalenci mezi původní možností a její náhradou, budeme hovořit o prosté substituci nebo o *ekvivalentní substituci*; pokud bude substituce spojena se zúžením původního obsahu, s vědomým omezením původního významu, půjde o redukci a případ rozšíření původního obsahu, případ obohacení významu nazveme *extenzí*. [6]

Substituci, včetně uvedených modifikací, můžeme v intencích dosavadních úvah považovat za instrumentální cíl nadřazený výběru. Znamená to, že proces vedoucí k substituci může implikovat výběr, respektive určitý typ výběru. V tom případě obsahuje samozřejmě i srovnávací operace, které tento specifický výběr provázejí.

Je třeba poznamenat, že substituce nemusí vycházet ze srovnávání, v některých případech je spojena s úvahou o nahrazení jedinou možnou eventualitou, přičemž mezi původní a substituční možností probíhá transformační proces. Stejně platí, že každý výběr nemusí sloužit substituci. Může být ohraničeným, relativně samostatným krokem, jak to dokumentuje náš příklad výběru pozorovací techniky.

Ve výzkumném procesu se potřeba substituce vyskytuje téměř vždy při přechodu z jedné výzkumné polohy do druhé. V nové situaci často nelze pracovat s danou podobou pojmů, tvrzení, otázek. Je třeba nahradit například teoretické kategorie empiricky podchytitelnými pojmy, hypotézy otázkami pro dotazník, otázky obecné otázkami konkrétními, otevřené standardizovanými, přímé projekčními; nebo je třeba, zjednodušeně řečeno, slova nahradit čísly, tabulky grafy, grafy opět slovním popisem atd. Často, i když ne vždy, bývá v těchto a podobných případech základem substituce srovnávání výběrového typu. Jeho

(6) Pojmy substituce, redukce a extenze, jak jsou zde chápány a rámcově vymezeny, připomínají sice specifické významy, kterých nabývají v různých vědních oborech — od logiky a matematiky až například po geografii a hutnictví železa — nekryjí se však

s nimi. Pro účely naší metodologické analýzy je adaptován jejich původní značně široký význam, který umožňuje takové sjednocení vzájemně podobných kroků a operací, jaké sledujeme.

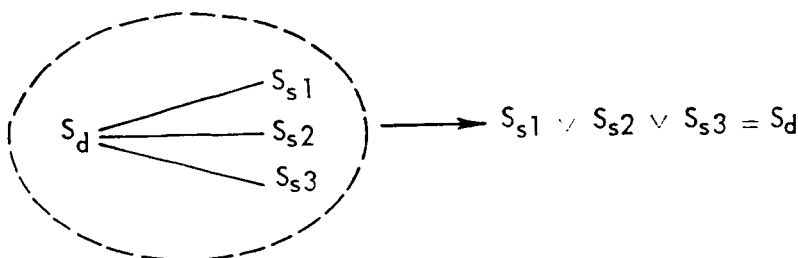
nejcharakterističtějším znakem je, že bezprostředně slouží substituci, která je jeho nejbližším nadřazeným instrumentálním cílem. Jinak ovšem má dosti variabilní podoby, závislé na druhu substituce.

Budeme se nejdříve zabývat *základní formou substituce*, kterou jsme nazvali *prostou* neboli *ekvivalentní*. Předem je třeba říci, že ve schematizované podobě se zdá být nejjednodušším případem substituce, její realizace však naráží na největší potíže.

Při této substituci v zásadě *srovnáváme dva nebo více jevů mezi sebou a vybíráme ty, které jsou obsahově totožné či významově ekvivalentní*. Srovnávané možnosti neplní tedy při srovnávání rovnocennou funkci, nejsou srovnávány všechny mezi sebou navzájem, jak jsme to předpokládali obecně při výběru, ale jsou uspořádány dvoupólově: na jedné straně jsou možnosti dané, které mají být vyměněny, nahrazeny, na druhém pólu jsou možnosti, které přicházejí v úvahu jako ekvivalenty. Srovnáváme pouze mezi póly, srovnávání uvnitř může mít jen pomocnou úlohu (například při výběru a korekci jednotlivých možností, při jejich pomocné explikaci apod.). *Prostá substituce se vyskytuje ve dvou základních podobách:*

- a) *Významový či obsahový ekvivalent daného jevu vybíráme z několika jiných jevů, pomocí jejich srovnávání a daným jevem. Přibližné znázornění je na schématu 6,*

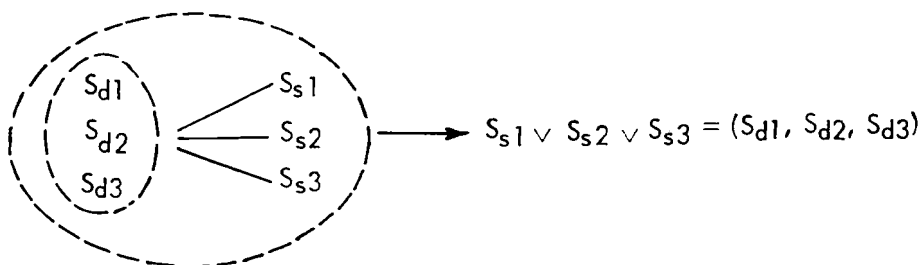
Schéma 6

kde S_d je daný jev, který je substituován, S_{s1} , S_{s2} a S_{s3} jsou substituční možnosti, spojnice mezi nimi a S_d naznačuje proces srovnávání.

- b) *Je dáno několik možností, které mají být zastoupeny jedinou, a to takovou, která by jejich celek obsahově nebo významově překrývala. Přitom tuto možnost opět hledáme tak, že mezi několika předem vybranými jevy pomocí postupného srovnávání se skupinou daných jevů vybíráme ekvivalent pokrývající celou skupinu. Situaci znázorňuje schéma 7,*

Schéma 7

kde S_{d1} , S_{d2} a S_{d3} jsou dané jevy, které mají být substituovány jako celek, S_{s1} , S_{s2} a S_{s3} jsou možnosti, které přicházejí v úvahu pro substituci.

Obě substituční situace jsou *příznačné zejména pro operacionalizační fázi výzkumu*: Například v rámci případu a) máme možnost zjišťovat určitým způsobem definovanou pracovní motivaci (S_d) pomocí tří různých škál (S_{s1} , S_{s2} , S_{s3}). Srovnáváme tedy obsah jednotlivých stupnic s definicí motivace, abychom vybrali tu stupnici, která ji plně vyjadřuje.

Hlavní problém této zdánlivě prosté akce spočívá v tom, že *substituční možnosti jsou jiného logického a interpretačního řádu než zastupovaný jev. Nelze tedy srovnávat bez současné významové transformace*, která by zajistila srovnatelnost. Kromě toho v praxi *nemůžeme předpokládat dosažení úplné, přesné ekvivalence*, a to především ne u případů spojených s nutností „jazykové“ transformace. Rovnítko mezi jevy S_d a S_s v našich schématech je spíše symbolické, stejně tak jako název „ekvivalentní substituce“. Je to samozřejmě maximální požadavek nebo také ideální výsledný stav, k němuž se můžeme více nebo méně přiblížit. Problém tedy spočívá spíše ve *stanovení přípustné odchylky od ekvivalence* než v dosažení úplného významového překrytí. Tento problém je však třeba řešit případ od případu podle konkrétní situace, podle přesnosti ostatních operací a koneckonců i podle zvyklostí, pokud vyjadřují optimální stav v rámci současného stupně vývoje daného oboru.

Zmíněné problémy se nevztahují pouze k substituční situaci a), respektive k uvedenému příkladu této substituce. Provázejí většinu akcí podobného typu, zejména v operacionalizační fázi výzkumu. *Problém je méně vyhraněný, jestliže substituce probíhá na stejné nebo velmi blízké myšlenkové úrovni*: Například v rámci případu b) můžeme uvažovat o nahrazení baterie otázek otázkou jedinou, která má být, řekněme pro kontrolu, zařazena do téhož dotazníku. Převzaté nebo námi pro náš účel zkonstruované otázky (S_{s1} , $S_{s2} \dots S_{sn}$) srovnáváme s danou (již dříve vybranou) baterií otázek [$(S_{d1}, S_{d2}, \dots S_{dn})$]. Protože dané i substituční možnosti byly zkonstruovány podle pravidel a potřeb téže techniky a nacházejí se dokonce na stejném kroku jejího postupu, není třeba k zajištění srovnatelnosti většinou žádná transformační operace. Pokud ovšem substituční otázka má představovat jiný typ kontroly, například kontrolu psychologickou, pak se problém transformace objeví i zde.

Kromě substitučních případů a) a b) se v některých výzkumných souvislostech může vyskytnout *situace, která je variantou obou*: Za jeden nebo více daných jevů hledáme ne jeden, ale několik substitutů. Jejich počet může být předem stanoven nebo limitován anebo může narůstat postupně až do vyčerpání obsahu daného jevu. Substituce tohoto typu se vyskytuje opět *spíše v kontrolních souvislostech* nebo také tam, kde obsah původního pojmu nelze vyjádřit jedinou zastupitelnou možností. Někdy však proces výběru zastupitelných možností probíhá jako samostatná pomocná akce a při vlastním substitučním srovnávání vystupují již skupiny substitučních možností jako nedílné celky (např. S_{s1} , S_{s2} a $S_{s3} = S_a$; S_{b1} , $S_{b2} = S_b$). Realizuje se tedy nakonec opět jedna ze situací a) nebo b).

Při dosavadním popisu substitučních situací nebylo uvažováno o *působení hlediska, kritéria srovnávání*. Důvod spočívá v tom, že *bezprostřední cíl prosté substituce, který implikuje i bezprostřední kritérium všech substitučních srovnávání, je přítomen v samé podstatě tohoto typu substituce: je to dosažení ekvivalence*. Tento požadavek ovšem sám o sobě není postačující, protože neudává oblast výběru, neohraničuje okruh použitelných substitučních možností. To závisí na *funkci, kterou má substituce plnit ve výzkumu*. Vyšší kritéria je

tedy opět nutno odvodit z výzkumného procesu, z širších výzkumných úkolů. Jestliže jde například o operacionalizaci teoretické otázky nebo hypotézy do oblasti konkrétní techniky pozorování, jsou možnosti ohraničeny předepsanými nebo přípustnými způsoby dotazů nástroje této techniky. Jestliže je účelem substituce například psychologická kontrola, pak množinu možností, které přicházejí v úvahu pro substituci, mohou tvořit obsahem odpovídající testy. Jak vyplývá z uvedených příkladů, většinou není problémem určit hrubou substituční oblast, protože ta automaticky vyplývá z výzkumného procesu. Obtížnější bývá *stanovení hranic možností*, to znamená vlastně upřesnění a také konkretizování této oblasti. Na to navazuje i problém limitování požadavku ekvivalence, o němž jsme již hovořili.

Problém vyšších instrumentálních cílů, nadřazených kritérií, nás přivádí k dalším dvěma typům substituce: k *redukci* a k *extenzi*. V těchto případech *odpadá hledisko ekvivalence a na jeho místo nastupuje přímo vyšší kritérium, vyplývající z funkce substituce ve výzkumu*.

Nejběžnějším případem redukce je *nahrazení celku jeho částí*. Analogicky lze vymezit extenzi jako *nahrazení části celkem*, k němuž přísluší. Méně často probíhá *substituce mezi celkem a částí jiného celku*. V takovém složitějším případě jde většinou o dvoustupňový proces: nejdříve je pomocně, pracovníě nahrazen celek svou částí (nebo naopak), pak hledáme k této části (celku) ekvivalent v jiné oblasti. Je to tedy *redukce nebo extenze spojená s ekvivalentní substitucí*. Kombinace redukce či extenze s ekvivalentní substitucí může být samozřejmě ještě složitější. Například při *generalizaci*, jestliže se na ni díváme z našeho hlediska, často provádíme nejdříve extenzi a na ni navazujeme řadou ekvivalentních substitucí, jejichž výsledky pak tvoří obecnější třídu vzhledem k původnímu dílčímu výsledku. Zvláštním případem je z našeho úhlu pohledu také *reprezentace*. Je to redukce prováděná tak, aby v určitých přesně vymezených výzkumných souvislostech mohli být její výsledky uvažovány jako výsledky ekvivalentní substituce. Kromě toho se předem předpokládá, že v pozdějším výzkumném kroku, až reprezentace splní svůj účel, budou její výsledky operací extenze opět převedeny na původní substituovaný jev.

V běžném sociologickém výzkumu se jednoduchých i složitějších případů *redukce využívá zejména v přípravných fázích*; při upřesňování výzkumného tématu, odvozování pojmů a hypotéz z příslušné teorie a při operacionalizaci. *Oblasti extenze jsou naopak spíše fáze zpracování*, interpretace a využívání výsledků výzkumu. Většinou jde o substituci mezi jevem a jeho vlastností, strukturou a substrukturou, pojmem obecným a zvláštním atd. Kritériem je *buď četnost výskytu vlastností, její umístění v celku*, mezi ostatními vlastnostmi, *nebo její důležitost, významnost* vzhledem k výzkumnému účelu. V prvním případě se hovoří často o charakteristice vlastnosti, o převažující dimenzi nebo o hlavním, největším intervalu apod. V druhém případě jde o substituci mezi celkem a jeho průměrem, střední hodnotou, maximální hodnotou apod. V třetím případě jde o vlastnost typickou, podstatnou, ideální atd.

Problémy zde spočívají nejen ve *správné volbě kritéria*, v jeho *přesném vymezení*, které musí být *adekvátní výzkumnému úkolu* po stránce obsahové i logické, ale také v *použití kritéria*. V některých případech je aplikace kritéria spojena s nutností pomocných významových transformací, pomocných ekvivalentních substitucí mezi vybranými redukčními substituty, pomocných kategorizací, které sami o sobě reprezentují často složitý výběrový a substituční proces. Redukce a extenze jsou svým způsobem závažnějšími a také problematičtějšími procesy než prostá substituce, protože jsou spojeny s větším me-

todologickým rizikem, s větším nebezpečím deformace objektu, informací, závěrů. Také chyby, jichž se zde dopouštíme, lze snadněji přehlédnout nebo ukrýt. Tím spíše je ovšem třeba věnovat těmto otázkám pozornost.

6. Závěr

Tento pokus o uspořádání metodologických komponent cílů dílčích srovnávání v běžném empirickém výzkumu a o analýzu problémů, které se váží k jednotlivým typům kombinací srovnávacích operací by mohl samozřejmě pokračovat. Bylo by třeba dále rozvést a upřesnit logicko-metodologickou klasifikaci srovnávacích situací, pokusit se o jejich modelování a aplikace. Opakujeme, že problematika cílů, jak je zde chápána, je pouze vstupním momentem obecného srovnávacího postupu, na něž navazují otázky srovnatelnosti, srovnávacích pravidel, technik atd. Jak bylo řečeno, považujeme však právě otázku cílů, která úzce souvisí s gnoseologickým smyslem pomocných srovnávání v běžném výzkumu, za otázku základní. Ve výzkumné praxi marxistické sociologie by měl být na tyto problémy kladen důraz, protože spojují technickou stránku empirického zkoumání s hlubšími, komplexnějšími gnoseologickými požadavky, protože souvisí s adekvátním uplatněním metod a technik ve výzkumu.

Literatura

- Comparability in Social Research*. Ed. M. Stacey, London, Heinemann 1969.
Comparative Methods in Sociology. Essays on Trends and Applications. Ed. I. Vallier, University of California Press 1973.
Filipec, J.: *Srovnání a poznání*. Praha, Sociologický časopis č. 1, 1975.
Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1954.
Marx, K.: *Kapitál II., III*. Praha, SNPL 1955, 1956.
Marx, K.: *Německá ideologie*, Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Spisy, sv. 8. Praha, SNPL 1960.
Programy rozhodování. Praha, IPV 1972.
Voprosy gnoseologii, logiki i metodologii naučnogo issledovania. Sborník statěj. Izd. Lenigradskovo univ. 1972.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Водакова А.: Проблема целей сравнения в обычном эмпирическом исследовании

Сравнительный подход, со всеми вытекающими требованиями и проблемами, является делом не только специальных сравнительных исследований, но представляет собой неотъемлемую часть по существу каждого эмпирического исследования. И в этих исследованиях необходимо соблюдать общие правила хода сравнения:

1. Определить gnoseологическую функцию сравнения и в соответствии с этим определить его цель.
2. Выявить тип искомого сходства, вывести его критерии и на этой основе определить круг сравнимых явлений.
3. Определить свойства, которые будут сравниваться (в случае надобности и сравниваемые количественные измерения).
4. Определить конкретный ход и правила сравнения.
5. Установить величины сравниваемых свойств у сравниваемых явлений.
6. Осуществить сравнительные операции в соответствии с принятыми правилами.
7. Оценить результаты сравнения.

Отправной точкой является определение целей сравнения. Это не только первый, но, в определенном смысле и наиболее важный шаг, так как он сильно влияет на весь ход исследования. Вместе с тем он выдвигает проблемы, специфические именно для обычного эмпирического исследования. Определение целей сравнения в таких исследованиях связано с более широкими задачами исследования и всем процессом исследования. Постепенный анализ этого процесса с точки зрения включения вспомогательных сравне-

ний является, поэтому, исходным положением целевой ориентации. Из этого одновременно вытекает, что учет частных исследовательских целей во всех связях, как по существу, так и с методологической точки зрения, необходим для выведения критериев и методов вспомогательных сравнений.

В принципе можно сказать, что чем шире, содержательнее цель, чем важнее она для большого количества частных сравнений, тем ярче выдвигается на передний план ее конкретный логико-предметный характер, а одновременно и общегносеологический смысл. Напротив, чем проще цель, чем уже и чем более непосредственно она связана с данным сравнением, тем более преобладает ее инструментальный и специфически методологический характер; но вместе с тем она и больше зависит от более широких, иерархически стоящих выше познавательных целей.

С этой предпосылкой связана и попытка методологически унифицировать вспомогательные сравнения в зависимости от непосредственных инструментальных целей. Возможность такой попытки определяется относительной стабильностью форм целевых операций. Основной тип был назван выборочным сравнением. С точки зрения методологической он наиболее прост, наиболее распространен и в скрытой форме содержится во всех прочих типах. Сложнее замещающее (субституционное) сравнение, которое может перейти в сведение или распространение. Относительно наиболее сложным типом сравнения, с данной точки зрения, является классификация, которая в большинстве случаев содержит в себе ряд взаимосвязанных более простых типов сравнения.

Более подробно в статье анализируются основные типы сравнения: выбор и замещение.

Выбор определен как любое сравнение данных возможностей в соответствии с данным критерием с целью обозначения тех возможностей, которые отвечают критерию. Основной проблемой является определение критерия или аспекта сравнения и его роли в сравнении. Проблема усложняется при наличии нескольких взаимосвязанных критериев, так как в этом случае необходимо определить иерархию из значения, с которой связана детерминирующая сила всякого критерия (далее вопросы рассматриваются на примерах из исследовательской практики).

Субституция (замещение) в принципе понимается как любое замещение одной возможности другой. В тех случаях, когда целью является достижение эквивалентности содержания или значения, мы имеем дело с простой или эквивалентной субституцией, с собственно субституцией. У нее две основные формы: одна заключается в поисках равноценной замены за данное явление путем сравнения нескольких других явлений с исходным, во втором случае, напротив, налицо несколько возможностей, которые следует заместить одной, заменяющей всю группу. Применение обеих форм ставит ряд проблем, особенно на этапе операционализации исследования (поэтому для иллюстрации выбраны примеры из этого этапа).

Специфическими случаями неэквивалентной субституции является редукция (сведение) и распространение. Редукция связана с сознательным сужением содержания, ограничением значения, тогда как распространение, напротив, с его расширением, обогащением. Особым сочетанием этих двух сравнительных подходов является, напр., генерализация или репрезентация (представительство).

Задачей статьи было дать описание, упорядочить и унифицировать методологические компоненты целей частных сравнений в обычном эмпирическом исследовании. Логическим ее развитием должен быть более подробный анализ и классификация, возможно моделирование намеченных типов сравнения с одной стороны и разработка дальнейших с другой.

Summary

Vodáková A.: Problem of the Goals of Comparison in Current Empirical Research

Comparative procedures and operations, inclusive of all their claims and problems, are not exclusively a matter of special comparative studies: they form an integral part of practically every empirical research. Even here, or explicitly here, the following generally valid comparative procedure must be observed:

1. To determine the gnoseological function of comparison and establish its goals in compliance with it.
2. To identify the type of similarity sought for, to deduce its criteria and, on this basis, to delimit the range of comparable phenomena.
3. To select properties that are to be compared (eventually to determine the compared quantitative dimensions).
4. To specify the concrete procedure and rules of comparison.
5. To ascertain the values of compared properties in the phenomena under comparison.

6. To carry out comparative operations according to set rules.
7. To evaluate the results of comparison.

The starting point of this procedure is the determination of comparison goals. It is not only the first but, in a way, also the most important step since it significantly affects the entire following procedure. Besides, it raises problems specific of the current empirical research itself. Here, in fact, the determination of the goals of comparison is dependent upon broader research tasks connected with the research process as such. Hence it follows that its analysis from the aspect of involving auxiliary comparisons, made step by step, provides the basis for goal-orientation. Simultaneously, this analysis makes it clear that the realization of partial research goals and the attention paid to their methodological and content implications are essential for deducing criteria and methods of auxiliary comparisons.

In substance it holds good that the broader, the more comprehensive and the more relevant for a greater number of partial comparative actions the goal is, the more markedly does its concrete, logically objective character, and, simultaneously, its generally gnoseological meaning come to the fore. On the other hand, the simpler, the narrower in meaning and the more immediate in respect of the given comparison the goal is, the more marked is its instrumental and specifically methodological character; at the same time, however, it is all the more dependent upon broader content and cognitive goals superior to it.

This assumption provides the basis for an attempt at a methodological unification of auxiliary comparisons according to immediate instrumental goals. Its possibility is given by the relative stability of the form of goal operations. The basic type thereof was designated as selective comparison. It is the simplest from the methodological point of view; it occurs most frequently and is implicitly contained in all the others. Substitutional comparison is more complex and can pass into reduction or extension. The relatively most complicated comparative procedure from the given point of view is the classification procedure which, for the most part, involves a number of mutually interconnected simpler types of comparison.

The fundamental types of comparison, i. e. selection and substitution, are subjected to more detailed analysis. Selection is defined as any comparison of given possibilities according to a given criterion for the purpose of specifying those which, in a positive or in a negative sense, correspond to the criterion. The crucial problem is the choice of a criterion or a comparative viewpoint and the determination of the task it should play in the comparison. The problem gains in relevance with the growing number of interdependent criteria, due to the fact that the hierarchy of their significance, connected with the determining power of each criterion, must be established (the ensuing questions are elucidated with the aid of examples from research practice).

Substitution is conceived, in substance, as any replacement, representation of one possibility by another. If the equivalence of content or meaning is aimed at, it is a case of a simple or equivalent substitution, i. e. a substitution in the true sense of the word. This has two basic forms: the first of these consists in searching for an equivalent substitution of a given phenomenon among several others by means of comparing them with the original phenomenon; the second, on the other hand, involves several given possibilities which should be substituted for a single one, representing a whole group of given possibilities. The solution of both substitutional situations is connected with a number of problems emerging particularly in the operationalization phase of the research (this is also why they are demonstrated on examples from this area).

Reduction and extension are specific examples of non-equivalent substitution. Reduction is connected with a conscious narrowing of the content, with a restriction of meaning, while, on the contrary, extension is joined with its enlargement, enrichment. A specific combination of these two comparative procedures is represented for instance by generalization or representation.

The task of the present paper was to describe, assort and unify the methodological components of the goals of partial comparisons in current empirical research. This should logically be followed, on the one hand, by a further development, a more detailed classification, and eventually by a modelling of the comparative situations outlined above, and, on the other hand, by an elaboration of other items of the general comparative procedure connected herewith.

Jiří Musil: Urbanizace v socialistických zemích

Praha, Svoboda 1977, 363 s.

Monografie Jiřího Musila, věnovaná urbanizačním a industrializačním procesům v socialistických zemích, je třetí autorovou rozsáhlejší prací z oblasti sociologie bydlení, města a urbanismu. Na rozdíl od jeho předcházejících dvou publikací — *Sociologie soudobého města* (1967) a *Sociologie bydlení* (1971) — usilujících spíše o shrnutí dostupných a prověřených poznatků z těchto oblastí, je koncipována více teoreticky a je charakteristická výraznějším autorským přístupem k dané problematice.

Kniha je členěna do sedmi sevršeně, precizně a jasně napsaných kapitol. V *první a druhé kapitole autor podává teoretický výklad problematiky urbanizace*. Jednak zde definitorycky vymezuje obsah pojmu (ve vztahu k takovým procesům, jakými jsou například industrializace, modernizace, společenská změna apod.), jednak analyzuje specifika, která vyplývají z odlišnosti společenského řádu pro dynamiku urbanizačního a industrializačního rozvoje a podstatně ovlivňují a formují i jejich sociální dopad. J. Musil definuje urbanizaci jako „změnu prostorových forem organizace společnosti“ (s. 25), která má svoji ekonomickou, demografickou, sídelně urbanistickou, sociální a kulturní stránku. Z hlediska sociálně ekonomického je urbanizace etapou „v procesu dělby práce mezi městem a venkovem (průmyslem a zemědělstvím)“ a je charakterizována „prostorovou koncentrací výrobních a nevýrobních aktivit“ (s. 25). Z demografického hlediska je procesem koncentrace obyvatel do měst, městských regionů a aglomerací, ze sídelně urbanistického hlediska je pak procesem koncentrace a zmnnožení funkcí měst v sídelní síti, růstu měst a přeměny venkovských sídel v městská. Ze sociálního a kulturního hlediska (které nás jako sociology nejvíce zajímá) představuje urbanizace „proces změn v chování jednotlivců, změn v hodnotových orientacích, ve způsobu života a v postojích“ (s. 25). Tímto přístupem autor podstatně rozšířil své starší pojetí (z publikace *Sociologie soudobého města*), kde byla urbanizace analyzována především z hlediska demografického a sídelně urbanistického či z aspektu šíření městských forem života.

Vztah urbanizace a industrializace je autorem chápán jako průnik dvou vzájemně na sebe působících řetězců změn odvozujiících se od proměn v oblasti výrobních sil a dělby práce. Jestliže industrializace proměňuje (v intencích daných způsobem výroby a převládajícími vlastnickými vztahy), třídní, odvětvovou a profesionální strukturu i prvky společenské nadstavby v závislosti na zevšeobecnování průmyslové práce a jejích norem, urbanizace zakládá jiný typ změn — spjatých s proměnou prostorového rozložení výroby, nevýrobního sektoru, bytového fondu, infrastruktury i obyvatelstva. J. Musil polemizuje s pojetím pokládajícím urbanizaci pouze za ekologický průmět industrializace nebo za součást industrializace a na příkladech ukazuje, jak důsledky pro ekonomický, sociální a kulturní život v dané zemi či oblasti. Podobně a vychází z těchto materiálů i co do hodnocení cílů restrukturalizace sídelní struktury. jako polská socioložka Barbara Urbaňská analyzuje tři základní typy konvergence či divergence industrializačních a urbanizačních procesů:

1. urbanizační procesy, které probíhají za spoluúčasti faktoru industrializace;
2. urbanizační procesy, jimž předchází industrializace, přičemž je důležité, zda urbanizaci předchází industrializace kapitalistická či socialistická;
3. urbanizační procesy probíhající bez předběžné přípravy industrializací.

V souladu se závěry některých sociologů ze socialistických zemí ukazuje autor, že tam, kde jsou industrializována území silně urbanizovaná, probíhá tento proces s podstatně menšími problémy než tam, kde se industrializace prosazuje na ryze zemědělských územích s malou tradicí urbanizace. V této souvislosti uvádí, že v České socialistické republice jsou na rozdíl od Slovenska procesy socialistické industrializace urbanizací lépe připraveny, což mimo jiné implikuje tezi, že industrializace v ČSR je méně konfliktní než na Slovensku. Tento závěr (byť není přímo formulován) však vyžaduje jisté korekce. Rozbory takzvané sociální problémovosti (kriminality, rozvodovosti apod.) ukazují, že v tradičních oblastech industrializace (Mostecko, severní Čechy, Ostrava, okolí Prahy atd.) je úroveň sociální problémovosti

daleko výraznější než na východním Slovensku (s výjimkou Košic), vyznačujícím se v současné době minimálním stupněm urbanizace a rychlou industrializací. Lze tedy předpokládat, že nejenom stupeň urbanizace a industrializace předcházející dalšímu zprůměrnění, ale i typ industrializace a některé další faktory (autochtonnost obyvatelstva versus zvýšená imigrace apod.) výrazně ovlivňují sociální vyznění industrializačních i urbanizačních procesů.

Pokud jde o relaci *modernizace – industrializace – urbanizace*, autor konstatuje, že pojem modernizace je značně neurčitý a je spojen s odlišným společenským a sociokulturním kontextem, mimo jiné s přeměnou feudálně koloniálních států v moderní průmyslové kapitalistické státy. Přesto, podobně jako řada polských a rumunských sociologů, uznává jeho opodstatnění zejména při popisu těch změn, kdy „určitá skupina obyvatelstva – definovaná regionálně nebo sociálně ekonomicky – asimiluje nové prvky života, o nichž soudí, že jsou lepší a mají vyšší kvalitu než dosavadní“ (s. 53).

Modernizace je chápána jako určitá fáze v procesu akulturace, kdy je již rozhodnuto (a to i na úrovni vědomí lidí) o tom, v jakém směru se bude společenský systém rozvíjet a kde leží sociálně žádoucí vzory života.

Domnívám se, že toto pojetí je zužující a je proto lépe hovořit o akulturačních procesech v průběhu modernizace, definované jako „změny, kdy obce, průmyslové podniky nebo jiné hospodářské a sociální organizace zavádějí v rámci své působnosti prvky, které zlepšují jejich výkon, provoz a jejich fungování“ (s. 53), v souvislosti s rozvolněním rigidních hranic sociální interakce, zvýšením rozsahu regionální i sociální mobility, průnikem nových kulturních obsahů i forem komunikace atd. Uvedené procesy nemusí být nutně doprovázeny ani urbanizací, ani industrializací (jak ukazuje například řada kulturně antropologických výzkumů) a představují tedy analyticky samostatnou dimenzi sociokulturního pohybu v jeho prostorovém rámci. Širší pojetí modernizace současně umožňuje lépe vystihnout i dvojaký charakter přenosu kulturních vzorů v průběhu urbanizace a industrializace, spjatý sice na jedné straně s přijetím podstatných stránek městského způsobu života, na druhé straně však i s doceněním a často s neúměrnou glorifikací (jako v nejrůznějších formách revivalismu) kvalit života ve venkovském prostředí i hodnot tradiční lidové kultury.

V návaznosti na soudobé sovětské práce (zejména Pivovarov, Choreva a další) autor zdůrazňuje, že „soudobá urbanizace je univerzálním procesem, který probíhá v zemích s rozdílnými společenskými systémy a s různou úrovní ekonomického rozvoje“, jeho konkrétní podoba a formy jsou však „diferencovány ekonomickými, sociálními a politickými podmínkami, ve kterých se rozvíjí“ (s. 29). V knize je velmi dobře vystižen základní rozdíl mezi urbanizací v kapitalistických a socialistických zemích. Jestliže v kapitalismu má urbanizace charakter „živelného socioekonomického procesu“, jenž je především „důsledkem četných lokačních rozhodnutí soukromých hospodářských jednotek, které sledují pouze své vlastní zájmy a nechávají stranou možné negativní důsledky ve sféře sociální, urbanistické a ... ekologické“, v socialistické společnosti má urbanizace (v důsledku celospolečenského vlastnictví výrobních prostředků, plánovacích mechanismů apod.) charakter řízeného procesu. „Urbanizace v socialistických zemích je procesem, který je plánován a řízen, a to tak, aby se dosahovalo i prostřednictvím transformace prostorové struktury společnosti celospolečenských cílů“, především „stíráním rozdílů mezi městem a venkovem, ... mezi jednotlivými regiony“, dále rozvojem společenské výroby a její intenzifikací pomocí racionální koncentrace a vytvářením ekonomicky efektivních vazeb mezi jednotlivými hospodářskými činnostmi a podmínek pro využití a ochranu životního prostředí.

Největší význam přikládá autor odstraňování protikladu mezi městem a venkovem. Funkci urbanizace v tomto procesu vidí na jedné straně v rozvoji celé společnosti „prostřednictvím měst jako uzlů koncentrace činnosti“, na druhé straně pak v „šíření městských civilizačních vymožeností městského způsobu života“. Zdůrazňuje, že v kapitalistické společnosti urbanizace ani zdaleka nepodporuje odstraňování rozdílů mezi městem a venkovem, naopak v mnohém tyto rozdíly stimuluje a vytváří tak další předpoklady pro ekonomické a sociální zaostávání venkova.

V socialistických zemích je urbanizace výrazně spjata s rozvojem vědeckotechnické revoluce, vědy, kultury, vzdělání i moderních forem výroby stále více závislých nejenom na zdrojích surovin a pracovních sil, ale především na toku a přísunu informačních kapacit a na centrech inovací. Těmto požadavkům dnes nejlépe vyhovuje město se svou „koncentrací aktivit, informací, různorodých pracovních příležitostí, s bohatou variabilitou osobností, soustředěním psychologicky pružných osobností, schopných rychleji přijímat inovace ...“ (s. 33).

Tuto tezi autor podrobně dokládá v celé monografii. explicitně však zejména v kapitole šesté a sedmé: Úvahy o optimální velikosti měst, a to jak v socialistických,

tak v kapitalistických zemích, vyústily vždy v závěry o výhodnosti poměrně velkých městských celků (udávané rozpětí se pohybuje mezi 200–500 tisíci obyvateli), přičemž teprve překročením hranice jednoho miliónu obyvatel nevýhody koncentrace průmyslu, institucí i obyvatel vystupují výrazněji do popředí.

Tím, že teze o vytváření „nově integrované soustavy osídlení spočívající na vedoucí roli měst“ (s. 33), je doložena rozbořením koncepcí osídlení v jednotlivých socialistických zemích, dostává nový rozměr a hodnotu dobře argumentovaného vědeckého poznatku.

Z ostatních kapitol je ze sociologického hlediska nejzajímavější kapitola třetí (*Ekonomické stránky urbanizace*) a pátá (*Sociální a kulturní stránky urbanizace*), zatímco kapitola čtvrtá (*Demografické a sídelní stránky urbanizace*) je pojednána spíše tradičně, i když shrnuje řadu zajímavých empirických poznatků a důležitých zobecnujících tezí.

Kapitola o *ekonomických stránkách urbanizace* je zajímavá zejména metodologicky, úsilím o propojení poznatků ekonomického a sociologického výzkumu.

Na rozdíl od zjednodušujících koncepcí, pokládajících za rozhodující moment urbanizačního procesu růst továren a pracovních příležitostí v nich, Musil doceneuje význam procesů v zemědělství, zejména pokud jde o růst produktivity práce a uvolňování pracovní síly ze zemědělství v důsledku nových výrobně technologických postupů. Rozvoji zemědělství však přikládá význam jen v prvních fázích industrializace a urbanizace, tedy v evropských zemích v devatenáctém století, v současné době pak v rozvojových zemích. Dostatečně nedoceňuje dnešní význam industrializace zemědělství v těch socialistických státech, v nichž byla dokončena kolektivizace zemědělství. Domnívám se, že rozvoj kooperace v zemědělství a slučování JZD (v našich podmínkách) do větších celků se může stát výrazným impulsem restrukturalizace sídelní sítě a zdrojem intenzivního růstu zejména malých a částečně i středních měst.

V souladu se světovou literaturou (Pivovarov, von Böventer, Duncan a Reisse atd.) uvádí autor terciární sféru jako jeden z hlavních zdrojů růstu měst, působící zejména ve vyspělých socialistických zemích. V českých zemích například ovlivňuje růst terciální sféry urbanizační procesy intenzivněji než na Slovensku, kde je menší tradice industrializace a urbanizace.

Podrobně komentuje ekonomické výhody a nevýhody, které pro jednotlivá ekonomická odvětví vyplývají z lokace do určitého velikostního pásma měst a aglomerací. Tyto pasáže mohou být značným přínosem pro plánovací praxi, a to jak na úrovni územního, tak odvětvového a podnikového plánování.

V páté kapitole, *Sociální a kulturní stránky urbanizace* J. Musil velmi podrobně rozebírá změny v sociální struktuře, funkcích a charakteru rodiny, v životní úrovni, sociální interakci, ve vědomí lidí i způsobu života. Analyticky rozlišuje dvě stránky problému: 1. dopad urbanizace na městské obyvatelstvo a obyvatelstvo mimo město; 2. mechanismy, jimiž si obyvatelstvo osvojuje určité prvky městského způsobu života. Základní rovinnou, v níž zkoumá důsledky urbanizačních procesů, je rovina změn v sociální struktuře obyvatelstva. Urbanizace z tohoto hlediska není „sociálně morfologickým procesem, který by nezávisle působil na vznik a zánik tříd“ (s. 115), ovlivňuje však prostorové rozložení tříd, působí na sbližování různých skupin dělnické třídy, posiluje stírání rozdílů mezi dělnickou třídou a družstevním rolnictvem a do určité míry nezávisle na industrializačních procesech mění strukturu povolání a vede ke vzniku nových profesí (například spjatých s městskou dopravou, údržbou městských technických sítí, byrokracie spojené se správou města apod.). V socialistických zemích urbanizace v podstatě napomáhá třídní sociální homogenizaci společnosti a podporuje procesy individualizace životního způsobu mimo jiné i tím, že zprostředkovává větší množství diferencovaných vzorů života.

Značnou pozornost věnuje autor i změnám v životním způsobu, o nichž pojednává v mnoha ohledech značně netradičně. Vychází globálně z definice životního způsobu obsažené v publikaci *Různoběžky života* (Filipec, Filipcová 1976) a snaží se zmapovat, často za cenu formulace hypotéz jen zprostředkovaně empiricky ověřených, obsah změn, jimiž se do způsobu života promítají urbanizační procesy. Zaměřuje se zejména na změny ve fungování sousedských komunit, rodiny a na komunikační procesy ve městě. Značnou a oprávněnou pozornost věnuje odlišnému chápání a významu času v životě městského obyvatelstva. Na rozboru důležitých empirických materiálů i početné zahraniční literatury ukazuje, jak město tím, že vytvořilo vnější, umělé míry času, změnilo i jeho prožívání, daleko více než v zemědělských společnostech akcentující ohraničenost jeho množství i význam jeho využívání.

Závěrečná kapitola, *Koncepce rozvoje osídlení a urbanizace v socialistických zemích*, imponuje především rozsáhlou datovou bází a shrnutím bohatého empirického materiálu. Pokud jde o vývoj osídlení v ČSSR a obou národních republikách, nepřináší publikace žádné překvapivé informace. Opírá se v tomto ohledu o pod-

klady z Výzkumného ústavu výstavby a architektury, Terplánu a slovenského Urbionu a vychází z těchto materiálů i co do hodnocení cílů restrukturalizace sídelní struktury.

Velmi zajímavé jsou informace o vývoji měst a sídelní struktury v SSSR (charakterizovaném značnou variabilitou ve stupni urbanizace a rychlým tempem výstavby nových měst a urbanizačních procesů), v Polsku, NDR a v balkánských socialistických státech. Na datech národní proveniencie dokládá značné rozdíly ve stupni urbanizace.

Například v NDR žilo ve městech v roce 1970 81,1^{0/0} všech obyvatel, v Maďarsku jen 46,8^{0/0}, v Rumunsku 41,9 a v Jugoslávii pouze 36,8^{0/0}. Odlišnému stupni urbanizace v jednotlivých socialistických zemích odpovídá i diferencovaná strategie rozvoje sídelní sítě. Přesto však existuje řada shodných obecných východisek a cílů, jimiž jsou zejména:

- plánovitý rozvoj všech složek osídlení, racionální a efektivní využívání výrobních sil na celém území státu;
- hledání rovnováhy mezi ekonomickými a sociálními cíli rozvoje společnosti v územním aspektu, hledání optima koncentrace a dekoncentrace osídlení;
- vyrovňování rozdílů mezi jednotlivými oblastmi, nejčastěji cestou rozvoje zaostálých oblastí, a rozdílů mezi městem a venkovem; značnou roli má především zpřístupnění občanské vybavenosti (rozvoj podmínek pro vzdělávání, kulturu a zdravotní péči), vytváření pracovních příležitostí, šíření civilizačních kvalit bydlení do venkovského prostředí atd.;
- urychlování procesu koncentrace venkovského osídlení omezováním rozvoje a počtu nejmenších obcí v izolovaných polohách;
- omezování a zpomalování růstu velkých průmyslových aglomerací a největších (zejména hlavních) měst tak, aby se zamezilo obtížně řešitelným problémům v oblasti dopravy a ekologie i rozvoji sociální patologie;
- zajišťování příznivých kvalit životního prostředí ve všech složkách osídlení, t. j. i v průmyslových aglomeracích a velkých městech.

Tyto cíle se realizují postupně, dlouhodobě a nikoli bez problémů.

* * *

Kniha *Urbanizace v socialistických zemích* je první ucelenou monografií o urbanizačních procesech v naší literatuře a lze říci, že jde o publikaci zdařilou. Usiluje o komplexní přístup k problematice a snaží se zejména o propojení poznatků ze sféry sociologie, ekonomie, urbanismu a demografie. Je založena — jako je to u autorových prací obvyklé — na znalosti rozsáhlé literatury (a to zejména ze socialistických zemí) i na podrobné analýze dostupných empirických údajů. Není prací pouze odbornou; tam, kde je to možné, snaží se nastínit sociotechnické důsledky zjištěných faktů. Je napsána přístupným jazykem a se smyslem pro sociologicky relevantní detail.

Současné otevírá některé problémy, na něž bude třeba se v dalším bádání více zaměřit.

Především jde o sepětí politických aspektů s urbanizačními procesy. Společensko-politický aspekt vystupuje ve vztahu k urbanizaci ve dvojí podobě. Na jedné straně rozvoj měst, a to prakticky od středověku, podstatně stimulovat formování soudobých politických systémů, na druhé straně složitost soudobých měst vyžaduje i komplexní řešení otázek efektivní správy, která je nemyslitelná bez propojení odborného a politického řízení, bez sjednocení politické i společenské aktivity mas a řídicí aktivity společenských organizací a správy města v intencích demokratického centralismu.

Města, a dodejme, že především velká města, v nichž dochází ke kumulaci výrobních, správních, kulturních a vrcholných politických funkcí, sehrála v devatenáctém a dvacátém století výraznou úlohu při formování politického myšlení i politické praxe a podstatně se podílela i na formování politického vědomí dělnické třídy. Z tohoto hlediska lze například těžko docenit význam Paříže, v jejímž prostorovém rámci se v konkrétních třídních bojích zformovaly programy jak buržoazního nacionalismu, liberalismu a buržoazně demokratické ideologie, tak zárodky politické kultury proletariátu (Babeufovy *Spiknutí rovných*, *Pařížská komuna* atd.). Právě tak v našich podmínkách hrál významnou úlohu v krystalizaci třídního vědomí i politické kultury proletariátu a buržoazie jako Praha, Brno, Ostrava, Plzeň, Kladno a velká města severních Čech. Není též bez zajímavosti, že první slovenské dělnické spolky se zformovaly mezi slovenskými dělníky v Budapešti, tedy v národně cizím prostředí, a teprve později se prosazovaly na Slovensku, charakterizovaném v tomto období poměrně nízkou úrovní industrializace, urbanizace i rozvoje kapitalistických výrobních vztahů.

Analýza politických procesů je ze sociologického hlediska velmi důležitá, neboť ukazuje, jak se ve městech radikálně mění charakter zprostředkování mezi jednotlivými třídami a sociálními skupinami, rozbíjí se tradiční polofeudální paternalistické

vazby mezi kapitálem a dělnickou třídou, což se odráží v dosaženém stupni politické i ideologické emancipace dělnické třídy a urychluje proces její přeměny z třídy „o sobě“ v třídu „pro sebe“. Tento aspekt má pochopitelně svoji důležitost i pro rozbor městského způsobu života a krystalizace svěbytných forem mezilidských vztahů v městském a zejména velkoměstském prostředí a to i v soudobých podmínkách. Politický aspekt je tedy neoddělitelně spjat s urbanizačními procesy. Ozřejmuje genezi a průběh urbanizace samé, respektive jejich státních, národních a kulturních specifik.

Druhá stránka problému je spjata se sférou řízení měst a městských aglomerací. Zejména v socialismu, který usiluje o řízení a plánování procesu urbanizace, je tato otázka velmi důležitá a je škoda, že autor jí nevěnoval více pozornosti. Přitom formy řízení a plánování města i specifické instituce, které jsou jejich nositeli, podstatně ovlivňují neformální vazby mezi obyvateli a jsou krystalizačními ohnisky, kolem nichž se soustřeďuje společenská aktivita mas. Úloha takových specifických institucí, jakými jsou například bytová družstva a družstevní samosprávy, občanské výbory a podobně, nebyla zatím v sociologické literatuře v dostatečné míře podrobena rozboru právě z hlediska jejich širších společenských funkcí, které při formování způsobu života obyvatel měst plní. Problém by zasluhoval alespoň stručný rozbor přístupů k plánování (a zejména sociálnímu plánování) měst v jednotlivých socialistických zemích a financování nové výstavby ve městech z hlediska možných sociálních konsekvencí.

Další oblastí, na niž by bylo třeba obrátit pozornost při analýze urbanizačních procesů, je sociálně ekologické hledisko. Městský způsob života je v Musilově podání překvapivě jednotlitý, a to jak z hlediska vnitřní struktury měst, tak z hlediska jejich velikostních skupin. Tato optika však odráží spíše soudobou specifikou československých měst, která přes značné rozdíly bytového fondu, tradice jednotlivých čtvrtí i sociální a demografické složení jednotlivých částí města vykazuje (jak ukazuje příklad Prahy) poměrně homogenní způsob života. Obecně však tato skutečnost neplatí a zejména západní metropole a metropole v rozvojových zemích jsou sociálně geograficky ostře diferencovány. Homogenizační procesy spjaté s urbanizací je proto třeba zkoumat i v rámci měst samých, a to tím spíše, že řadu společenských jevů (mimo jiné i urbanizaci) lze analyzovat i přímo v městském prostředí, jako například proces poměšňování nově připojených částí města, dříve tvořících jeho venkovské zázemí. Ostatně i takové procesy, jako rostoucí imigrace do měst, mají svůj jednoznačný ekologický průmět. V některých západních městech jsou to právě přistěhovalci z venkova, kteří se uchycují na okrajích měst (například v proslulých „favelách“ známých z Brazílie, Rio de Janeiro apod.). To, že v našich podmínkách růst měst nevyvolává podobné projevy v ekologii města, je velkou vymožeností plánovitého řízení urbanizace v socialistických zemích s mnohostrannými sociálními důsledky.

Tyto otázky jsou však spíše námětem pro další zkoumání, a je autorovou zásluhou, že pro jejich řešení vytváří adekvátní teoretické i empirické zázemí. Celkově představuje kniha *Urbanizace v socialistických zemích* značné obohacení naší sociologické literatury. Svou komplexností a úsilím o teoretické uchopení problému přesahuje rámec úzce pojaté sociologie města a urbanismu. Jako kompendium základních poznatků o urbanizačních procesech je přínosná jak pro sociology-specialisty, tak pro prakticky-urbanisty a plánovací orgány. Současně představuje i významný stimul rozvoje zkoumání naší společnosti, způsob života i sociální struktury.

Jiří Linhart

Bytová výstavba a bydlení v územích ČSSR

Praha, MVT ČSR 1977.

Práci *Bytová výstavba a bydlení v územích ČSSR* vydalo v říjnu 1977 Ministerstvo výstavby a techniky ČSR a TERPLAN Praha jako publikaci určenou převážně pro vnitřní potřebu státních orgánů a socialistických organizací.

Kniha je rozdělena do šesti obsahových bloků. První, úvodní část je věnována obecným charakteristikám bytové politiky v socialistickém Československu, jejímu vyústění v 6. pětiletce a perspektivám dalšího vývoje. Současně je zde nastíněna nutnost hlubšího, především z hlediska regionální analýzy detailnějšího výzkumu vývoje bydlení.

Druhá část knihy je věnována bytové výstavbě a reprodukci bytového fondu a představuje takřka polovinu celého rozsahu publikace. Třetí část stručně pojednává o charakteristikách domovního fondu. Je spíše naznačením problematiky, která je potom podrobněji analyzována v další části věnované bytovému fondu. Na kapitulu o bytovém fondu navazuje část věnovaná bydlení v jeho komplexu a závěrečná, do

budoucnosti zaměřená kapitola o bytové výstavbě v 6. pětiletce a výhledech do roku 1990.

Pro publikaci je příznačná vysoká úroveň zvládnutí empirického materiálu; je v ní prezentováno množství statistických dat, tabulek a grafických příloh. Významně přispívá k utřídění jednotlivě sice známých, avšak celkově dosud neshrnutých údajů. Autoři usilují o systematickou práci s datovouází a pokud jde o fyzické charakteristiky bydlení, daří se jim velmi dobře pokrýt celou problematiku. Zajímavé jsou i pokusy o vytvoření komplexních ukazatelů úrovně bytového fondu a kvality bydlení.

V publikaci je zásadně prosazován komparativní přístup. Studie vychází ze srovnání charakteristik bydlení z let 1960 a 1970. Tato komparativní báze je upřesňována dosažitelnými údaji z let 1970–1975. Analytický rozbor přechází v pokus o predikci k roku 1980, v některých případech je zaměřen i do vzdálenější budoucnosti.

Dalším charakteristickým rysem publikace je značná geografická podrobnost analýzy. Autoři provádějí srovnání především na úrovni obou národních republik, na rovině krajské a okresní, avšak i komparace jednotlivých měst je poměrně častá. Přitom speciální, detailní analýza umožňuje hlubší postižení vztahů obecnější úrovně, takže například vztah mezi charakteristikami bydlení a bytového fondu obou našich republik je prezentován nejen pomocí celkových dat, ale i srovnáním vnitřních struktur ČSR a SSR na úrovni okresů a měst. Podrobná geografická analýza přináší sama o sobě řadu zajímavých poznatků a informací o vývoji jednotlivých společenských jevů spojených s problematikou bydlení. Na příkladu třiatřiceti vybraných československých měst s relativním rozsahem bytové výstavby menším v letech 1971–1975 než 10 ‰ je například dokládána složitost souvislostí rozvoje současných československých měst:

„Skupina 33 vybraných měst se skládá:

- z měst, ve kterých se v předcházejícím období vyvíjela bytová výstavba velmi rychlým tempem, souvisejícím s jejich ubytovací funkcí v rámci oblasti s klíčovým ekonomickým významem. Jsou to města Havířov, Litvínov, Karviná, Třinec, Jirkov, Handlová a Ostrov n. Ohří. Na první pohled by bylo možno hovořit o kategorii „deprimovaných“ měst (s rychlým, později však „potlačeným“ rozvojem bytové výstavby). S výjimkou Ostrova n. Ohří (případ změny v ekonomické základně) jde však fakticky o města, která dosáhla určité „cílové úrovně ubytovací kapacity pro danou etapu“, popř. případy, kdy těžiště bytové výstavby se přesunulo do jiných ubytovacích center daného rajónu;
- ze skupiny pohraničních měst, většinou průmyslových, s poměrně dostačujícím, avšak starým bytovým fondem, kde hlavním budoucím úkolem bude rehabilitace a modernizace (Děčín, Teplice, Aš, Duchcov, Broumov, Frýdlant, Krupka, Kraslice);
- z dalších 18 měst, z nichž 17 jsou menší česká vnitrozemská města s pomalejším trendem ekonomického rozvoje“ (s. 17).

Průběžně je uplatněna komparace města a vesnice, respektive tzv. vybraných měst (jde o 188 českých a 80 slovenských měst stanovených usnesením vlád obou republik o rozvoji sídel z let 1971–1972 jako střediska obvodního a oblastního významu) s ostatními obcemi. Na rozsáhlé datové bázi je ilustrován odlišný model urbanizace venkova v SSR a v ČSR a dokumentován rozdíl v konkrétních aplikacích bytové politiky ve městě a na venkově.

Autorům však nejde o pouhý popis stávající reality, popřípadě o vymezení trendů s maximalizací předpovědní hodnoty dosažitelných dat pro nejbližší budoucnost. Naznačují i konkrétní sociotechnická opatření a zásahy, jimiž by bylo možné, alespoň do určité míry, omezit tlak některých negativních faktorů, které se ještě v současné době v oblasti bytové výstavby a bydlení vyskytují. Uvažují například o možnosti výhledově substituovat podnikovou bytovou výstavbu družstevní výstavbou, zejména v krajích, „kde podle stavu v 5. pětiletce byla nízká intenzita družstevní bytové výstavby a současně vysoká intenzita výstavby podnikové...“ (s. 42).

Vycházejí přitom z požadavku, aby bytová výstavba výrazně přispívala ke stabilizaci a účelnému rozmístování pracovních sil, tedy z potřeby, která byla formulována XV. sjezdem KSČ, v současné době však ještě zdaleka není plně saturována. Vzniká ovšem otázka, zda tímto opatřením nebyla do určité míry oslabena stabilizační úloha podnikové výstavby.

V oblasti bytové politiky formulují autoři pět základních požadavků, které by měly být v dohledné době v co největší míře uspokojovány:

- a) dostatečný počet bytů vzhledem k počtu domácností;
- b) dosažení souladu mezi skladbou bytového fondu (podle velikosti bytů) a velikostí a složením domácností, a to jak z hlediska existenčního minima soukromí jednotlivců (tzn. z hlediska přiměřeného počtu osob na místnost), tak z hlediska

- určitého prostorového standardu bydlení (tzn. z hlediska přiměřené obytné plochy na osobu);
- c) elektivita ve využití disponibilního bytového fondu z hlediska potřeb a skladby domácností i z hlediska funkce bydlení;
 - d) dosažení přiměřené kvality bytového fondu z hlediska technické vybavenosti i dalších kvalitativních předpokladů bydlení (světlo, hlukost apod.);
 - e) zkapalnění širšího obytného prostředí ve smyslu moderních představ o zdravém, pohodlném a kulturním bydlení (technická a občanská vybavenost obytných okrsků a celých sídel, ovzduší, hluk, zeleň, kvalita dopravní sítě atd.).

Neodvažují se však přesněji stanovit období, v němž by měly být tyto cíle splněny. Jejich formulace cílů bytové politiky ovšem jednoznačně dokumentuje obecný posun v chápání této problematiky směrem k zvýraznění kvalitativních stránek bydlení a kvalit širšího obytného prostředí, posun, který staví před naši společnost nový obrovský úkol.

Přestože se publikace soustřeďuje především na geografickou analýzu bydlení a používá ukazatele fyzických stránek bytového fondu, kvality bydlení, jeho diferenciace atd., lze v ní nalézt velké množství ze sociologického hlediska zajímavých zjištění.

První zajímavou oblast představuje problematika sblížování, resp. odstraňování rozdílů mezi jednotlivými územními celky. Například proces sblížování Čech a Slovenska, tj. postupné překonávání původních obrovských rozdílů v životních podmínkách obyvatel ČSR a SSR, je v publikaci dokumentován řadou ukazatelů z oblasti bydlení.

„Hodnoty relativního počtu standardizovaných bytů ukazují především politicky neobyčejně závažný výsledek bytové politiky socialistického státu: skutečnost, že někdejší protikladný rozdíl v úhrnné kvalitě bytů, existující ještě před II. světovou válkou mezi Slovenskem a českými zeměmi, se podařilo v historicky krátkém období socialistické výstavby 1946–1970 zlikvidovat natolik, že bytový fond SSR je už kvalitnější než v ČSR. Průměrná hodnota relativního počtu standardizovaných bytů byla v roce 1970 v SSR (64,8) o pětinu vyšší než v ČSR (54,0)“ (str. 93).

Ačkoli Slovensko dosáhlo již lepší kvalitativní struktury bytového fondu než ČSR, zůstává nadále tempo rozšířené reprodukce bytového fondu i v období po roce 1970 významně rychlejší v SSR než v ČSR.

Další zajímavý pohled nabízí analýza rozdílů města a vesnice (respektive vybraných měst a ostatních obcí) z hlediska realizace bytové politiky. Již zmíněné *Zásady k realizaci dlouhodobého vývoje osídlení v ČSR* ukládají realizovat rozhodující část bytové výstavby ve střediscích osídlení obvodního významu. Přitom existuje základní rozdíl ve vzájemné proporcii rozvoje bytového fondu vybraných měst a ostatních obcí v Čechách a na Slovensku. V 5. pětiletce se míra koncentrace bytové výstavby do měst zvýšila jen v průměru SSR (a to dosti podstatně), v průměru ČSR se však proti předcházející pětiletce snížila téměř o 10^{0/0} (a to dokonce pod úroveň SSR). V ČSR se v 5. pětiletce zvýšil velmi prudce především rozsah bytové výstavby v ostatních obcích, relativní nárůst ve vybraných městech byl proti němu méně než poloviční. Tento vývoj se promítá i do struktury celkové bytové výstavby z hlediska investičních forem a má svoji vazbu i na tempo urbanizace v obou částech republiky. V SSR se trvale snižuje podíl soukromé výstavby rodinných domků (lokalizace převážně na venkově) a zvyšuje se váha ostatních investičních forem bytové výstavby realizovaných hlavně ve městech. Naproti tomu v ČSR se podíly výstavby rodinných domků v 5. pětiletce významně zvýšily, což se promítlo právě v rozvoji bytové výstavby ve venkovských sídlech.

Rozdíl v trendech rozvoje bydlení mezi ČSR a SSR se projevuje i ve vybraných městech, které na Slovensku rostou rychleji než v Čechách (viz tabulka 1)

Autoři poukazují i na skutečnost, že existují značné rozdíly nejen mezi oběma republikami, mezi kraji, ale také (a mnohdy daleko významnější) mezi jednotlivými

Tabulka 1 (s. 16): Počet bytů dokončených v letech 1971–1975 v %, bytového fondu 1970

	Celkem	Vybraná města	Ostatní obec
ČSSR	14,5	19,0	10,3
ČSR	13,1	15,8	10,3
SSR	18,2	31,3	10,4

městy. To lze dokumentovat například na různém stupni bytové nouze v souboru měst. Zatímco v některých městech byl bilanční nedostatek bytů v roce 1970 již prakticky vyřešen a k jeho vyřešení se blížila řada dalších měst (mezi nimi například Ostrava, Most, Havířov, Trinec, Sokolov), existovalo na druhé straně množství měst, kde bytová situace byla tíživá (10 % a více cenových domácností bez vlastního bytu). V průměru ČSSR tvořila tato města přes 50 % vybraných měst a patřily mezi ně i Praha, Brno, Bratislava a Plzeň.

Tabulka 2 (s. 122): Pořadí krajů podle hodnot syntetického ukazatele úrovně bytového fondu a úrovně bydlení)*

Kraj	Úroveň bytového fondu	Úroveň bydlení
Hlavní město Praha	7—8	6
Středočeský	9	12
Jihočeský	10	7
Západočeský	6	3
Severočeský	12	5
Východočeský	11	11
Jihomoravský	7—8	8
Severomoravský	5	2
Hlavní město SSR Bratislava	1	1
Západoslovenský	4	10
Středoslovenský	3	9
Východoslovenský	2	4

Rozdíly mezi jednotlivými městy jsou dost podstatné, zvláště výrazná disproporce se však objevuje při srovnání dvou největších měst ČSSR — Prahy a Bratislavy. Jednou z hlavních funkcí obou těchto měst je zajistit vhodné ubytování pro obrovské množství obyvatelstva. Jsou pro to však nesrovnatelně připravena a vybavena. Zatímco Bratislava dosahuje z hlediska většiny charakteristik fyzického stavu, intenzity výstavby, regenerace a reprodukce bytového fondu špičkové parametry jak ve srovnání s ostatními městy, tak na úrovni krajů, Praha se z hlediska takřka všech zjišťovaných ukazatelů kvality bytového fondu i bydlení pohybuje na konci škály.

Z celkového shrnutí komplexních ukazatelů kvality bytového fondu a úrovně bydlení vyplývá, že se v poslední době změnilo tradiční geografické rozmístění intenzivních bytových problémů. Velmi složitá je situace v Praze (což je zvláště závažné zejména vzhledem k její celostátní funkci hlavního města ČSSR), ve středních a východních Čechách a do určité míry i v kraji Severočeském (mimo Mostecko). Problémy v oblasti bydlení jsou také typické pro okolí velkých měst, především Košic (kde je kontrast mezi vlastním městem a jeho okolím největší), dále pak Plzně, Prahy, ale i Brna a Bratislavy.

Řada tezí sociologického charakteru je v práci jen naznačena a není vždy precizně formulována (například pokud jde o tvrzení o „nesaturovatelnosti“ lidských potřeb v oblasti bydlení). Pro čtenáře — sociologa by bylo zajímavé, kdyby se autoři alespoň v některých základních oblastech pokusili o rozšíření pohledu na sociální diferenciaci bydlení a vzali v úvahu i vazby na sociálně třídní strukturu společnosti, popřípadě rozdíly mezi městem a vesnicí v jejich sociálním průmětu a specifikaci. Dalším námětem je otázka mezinárodního srovnání. Porovnání základních charakteristik bytového fondu a bydlení v jejich geografickém rozprostranění, a to nejen s ostatními socialistickými státy, ale i s některými dalšími zeměmi s vyspělou bytovou kulturou by bezpochyby přineslo řadu zajímavých poznatků a možná i konkrétních nápadů pro řešení určitých problémů bydlení, tohoto „závažného úzkého profilu v jinak rychle rostoucí životní úrovni lidí“.

*) Celková úroveň bytového fondu je syntetický ukazatel definovaný jako určitý vážený průměr dílčích kvalitativních charakteristik, mimo jiné stáří bytového fondu, podílu bytů I. a II. kategorie atd.

Celková úroveň bydlení je obdobně konstruovaný ukazatel, vztahující se však k celkové úrovni bydlení a vytvořený především z ukazatelů zalidnění bytů, bytové nouze a kvalitativní struktury bytového fondu.

Ještě snad jednu poznámku k úrovni geografické analýzy: zajímavým aspektem zkoumání struktury a vývoje bydlení (a samozřejmě nejen bydlení) je hledisko vnitřní ekologie velkých měst. Je pochopitelné, že v této práci nemohlo být aplikováno, je však třeba na ně upozornit, protože umožňuje rozpoznat určité širší společenské jevy v jejich konkrétní projekci do života města a jeho obyvatel. Tento přístup byl úspěšně aplikován při analýze problematiky bydlení v Praze,⁽¹⁾ v níž se pomocí dvou úrovní (členění do katastrů a urbanistických obvodů) mimo jiné podařilo dešifrovat sociální důsledky dvou základních přístupů, jimiž se realizuje vyrovnávání bytové situace v jednotlivých částech města — tj. výstavby nových městských čtvrtí a modernizace staré zástavby.

Recenzovaná publikace je bezpochyby, přes určitá omezení, která jsou v ní v důsledku jejího zaměření obsažena, významným krokem k hlubší analýze vývoje bydlení v socialistickém Československu. Přináší (a to je jedna z jejích hlavních předností) dostatek argumentů, především v oblasti datové báze, jak pro propagandistickou práci, tak pro vědecký rozbor problematiky bydlení. Je škoda, že se tato práce ne-dočkala knižního vydání a tudíž nemůže mít objektivně takový ohlas, jaký by si zasloužila.

Vladimír Rak

E. Bártová: Postavení a sociální participace ženy v různých sociálně ekonomických systémech

Praha, Horizont 1977, 216 s.

Otázkám úlohy a postavení ženy ve společnosti je u nás věnována velká pozornost. Všechna zásadní prohlášení a usnesení týkající se sociálního vývoje zdůrazňují závažnost problematiky žen a zabývají se jí. Řešení těchto otázek předpokládá důkladný a všestranný teoretický rozbor. K fundovaným rozborům a teoretickým studiím o sociálním postavení ženy patří práce E. Bártové *Postavení a sociální participace ženy v různých sociálně ekonomických systémech*, kterou vydalo nakladatelství Socialistické akademie ČSR Horizont.

Autorka v podtitulu knihy uvádí, že jde o vývojovou a komparativní analýzu a v úvodu svoji práci charakterizuje jako „komparaci odlišných přístupů k řešení problematiky ženy v soudobém kapitalismu a socialismu“. Více než dvě stě stran textu je rozděleno do tří hlavních kapitol: *Žena v předkapitalistických společnostech*, *Žena v kapitalistické společnosti* a *Žena v socialistické společnosti*. Všechny kapitoly mají přibližně stejnou strukturu — po úvodní charakteristice konkrétního historického období a po všeobecném shrnutí sociální a hospodářské situace, kde se autorka zaměřuje na základní příčiny a podmínky postavení ženy v jednotlivých sociálně ekonomických formacích, následuje rozbor postavení ženy v hlavních oblastech společenského života: v pracovním procesu, v účasti na veřejném životě, ve sféře vzdělání a v rodině. Zvolený přístup umožňuje postihnout základní rysy vývoje postavení ženy ve společnosti a zachytit tak obecné trendy působící v jednotlivých společensko-ekonomických formacích.

Těžištěm celé práce je rozbor postavení ženy v současné kapitalistické a socialistické společnosti. Proto v první kapitole, kde je analyzováno přetvoření matriarchátu v patriarchát, rozebrány příčiny vzniku patriarchátu a pojednáno o postavení ženy v patriarchální společnosti za otrokářství a za feudalismu, se autorka zaměřuje pouze na některé vybrané momenty. závažné pro pochopení vývoje a historických aspektů současného stavu sociálního postavení ženy. Důsledné respektování pojetí problému v historickém kontextu považuji za jednu z hlavních předností práce.

V recenzované práci se podařilo postihnout základní příčiny určující různé postavení muže a ženy ve společnosti. Správně je zdůrazněno, že biologické odlišnosti nehrají prvořadou roli a že „s postupným zanikáním třídní struktury společnosti se jejich důležitost stále zmenšuje“ (s. 9). Autorka vychází z učení klasiků marxismu-leninismu o určujícím vlivu ekonomických vztahů na sociální postavení ženy. Proto se zaměřuje na již uvedené oblasti společenského života (tj. zaměstnání, veřejný život, vzdělání a rodinu), které úzce souvisí se stavem výrobních sil a s výrobním způsobem té které společnosti. Záměrně eliminuje biologické, sexuální a psychické odlišnosti „něžného“ pohlaví, tedy odlišnosti, na něž většina buržoazních autorů klade nesprávně hlavní důraz (což jim brání odhalit skutečné činitele ovlivňující sociální postavení ženy).

(1) Viz Matějů, P.: *Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze* a Linhart, J. — Rak, V. — Vozenílek, J.: *Sociální aspekty ekologické*

zónace hlavního města Prahy. [Sociologický časopis 1977, č. 1].

Důsledně pojímá proces emancipace a osvobození ženy jako proces emancipace a osvobození člověka vůbec, přičemž si uvědomuje, že jde o proces velmi složitý a pomalý. Píše: „Způsob života člověka se v procesu účinné multidimenzionální zpětné vazby mezi rozvojem společnosti a jedince od základu mění. Proces této přeměny není rychlý a jednoduchý, začíná ve své základní determinantě, již je výrobní způsob, zahrnuje celé spektrum nadstavbových vztahů a proniká do oblasti individuálních hodnotových systémů, vrací se, oplodňuje svá východiště a na novém stupni dynamizuje svoji původní cestu, aby se vrátil a v nekonečném opakování odstraňoval přežilé, nastoloval nové a posunoval život člověka k vyšším formám.“ (s. 124).

Komplexní přístup k otázce sociálního postavení ženy umožňuje také komplexní pohled na souhrn podmínek a předpokladů pro ženskou emancipaci. Autorka uvádí tři základní oblasti těchto předpokladů:

1. *Právní systém společnosti* není sice určujícím, ale je velmi důležitým předpokladem. V práci jsou rozebrány příčiny formálnosti zákonů v kapitalistických zemích v konfrontaci se socialistickým zákonodárstvím, které „vytváří nejen všestranný a účinný formální základ rovnoprávnosti občanů, ale i bázi konkrétních kroků v oblasti její realizace“ (s. 128). Nová sovětská ústava, vydaná později než recenzovaná práce, představuje v tomto směru novou, ještě vyšší kvalitu a je tak dalším přínosem i k emancipaci ženy.
2. *Materiální předpoklady* rovnoprávnosti zaručují realizaci emancipace v praxi (tedy nejen ve sféře formálně právní). Jejich úroveň je důležitou determinantou postavení ženy ve společnosti. V práci jsou rozebrány tři hlavní okruhy reálných procesů a příslušných opatření k zabezpečení materiálních předpokladů ženské emancipace:
 - a) základní změny v oblasti výrobních sil a výrobních vztahů — zespolečenštění výrobních prostředků;
 - b) zajištění předpokladů pro zvyšování kvalifikace žen a vytvoření vhodných pracovních příležitostí pro zapojení žen do společenské produktivní práce. Respektujících jejich specifické potřeby související s mateřskou funkcí;
 - c) vytvoření dostatečného fondu prostředků k maximálnímu omezení ženské práce v domácnosti.

I za socialismu existují ve vytváření materiálních předpokladů emancipace žen některé problémy, a to zejména v oblasti volného času, služeb, ženské práce v domácnosti atd. Autorka v této souvislosti porovnává úroveň materiálních předpokladů v kapitalistickém a socialistickém zřízení a současně poukazuje na širší souvislosti, rozebírá podmínky a příčiny nynějšího stavu. Důsledná marxistická analýza konfrontující oba směry vývoje v komplexním pohledu ukazuje, že existující obtíže v socialistických státech jsou dočasné, řešitelné a postupně se zmenšující, naproti tomu dílčí příznivé údaje z kapitalistických států nejsou charakteristické pro celkový vývojový trend. V tomto smyslu jsou v práci analyzovány například údaje o vzdělání a kvalifikaci žen v kapitalistických státech.

O materiálních předpokladech ženské emancipace existuje bohatý empirický materiál a E. Bártová toho také v plné míře využila. Bohatý faktografický materiál (statistická data, výsledky výzkumů) nejen osvěžuje text, ale vhodné a názorné dokumentuje předkládané teoretické úvahy. Ponechme stranou hodnocení výběru použitých dat, který byl jistě často ovlivněn nejen autorčiným přáním, ale i objektivně, existencí či dostupností jednotlivých údajů. Je přirozené, že při šíři zvoleného komplexního přístupu ke zkoumané problematice lze mít někdy námitky, či snad lépe náměty a návrhy na doplnění prezentovaných dat, ale to nic nemění na skutečnosti, že se celkově v práci podařilo dobře ilustrovat současnou situaci v postavení ženy za socialismu a kapitalismu a mnohde zachytit i tendence dalšího vývoje tohoto postavení.

3. *Politické a ideologické působení* jakožto nástroj k dosažení emancipace ženy poskytuje podněty nejen pro změnu stávající sociální reality, ale i pro přeměnu společenského a individuálního vědomí. Otázka úlohy a postavení žen ve společnosti je pojímána jako otázka politická, jejíž řešení je důležité pro celkový rozvoj vyspělé socialistické společnosti. Změnit klima veřejného mínění, přetvořit názory a postoje lidí, to je proces dlouhodobý a velice složitý, jak na to upozorňoval již Karel Marx. E. Bártová zdůrazňuje, že postavení ženy v rodině a vztah manželských partnerů jsou dosud silně zatíženy tradičními postoji, předsudky a přežitky. Píše: „Přes pozoruhodné a fundamentální změny, k nimž došlo v postavení ženy v rodině, nebylo v této sféře — a lze dokonce říci zejména v této sféře — dosaženo důsledné faktické rovnoprávnosti... Obraz ženy je dosud všestranně více vázán na rodinu než obraz muže... Odtud také pramení zdroje nerovnoprávnosti promí-

tající se do ostatních oblastí, do nichž žena vstupuje.“ (s. 195). Náročné výchovné úkoly čekají tedy naši společnost právě při prosazování nového modelu rodinného a manželského soužití. „Takové soužití je však morálně vysoce náročné a nemá-li znamenat degradaci ženy, ale naopak základ všestranného rozvoje její osobnosti, předpokládá kultivaci takových vztahů mezi lidmi, které budou vytvářet bezpečné zázemí fyzické i psychické existence člověka i bez sankcí ze strany společnosti – kultivaci komunistických vztahů mezi lidmi.“ (s. 205).

Hovoříme-li o úloze politického, ideologického a výchovného působení v procesu emancipace ženy, je třeba si uvědomit, že recenzované knihy lze také vhodně využít zejména v ženském hnutí. Není jistě náhodou, že vychází právě v nakladatelství Socialistické akademie ČSR jako pomůcka pro lektory. Ve výchovné, osvětové funkci knihy vidím její další přínos.

Výčetem a utříděním podmínek emancipace žen je zkoumaná problematika komplexně popsána. S uvedeným dělením podmínek do tří skupin však lze polemizovat. Jak autorka správně podotýká, právní systém společnosti není určující podmínkou skutečné emancipace ženy, tou je změna sociálního systému, tedy změna výrobních vztahů. Změna společenského systému je však také určující pro vytvoření vhodných materiálních předpokladů emancipace i pro příznivou změnu ve vědomí lidí. Vystává proto otázka, zda by nebylo výstižnější vyjmout z materiálních předpokladů bod a) *Základní změny v oblasti výrobních sil a výrobních vztahů – zespolečnění výrobních prostředků* a tento bod uvést samostatně jako první a určující předpoklad skutečné ženské emancipace. Podmínky a předpoklady emancipace by pak byly rozděleny do čtyř okruhů: změna výrobních vztahů, změna právního systému, zabezpečení materiálních předpokladů a politické a ideologické působení.

Cesta ke skutečné emancipaci ženy začíná nastolením nových výrobních vztahů a vrcholí změnou ve vědomí lidí. E. Bártová k tomu píše: „Je nesporné, že úplná realizace ženské rovnoprávnosti není jednoduchou a krátkodobou záležitostí, že jde o proces, který i ve společenském systému cílevědomě vytvářejícím předpoklady pro faktickou rovnoprávnost a optimální rozvoj všech občanů probíhá postupně, v etapách, a je brzděn celou řadou momentů pramenících jak z omezenosti konkrétních ekonomických možností, tak z tradičních hodnotových vzorů, projevujících se ještě v jisté míře i v individuálním i společenském vědomí. Východiska klasiků a jejich praktické rozvíjení v nové sociální realitě však stimulují nový přístup k problému, a tedy i ve srovnání s kapitalismem – nové možnosti řešení... Socialistický stát činí opatření komplexní povahy, zahrnující nejen sféru ekonomiky a zákonodárství, ale všechny roviny společenského života, současně působí ve směru posunu obecného i individuálního vědomí od přežitých vzorů chování k socialistické morálce“ (s. 114 an.). Autorka také připomíná, že realizace nového postavení ženy ve společnosti je proces, který probíhá v konkrétních podmínkách a v konkrétním čase. Zdůrazňuje se proto nutnost realistického přístupu s ohledem na možnosti současné vývojové etapy a upozorňuje na předpoklady dalšího úspěšného vývoje.

* * *

E. Bártové se podařilo tvůrčím způsobem aplikovat a rozvinout základní teze marxismu-leninismu o úloze a postavení ženy ve společnosti. Dokázala na konkrétním empirickém materiálu, na údajích o postavení žen v současných socialistických a kapitalistických zemích, že tyto teze prověřila a potvrdila sama praxe.

Zvolený přístup jí zároveň umožnil poukázat na existující problémy a naznačit cestu jejich řešení. V úvodu píše: „Nejde o teoretickou studii samu o sobě, ale o analýzu, jejíž závěry se vztahují k poznání a přeměně především naší sociální reality a mohly by přispět k řešení některých otázek konkrétní společenské praxe.“ I tento záměr patří k hlavním kladům knihy.

Práce E. Bártové úspěšně splnila náročný úkol – komplexně rozebrala hlavní rysy současného postavení ženy ve společnosti i naznačila základní směry dalšího vývoje. Bylo by škoda, kdyby zůstala známa pouze na půdě Socialistické akademie ČSR, protože bude zajistit přínosem pro odborníky všech vědních disciplín, které se zabývají otázkou žen a jejich společenským postavením, pro příslušné řídicí pracovníky a pro zainteresovanou veřejnost.

Eva Čáková

Alexander Fazik a kol.: *Mládež ve společnosti*

Praha, Svoboda 1977.

Problematika mládeže zaujímá v naší společnosti velmi důležité místo. Zájem o její řešení projevují všechny společenské třídy a skupiny. Je to pochopitelné, neboť

„vztah k mládeži je vztahem k budoucnosti“ (G. Husák na ustavující konferenci SSM v listopadu 1970).

Velkou pozornost výchově a formování mládeže věnují zejména stranické a státní orgány. Proto je třeba uvítat, že nakladatelství Svoboda vydalo v roce 1977 publikaci *Mládež ve společnosti*, kterou zpracoval autorský kolektiv pod vedením A. Fazika (dalšími autory jsou E. Freiová, J. Himal, Z. Helus, J. Máchová, A. Matějovský, F. Zich). Jde o významný příspěvek k řešení problematiky mládeže v socialistické společnosti. Hlavní pozornost je věnována rozboru vztahu mládeže a společnosti, otázkám socializace a komunistické výchovy, analýze funkcí socializačních činitelů a kritice soudobých buržoazních koncepcí mládeže. Vydání takové publikace je o to závažnější, že mládež byla v nedávné minulosti v naší společnosti předmětem různých politických machinací a její úloha byla zkreslována.

V šesti kapitolách o celkovém rozsahu 260 stran analyzuje autorský kolektiv jednotlivé problémy vztahu mládež – společnost. Důsledně se přitom opírá o teorii a metodu marxismu-leninismu.

První kapitola (*Mládež a sociologie*) plní funkci obecně teoretického úvodu do studia problematiky mládeže, a to především z hlediska sociologie. Obsahuje mezi jiným pokus o stručný historický přehled přístupu k mládeži v různých typech společnosti. Na základě analýzy dochází k názoru, že sociální skupina mládeže vzniká až na určitém stupni vývoje společnosti. Její vznik je spojen s nutností speciální přípravy na sociální dospělost.

Celková koncepce je založena na tom, že mládež je:

- součástí společnosti a že problematika mládeže může být vědecky vysvětlena jen v celistvosti společenských vztahů;
- bohatě vnitřně strukturovanou a diferencovanou skupinou;
- proměnlivým jevem, který je závislý na charakteru vývoje celé společnosti.

Proces třídní diferenciací mládeže je vysvětlován ve dvou rovinách, a to jednak diferenciací ve vztahu k třídní příslušnosti rodičů, jednak ve vztahu k budoucí sociální třídní příslušnosti po zařazení do společenské dělby práce v rámci profesionální činnosti.

Kapitola obsahuje množství informací o charakteru hnutí mládeže v kapitalistických zemích po druhé světové válce.

Proces socializace mládeže je obsahem druhé kapitoly. Její první část podává výklad sociologických aspektů tohoto procesu, zatímco druhá část se zaměřuje na aspekty psychologické.

Základním rysem této kapitoly je teoretický rozbor problému socializace včetně kritiky buržoazních a nemarxistických koncepcí. Podstatou socializace je „proces praktického začleňování jednotlivce do společenského systému jako kvalifikovaného nositele určitého souboru společenských činností důležitých pro fungování společenského celku“ (s. 51). Zcela správně se zdůrazňuje, že kulturní a psychická stránka jsou funkčně i obsahově podřízeny sociálně praktickému hledisku.

Z hlediska struktury zahrnuje socializace:

- vlastní praktický proces integrace;
- rozvoj duševních předpokladů této integrace v osobnosti jednotlivce;
- hodnotově institucionální systém, s jehož pomocí společnost stimuluje a usměrňuje oba předcházející procesy.

Podle vývoje je proces socializace rozdělen na dvě fáze: přípravnou a realizační.

I když socializace je správně charakterizována jako celoživotní proces, největší význam má především pro mládež, neboť „nikdy osobnost nezasahuje v takovém rozsahu a s takovou intenzitou jako v mladosti“ (s. 55). Socializace představuje dynamický jev, v němž významnou úlohu má aktivita jednotlivých osobností.

Ve druhé části kapitoly jsou analyzovány psychologické aspekty socializace. Psychologie se zaměřuje na to „jakými psychickými procesy, činnostmi a mechanismy se mění vnější (sociální) působení ve faktory vnitřního rozvoje, aktivace, orientace a regulace osobnosti, aby se zase zpětně realizovalo v sociálních činnostech člověka“ (s. 73). Z toho jsou pak odvozeny dva úkoly psychologie:

- odhalování nových možností rozvoje člověka podchycením jeho „psychických rezerv“;
- objasnění vzniku a působení psychických zábran (bloků, bariér) přijímat socializační působení jako seberozvojovou příležitost.

Zpracování druhé kapitoly představuje seriózní teoretickou analýzu problému socializace, a to nejen obecně, ale i v jednotlivých etapách vývoje socialistické společnosti.

Nejrozsáhlejší část práce tvoří třetí kapitola, která se zaměřuje na rozbor *socializačních činitelů* (rodiny, školy, mládežnické organizace, armády) a jejich funkcí.

Nejvýznamnějším socializačním prostředím je *rodina*, která představuje v naší společnosti významnou sociální jednotku a plní nezastupitelnou úlohu.

Z tohoto aspektu je proveden rozbor socializačního významu rodinného mikroklimatu. Výklad se soustřeďuje na hlavní funkce rodiny (funkce ekonomické, výchovné, biologické a emocionální). Předmětem analýzy jsou i některé negativní jevy a jejich vliv zejména na výchovnou funkci rodiny.

Dalším významným činitelem socializace je *škola*. Vstup a začlenění žáka do sociálního prostředí a struktury školy s sebou přináší řadu nových problémů, zejména intenzivní a soustavný tlak institucionalizovaných vztahů a norem (s. 116).

V rámci této subkapitoly jsou postupně a systematicky analyzovány základní prvky sociálního prostředí školy: vztah učitel – žák, vztahy uvnitř žákovské skupiny a její význam pro celkový výchovný proces.

Je škoda, že předmětem analýzy se nestaly konkrétní společenské procesy na jednotlivých stupních škol. Na základě takového srovnání by bylo možné přesněji určit specifikum vztahu škola – mládež.

Důležité místo v procesu socializace a komunistické výchovy připadá mládežnické organizaci – *Socialistickému svazu mládeže*. V textu se zdůrazňuje, že na rozdíl od jiných společenských organizací, které jsou víceméně specializovány na určitou činnost, Svaz mládeže uspokojuje mnohostranné zájmy a potřeby mládeže. Přitom je důležité, že mladí lidé se zapojují do činnosti, k níž mají neformální vztah. Výklad se soustřeďuje především na hlavní funkce svazácké organizace (politicko-výchovnou, výchovu prací a v práci, podíl mládeže na správě a řízení, kulturně výchovnou a osvětovou funkci a funkci tělovýchovnou).

V rámci této subkapitoly by bylo vhodné podrobněji rozebrat problémy, které jsou spojeny se zvyšováním aktivity mládeže a mládežnické organizace, a to u různých skupin mládeže (dělnické, zemědělské, studující apod.).

Významnou úlohu v procesu socializace mužské populace má *armáda*, která je vedle školy „druhou významnou institucí, v níž se komunistická výchova uskutečňuje na zásadách plánovitého a cílevědomého působení“ (s. 147).

Sociální prostředí v armádě se podle autorů publikace vyznačuje:

- značně vysokou formalizací, hierarchizací a centralizací vztahů;
- unifikací veškerého jednání, chování a vyjadřování vojáků základní služby;
- odlišnou motivační strukturou (činnost vojáka je motivována především strukturou morálních činitelů a odtud vyplývá náročnost komunistické výchovy v armádě).

Podrobně je analyzován proces adaptace a jeho jednotlivé etapy (na základě výsledků empirických výzkumů). Tato část kapitoly obsahuje řadu informací o hodnocení sociálních vztahů v armádě a jejich vlivu na jednání vojáků.

Otázky životního způsobu se stávají v poslední době stále aktuálnějšími. Svědčí o tom množství monografií i statí. Životní způsob představuje takovou kategorii, jejíž analýza umožňuje vysvětlit charakter a význam jednotlivých činností a podmínek pro rozvoj jednotlivých skupin i jednotlivců ve společnosti. Proto je nutno kladně ocenit, že publikace obsahuje též kapitolu o *socialistickém životním způsobu a mládeži* (čtvrtá kapitola).

Pokud jde o vymezení životního způsobu, vycházejí autoři z pojetí G. J. Glezermana. Způsob života je charakterizován „jako uspořádání typických forem životních činností lidí, dále zahrnuje podmínky práce a života a charakter lidských vztahů“ (s. 184). Jako základní oblasti životního způsobu jsou vymezeny: práce, způsob života v mimopracovním čase a způsob naplňování volného času. Mezi strukturální prvky jsou dále zahrnuty formy uspokojování materiálních a kulturních potřeb a formy účasti na politickém a společenském životě.

Podstatnou část výkladu tvoří konfrontace forem životního způsobu za kapitalismu a socialismu. Největší pozornost je věnována problematice volného času mládeže, jeho významu, množství, náplni a faktorům, které jej ovlivňují. Poměrně málo pozornosti bylo věnováno ostatním komponentům socializačního způsobu života mládeže.

Teoretický přístup výkladu je spojen s analýzou výsledků empirických výzkumů. To umožňuje postižení reálných procesů a jejich fundovaný rozbor.

Organickou součástí monografie je *kritika soudobých buržoazních koncepcí mládeže* (pátá kapitola). V podstatě jde o stručný kritický exkurs nemarxistickými koncepcemi v současné sociologii mládeže, zejména psychoanalytickou a strukturálně funkcionální koncepcí teorií kultury a subkultury mládeže a teorií generačního konfliktu.

Hlavními nedostatky buržoazního pojetí mládeže jsou:

- idealistické pojetí dějin jako základ buržoazní sociologie mládeže;

- netřídní, abstrakční, historicky nekonkrétní pojetí mládeže, zastírající třídní a sociální rozdíly mládeže;
- metafyzičnost, ahistoričnost projevující se v pojetí mládeže jako věčného problému lidské společnosti.

Kritika buržoazních teorií není samoučelná, představuje integrální součást ideologického boje mezi marxistickým a buržoazním pojetím společnosti i mládeže.

Šestá kapitola obsahuje seznam literatury.

Práce A. Fazika a kolektivu *Mládež ve společnosti* rozšiřuje a prohlubuje poznání této společensky významné problematiky. Autorský kolektiv vychází z marxisticko-leninské teorie společnosti, z výsledků výzkumu mládeže i z vlastní badatelské činnosti. Přestože jde o práci kolektivní a jednotlivé kapitoly nemají stejnou úroveň, podařilo se vytvořit hodnotnou monografii. Je celkem pochopitelné, že v takové kolektivní publikaci se objevují i některé problémy. Jedním z nich je určitá „nevyváženost“ mezi obecnými poznatky a analýzou konkrétních společenských procesů. To se projevuje například ve třetí kapitole. Zatímco v částech o rodině a armádě jsou respektovány obecné i konkrétní procesy uvnitř těchto institucí (včetně dokumentace na konkrétních údajích), v dalších dvou částech, týkajících se školy a mládežnické organizace, se to podařilo jen v nepatrné míře. Některé části těchto subkapitol mají spíše deklarativní charakter (jak by měl reálný proces vypadat).

Dalším problémem je nerovnoměrná pozornost, kterou autorský kolektiv věnoval základním rysům či determinantům zkoumaného jevu. Jako příklad lze uvést kapitolu o socialistickém životním způsobu, v níž více než tři čtvrtiny jsou věnovány jen jedné z komponent životního způsobu – volnému času.

Větší pozornost by vyžadovala i problematika vnitřní diferenciacie mládeže a specifické otázky zemědělské mládeže.

Přesto lze vyslovit přesvědčení, že vydání publikace nalezne kladnou odezvu jak v odborné, tak i v širší veřejnosti.

Rudolf Franěk

Kultura v životě společnosti

Praha, Svoboda 1977, 250 s.

V současné době budování rozvinuté socialistické společnosti se obrací zájem společenských věd na zkoumání hlavních vývojových momentů této etapy. Na základě hlubokého a všestranného poznání všech nových společenských souvislostí vědci socialistických zemí usilují o odhalení obsahu a forem rozvoje jednotlivých oblastí společenského života. Společenskovědní bádání se orientuje na problematiku dalšího vývoje těchto oblastí v souvislosti s novými společenskými podmínkami, odhaluje úlohu jednotlivých oblastí ve všestranném rozvoji celé společnosti a podmínky jejich vlastního rozvoje.

V etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vzrůstá také sociální role kultury. Je to jedna z nejzávažnějších a nejsložitějších oblastí společenského vývoje, která hraje významnou roli v procesu všestranného rozvoje osobnosti socialistického člověka. Kultura, stejně jako ostatní sféry společenského vědomí, získává v tomto období relativně nové postavení, nové úkoly a nové možnosti. Proto vzrůstá potřeba poznání tohoto nového postavení, úkolů a podmínek vytvářejících se v závislosti na dosažené úrovni celospolečenského rozvoje, a to jak v rámci široce pojatých společenských souvislostí, tak také uvnitř jednotlivých socialistických zemí.

Uvedenou problematikou se již delší dobu zabývají filozofové a sociologové v Sovětském svazu i dalších socialistických zemích a je předmětem práce německých autorů *Kultur im gesellschaftlichen Leben*, vydané v roce 1973 nakladatelstvím Dietz Verlag v Berlíně, která je dalším významným příspěvkem k rozpracování této tematiky. Její český překlad od W. Hansela a V. Špalka vyšel v minulém roce v nakladatelství Svoboda pod názvem *Kultura v životě společnosti*.

Němečtí autoři se v knize zabývají obecnými rysy a zákonitostmi kultury rozvinuté socialistické společnosti, růstem její společenské role v životě společnosti a při formování nového, socialistického člověka a dále pak jednotlivými složkami kultury a jejich vlastními charakteristikami a vývojovými tendencemi. Dalším aspektem jejich přístupu k dané problematice je zaměření na teoretický rozbor kultury jako všeobecného společenského jevu i na její specifické rysy a zvláštnosti v NDR.

Kniha je rozdělena na čtyři hlavní oddíly, z nichž první obsahuje obecné teoretické přístupy k pojetí kultury a její společenské role, další tři pak jsou věnovány třem hlavním oblastem, které hrají rozhodující úlohu v rozvoji vztahu společnost – kultura, tj. vzdělání, duchovní život společnosti a umění.

Ke zkoumání kultury jako mnohotvárného a složitého jevu je možno přistupovat z mnoha hledisek. Autoři recenzované knihy se snaží zachytit tento jev zejména v souvislosti s postavením a rolí dělnické třídy v socialistické společnosti a v souvislosti s určující oblastí společenského vývoje -- výrobní činností, rozvojem výrobních sil a výrobních vztahů. Rozebírají vzájemný vztah oblasti kultury a oblasti práce: „Zdrojem každé kultury jako výrazu daného stavu lidské vlády nad přírodou a společenským životem je práce. Kulturní převaha socialismu spočívá na osvobozené práci, na vyšší organizaci společenské práce a společenské součinnosti, kterou lze uskutečnit pouze na tomto základě a na tak umožněném postupném všeobecném rozvoji vědomé tvůrčí činnosti všech členů společnosti“ (s. 20). Myšlenka o určujícím působení výrobních vztahů na ostatní společenské vztahy, o významné roli pracovních kolektivů v rozvoji všech společenských vztahů a o pracovní činnosti a poměru k práci jako základním složkám veškeré společenské aktivity lidí (tedy i v oblasti kultury) se promítá do pojetí dané problematiky ve všech kapitolách knihy.

V jednotlivých kapitolách prvního oddílu, nazvaného *Kultura v rozvinuté socialistické společnosti*, se autoři zabývají hlavními problémy teorie kultury a současně i konkrétními praktickými úkoly řízení kulturních procesů v NDR, zejména pak kulturní politikou SED. Obecně teoretický přístup je v těchto kapitolách prohlubován a komentován příklady z praxe. Jednotlivé oblasti kulturního rozvoje jsou rozebírány velice podrobně v jednotlivých konkrétních souvislostech a není možné je v této krátké informaci souhrnně podchytit. Je proto nutné se omezit pouze na některé z nich, na některé kapitoly, které jsou pro nás ze sociologického hlediska nejzájímavější.

Autoři vycházejí z Leninovy teorie dvou kultur a protikladného rozvoje kultury v socialistických a kapitalistických zemích. Poukazují na hlavní rys soudobé etapy boje dvou společenských systémů, kdy v důsledku rostoucího mezinárodního vlivu socialismu a donucení imperialismu k mírové koexistenci se střetnutí posouvá do oblasti ideologie a kultury. Tento fakt rozhodujícím způsobem ovlivňuje kulturní oblast obou společenských systémů. V soudobé společnosti se protiklady mezi nimi promítají do střetávání dvou vládnoucích kultur, přičemž podstata antagonistického protikladu obou vládnoucích kultur, které stojí dnes proti sobě v obou společenských systémech socialismu a kapitalismu, tkví v protikladném postavení pracujícího člověka v těchto systémech (s. 10).

V centru pozornosti pak stojí především problematika utváření osobnosti socialistického člověka, která se uskutečňuje v procesu jeho aktivní účasti na revoluční přeměně společenských vztahů, jejímž základem je politická a pracovní aktivita. Sociálně politická aktivita je podstatným znakem socialistického typu osobnosti, „...rozvoj pocitu sociální odpovědnosti, schopnosti nejvyšší organizovanosti a kázně se stává jedním z hlavních směrů všestranného rozvoje osobnosti“ (s. 28). V této souvislosti a v mnoha dalších je vyzdvihována role pracovního kolektivu, jehož vlivem je zprostředkovan poměr individuálních a společenských zájmů.

Dalším podnětným tématem tohoto oddílu je kapitola *Socialistická integrace a socialistická kultura*. V ní se autoři zamýšlejí nad problematikou vzájemného obohacování kulturního vývoje v socialistických zemích, formování socialistického charakteru kultury, které „je závislé na míře jejího internacionalistického charakteru“ (s. 58–59) a rozvíjení mezinárodních společenských vztahů prostřednictvím výměny v oblasti kultury a umění. Procesy sblížení v kulturní oblasti v tomto pojetí urychlují kulturní vývoj v jednotlivých zemích a zvyšují „společný duchovně kulturní potenciál socialistických zemí“ (s. 58). Rozvíjení socialistické integrace v oblasti kultury je dialekticky svázáno s procesy kulturní revoluce. Významnou součástí demokratizace kultury je šíření kulturního dědictví bratrských stran, zejména Sovětského svazu.

Druhý oddíl knihy je věnován problematice *Vzdělání v rozvinuté socialistické společnosti*. Zde je poukázáno zejména na vztahy mezi vzděláním, rozvojem osobnosti člověka a jeho společenskou aktivitou, protože „nový vztah ke vzdělání spočívá na novém vztahu k práci“ (s. 85). Nový charakter vzdělání za socialismu je dán především tím, že pro všechny společenské třídy a vrstvy je prostředkem přeměny jejich životních podmínek. Zájem o pochopení zákonitostí společenských procesů a zájem o zvyšování aktivního podílu na jejich řízení vyvolávají potřebu stálého zvyšování všeobecného (světonázorového) i odborného vzdělání.

Autoři kriticky hodnotí třídní charakter vzdělání v kapitalistické společnosti, kde zvyšování vzdělání a kvalifikace pracujících je prostředkem přizpůsobování pracovní síly rostoucím nárokům, které s sebou přináší zájem monopolů, a kde jsou vzdělávací instituce ovlivňovány mocenskými zájmy buržoazie, jímž slouží jako ideový nástroj organizované formy ideologického působení. Naproti tomu v socialismu je

škola nástrojem socialistických přeměn a cíl i obsah vzdělání a výchovy jsou určovány objektivními zájmy dělnické třídy.

Kapitola nazvaná *Řešení úkolů vzdělání v socialistické společnosti* seznamuje čtenáře s rostoucí úlohou vzdělání v životě jedince a společnosti, neboť je nezbytné pro rozvíjení schopností pracujících a rozšiřování účasti na společenském životě a na řízení společenských procesů. Tato kapitola obsahuje některé informace o rozvoji vzdělání v NDR a ukazuje na některé problémy, které se řeší v NDR v souvislosti s procesem zvyšování vzdělanostní a kvalifikační úrovně. Hlavní pozornost je zaměřena na výchovu učňů, zavádění povinného středoškolského vzdělání pro většinu mládeže a vyrovnávání existujících rozdílů ve vzdělanostní a kvalifikační úrovni mužů a žen.

V oblasti vzdělání se nejzřetelněji projevuje úzký vztah mezi potřebami rozvoje materiálně technické základny a zvyšováním všeobecné vzdělanosti a kulturnosti. Podněty ke studiu vycházejí především z praxe a praktická výrobní činnost je hlavní oblastí, v níž se dále rozvíje vzdělání a kvalifikace pracujících, a to jak odborná příprava (v pracovní činnosti), tak i všeobecné vzdělání (v účasti na řízení a spoluúčasti na společenském rozhodování). Autoři zde rozebírají význam jednoty politicko-ideologického a odborně profesionálního vzdělání, která je založena na marxisticko-leninském principu jednoty teorie a praxe. Nová koncepce vzdělávání v socialistické společnosti je koncipována na základě pochopení dialektického vztahu práce a života, vyúsťujícího ve sjednocování obou aspektů ve vzdělávacím procesu.

V další kapitole *Vzdělání v procesu práce* autoři ukazují rozmanité formy rozvíjení a využívání vzdělání uvnitř procesu práce a v těsné souvislosti s ním. Zde je opět zdůrazněn význam působení pracovního kolektivu.

Důsledné a podrobné rozpracování problematiky závislosti vzdělání a pracovního procesu v těchto kapitolách vyplývá z celkového pojetí kultury, podle něhož jsou výrobní vztahy chápány jako výchozí podmínka a hlavní sféra rozvoje celého kulturního systému i jeho jednotlivých složek.

Tato myšlenka je dále rozvíjena i v dalším oddíle knihy, nazvaném *Duchovně kulturní život při budování rozvinuté socialistické společnosti*. Duchovně kulturní život je zde definován jako jedna stránka životní činnosti lidí, která neexistuje nezávisle na materiální výrobě a účasti pracujících na společenském životě, na společenských vztazích, ale naopak existuje právě v těchto vztazích, realizovaných v činnosti. „Je to tvůrčí, kulturní utváření života, jež spočívá na vzájemných vztazích lidí a jež na ně působí. Zahrnuje též aktivní duchovní přístup k podmínkám života za socialismu ... především rostoucí sociální aktivita vede k formování bohatšího duchovně kulturního života a vyšších duchovně kulturních potřeb“ (s. 149–150). Duchovně kulturní život se rozvíjí ve společenské praxi, jejímž základem je výrobní praxe, a proto pro jeho rozvoj je určující zvyšování úrovně kultury práce a charakter kolektivních vztahů v pracovních skupinách. Těmto dvěma oblastem je věnována hlavní pozornost.

Etapa budování rozvinuté socialistické společnosti znovu nastoluje otázku dalšího vývoje umění a jeho funkcí v této společnosti. Tak si ji také kladou autoři recenzované studie v posledním oddíle, nazvaném *Společenský život v socialismu a umění*. Při teoretickém řešení této otázky je třeba vycházet z Leninovy teorie odrazu aplikované na umění a v souvislosti se společenským významem umění jej chápat nejen jako odraz skutečnosti a jako specifickou formu poznání, ale šířeji jako specifickou formu společenské činnosti lidí.

Celkové pojetí recenzované knihy, spočívající v důsledném odhalování společenských souvislostí rozvoje kultury a jejích složek, vedlo autory k hlubšímu zamyšlení nad problematikou vztahu mezi uplatňováním vedoucí role dělnické třídy a rozvojem umění, které působí ve smyslu úzkého sepětí umění se zájmy a cíli dělnické třídy a jejím světovým názorem. V socialistické společnosti se na základě nového politického svazku dělnické třídy a umělecké inteligence mění také společenské postavení umělce.

Recenzovaná studie přináší některé nové pohledy na vybrané otázky teorie a sociologie kultury, zdaleka však nevyčerpává celou její problematiku. Autoři důsledně vycházejí z myšlenek klasiků marxismu-leninismu, jejichž aktuální význam vyniká při konfrontaci s konkrétní společenskou praxí, jmenovitě s kulturní politikou SED. Studie může být pojata jako otevření diskuse především ke dvěma z hlavních aspektů kulturní problematiky v podmínkách socialismu: začlenění kulturního procesu do komplexu sociálně politických přeměn, uskutečňovaných za uplatňování vedoucí role dělnické třídy, a roli samotné dělnické třídy v rozvoji kultury — jako dva významné hybné momenty společenského vývoje v období budování rozvinuté socialistické společnosti.

Věra Kuchařová

30 let přeměn v sociálně třídni struktuře ČSSR

Ve dnech 1.—3. března 1978 se ve Smolenicích konala vědecká konference na téma *30 let přeměn v sociálně třídni struktuře ČSSR*, kterou na počest 30. výročí Vítězného února uspořádala sekce sociologie Ústavu filozofie a sociologie SAV spolu se Slovenskou sociologickou společností při SAV.

Konference se zúčastnilo asi 60 sociologů, a to nejen z Ústavu filozofie a sociologie SAV a z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, ale i z kateder sociologie a ústavů marxismu-leninismu vysokých škol a z výzkumných ústavů.

Cílem konference bylo přispět jednak k oslavám 30. výročí Vítězného února, jednak k mobilizaci sil sociologů při plnění Jednotného programu společenských věd po XV. sjezdu KSČ.

Po zahájení s. J. Jančovičovou, předsedkyní přípravného výboru, přednesl úvodní referát prof. J. Zvara (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava). Události v únoru 1948 hodnotil jako uplatnění Leninovy metodologické myšlenky, že je třeba střízlivě posuzovat skutečný stav uvědomění a připravenosti celé třídy, nejen jejího předvoje, celé masy, nejen těch nejvyspělejších. Uvedl, že v únoru 1948 šlo o řešení třídni i národnostních vztahů, přičemž se uplatnil princip internacionální zainteresovanosti, jednoty české a slovenské dělnické třídy. Tuto skutečnost dokumentoval výrokem s. G. Husáka, že ČSSR — to jsou dva národy a jeden stát, dva národy a jedna dělnická třída. Únor 1948 znamenal změny v sociálně třídni struktuře naší společnosti i změny ve vědomí. Upevnilo se socialistické vlastenectví jako třídne podmíněná kategorie. Byly řešeny problémy třídne politické, třídne sociální a třídne národnostní.

Následoval referát V. Baucha (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava), nazvaný *Základní strukturální změny československé společnosti od února po dnešek*. Převážně se zaměřil na rozvoj sociálně třídni a kvalifikační struktury na Slovensku v souvislosti s jeho industrializací a s ekonomickým vyrovnáváním Slovenska s českými zeměmi. Následkem sblížování tříd a sociálních skupin se změnil třídni profil socialistické inteligence. Došlo k výrazné aktivizaci žen jako realizaci Leninovy myšlenky, že socialismus si nemůže vydobýt úplnou svobodu, jestliže nevydobude svobodu pro ženy. Jedním z výrobních činitelů se stala věda, která musí vytvářet podmínky pro revoluční změny v inovačních procesech a změny v kvalifikační struktuře pracovníků, stejně jako podmínky pro řízení a plánování rozvoje společnosti.

K aktuálním otázkám rozvoje naší marxisticko-leninské sociologie: k problematice makrosociologických analýz a prognóz pohovořil F. Charvát (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Uvedl, že potřeba sociologie v řízení sociálních procesů je reálným důsledkem stupně společenského vývoje naší společnosti. Za dynamické jádro sociálních procesů označil ekonomické procesy a za zákon současného vývoje socializaci ekonomického a ekonomizaci sociálního, což znamená spojování ekonomie a sociologie v jeden organický celek. Je třeba docenovat sociální obsah ekonomických kategorií, jako je národní důchod, investice, výrobní vyspělost tříd a sociálních skupin. Jde zde o dialektiku ekonomického a sociálního. Nedostatečně je dosud oceňována kategorie zespolenšťování společenské výroby. Pokud jde o makrosociologické analýzy a prognózy, mají být nejen shrnutím dílčích analýz, ale kvalitativním přehodnocením. Dosud nepropracovanou problematikou je bilance vývoje vzdělanosti a práce.

R. Roško (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) přednesl referát *K problematice sblížování tříd a sociálních skupin v naší společnosti*, v němž se zaměřil na řešení státního výzkumného úkolu týkajícího se problémů sblížování dělnické třídy a družstevních rolníků a sblížování dělnické třídy a inteligence v rámci vývoje socialistické společnosti. Uvedl, že je třeba najít takové kategorie, které by charakterizovaly rozdíly mezi lidmi, a vycházet z jednoty politických, ekonomických a ideologických vztahů.

L. Pisca (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) hovořil na téma *Sociální politika KSČ po XIV. a XV. sjezdu a její vliv na vývoj a strukturu společnosti v ČSSR*. Zdůraznil, že v oblasti sociálního plánování (na rozdíl od plánování ekono-

mického) by postup pomocí extrapolace mohl způsobit spíše škodu než užitek a dovodil na konkrétních příkladech význam kvality hledání a výběru optimálního řešení, které má odpovídat subjektivním podmínkám lidí a zároveň možnostem společnosti. Je nutno přihlížet ke změnám v hierarchii hodnot a potřeb i ke změnám v účasti na správě společných věcí.

Prof. F. Hronský (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava) zaměřil svůj referát na téma *Základní rysy přeměn v diferenciaci životní úrovně obyvatelstva v ČSSR v souvislosti s přeměnami sociálně třídní struktury*. Uvedl, že život obyvatelstva v naší zemi podstatně ovlivnily sociální jistoty, které naše společnost poskytuje. Na konkrétních údajích ukázal odstranění rozdílů mezi sociálními skupinami obyvatelstva (v příjmech, důchodovém zabezpečení, příspěvcích např. na děti, ve spotřebě potravin a předmětů dlouhodobé spotřeby), a doložil tak, že politika našeho státu směřuje nejen ke všeobecnému zvyšování životní úrovně, ale též k odstraňování strukturních rozdílů mezi jednotlivými skupinami našeho obyvatelstva.

Tématu *Socialistické životní podmínky a rozvoj socialistického způsobu života* věnoval ve svém referátu pozornost J. Suchý (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava). Uvedl, že během posledních 30 let se výrazně změnila infrastruktura společenského života a vytvořily se tři sociálně různé způsoby života odpovídající třem sociálně třídním skupinám, jež tvoří dělníci, družstevní rolníci a inteligence. Zdůraznil však, že odstranění rozdílů ze života jednotlivců nemůže znamenat nivelizaci. Kvalitativní a kvantitativní aspekty změn v životním způsobu souvisí též s prodloužením životních očekávání (muži se dožívají v průměru 67 let, ženy 74 let).

S tématem *K perspektivám sociologického výzkumu sociálně třídní struktury československé společnosti* vystoupil A. Matějovský (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Uvedl tři kategorie problémů: Jako první označil problém statistického třídění, přičemž zdůraznil rozdíl mezi úrovní teoretického rozpracování dané problematiky a potřebami realizace. Dále se zabýval problémem sociálního času, což je v podstatě problém změn a míry stability sociálně třídní struktury. Konečně se věnoval třetímu problému. a to otázce společenského vědomí socialistické společnosti v určité etapě jejího vývoje, čili otázce socialistického uvědomění jednotlivých sociálních skupin, které si uvědomují své postavení, cíle a zájmy. Zdůraznil, že stupeň uvědomění souvisí s tím, v jakém sociálním čase se společnost nachází. Únor 1948 označil za důkaz rozhodnosti řešení politických, ekonomických a sociálních problémů. Konstatoval, že je nutné zlepšit poznání současné etapy vývoje socialistické společnosti v Československu.

M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se věnoval tématu *K problematice sociálních indikátorů*. Uvedl, že sociální ukazatelé jsou jakýmsi spojovacím článkem mezi sociologií a praxí, a zdůraznil nutnost charakterizovat sociálně třídní strukturu sociálními ukazateli, přičemž je nezbytné přecházet od primitivně taxonomických přístupů k náročnější teoretické koncepci. Sociologie nemůže vystačit se statistickými údaji, je nutné pracovat s modely. Bez modelu nelze překonat odvětvovou segmentaci a nelze dojít k redukci informačního nadbytku. V otázce modelů lze hovořit o určitém posunu od jednodušších ke složitějším, k dynamizaci, k lepšímu postihování skutečnosti. Charakterizoval pak modely tří generací. K modelům první generace patří taxonomické modely například způsobu života a životní úrovně, které nejsou schopny vyjadřovat změny, pohyb a vnitřní vazby. U modelů druhé generace je již patrný určitý řád, hierarchizace a určité vazby. Jako příklad uvedl M. Illner analýzy perspektiv osídlení, územní plány ap. Konečné modely třetí generace jsou kvantifikované a formalizované prognostické modely, které se uplatňují v informačních soustavách a jež lze považovat za součást systému řízení vzhledem k možnosti jejich využití při plánování sociálně ekonomického rozvoje. M. Illner zdůraznil, že v podstatě nejde jen o sociální ukazatele, ale o ukazatele sociálně ekonomické, neboť z hlediska sociálně třídní struktury nelze vstačit jen se sociálními ukazateli.

J. Jančovičová (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) přednesla referát na téma *Sociálně demografické skupiny v rozvoji sociálně třídní struktury v ČSSR*. Zaměřila se především na problémy ženy a rodiny. Uvedla, že ženy představují sociální skupinu, která se objevuje v každé třídě a vrstvě, kde se reprodukuje a obměňuje. V současné době ženy představují 51,5 % všeho obyvatelstva a 45,3 % všech ekonomicky aktivních lidí. J. Jančovičová označila problém žen za nejpalčivější otázku sociálně třídní struktury r. 2000. Konstatovala, že se dosud zcela neplní usnesení ke kádrové a personální práci ve smyslu zařazování žen do kádrových rezerv a že se dosud nepodařilo vytvořit dialektickou jednotu mezi zájmy společnosti, rodiny a zaměstnané ženy. Je třeba vypracovat model socialistické rodiny a zkoumat, z jakých rodin se rekrutují jednotliví členové sociálně třídní struktury naší společnosti.

V rámci diskuse vystoupil nejprve D. Provazník (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) s příspěvkem k problematice rodiny a jejího postavení v sociálně třídní struktuře. Uvedl, že vliv rodiny jako primární skupiny se sice v poslední době oslabil, avšak přesto je neobyčejně významný pro rozvoj osobnosti, kterou ovlivňuje na celý život.

L. Macháček (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) věnoval své vystoupení přípravě mládeže pro činnost v socialistické společnosti. Uvedl, že se začíná rozvíjet výzkum mládeže jako zdroje reprodukce sociálně třídní struktury. Zmínil se o otázkách formování světového názoru mládeže v opatřeních školské politiky, jež sleduje zavádění progresivních metod výuky.

M. Horanský (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) zdůraznil, že sociálně třídní strukturu nelze sledovat bez zkoumání sociálních aspektů sociální skupiny lidí postprodukčního věku, která se stále zvětšuje. Sledování biologických, fyziologických a psychologických faktorů je třeba rozšířit o faktory sociální. Je třeba se též zamyslet nad tím, kdy člověk začíná být starý z hlediska sociálního. Zamítl stanovisko, že rozhodující je nárok na starobní důchod a argumentoval jeho rozdílností v různých zemích.

K. Podoláková (Výskumný ústav životnej úrovně, Bratislava) uvedla, že 30 let není mnoho v celých dějinách, ale znamená hodně v historii jednoho národa, zejména Slovenska. Vyzvedla zásadní význam Února 1948, který změnil do té doby neměnné schéma sociálně třídní struktury společnosti, a nastínila některé současné problémy utváření socialistického způsobu života, jako určování priorit, regulování dalšího rozvoje homogenizace způsobu života, likvidace nežádoucích jevů apod.

L. Pisca (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) věnoval několik poznámek problémům stárnutí, přičemž uvedl, že tento problém se v Československu stává problémem starých osamělých žen, které se dožívají vyššího věku než muži. Konstatoval, že se sice homogenizuje způsob života, ale segregují se skupiny (argumentoval domovy důchodců). Zdůraznil povinnost společnosti pečovat o skupiny starých lidí, u nichž je tato potřeba v podstatě ještě větší než u dětí.

E. Malá (Výskumný ústav kultúry, Bratislava) se zaměřila na otázky uspokojování kulturních potřeb pracujících. Konstatovala, že pro rozvoj kultury je významný charakter práce a pracoviště, stejně jako rozvinutost osobnosti pracujícího člověka. Argumentovala výsledky výzkumu dynamiky kulturní úrovně žen v socialistické společnosti, v jehož rámci se zkoumala spokojenost žen s uspokojováním jejich kulturních potřeb, a to diferencovaně u různých kategorií žen podle kvalifikace a profesí.

J. Košta (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) uvedl, že pro proces sblížování, homogenizace tříd socialistické společnosti je rozhodující dělba práce, přičemž konstatoval, že se v otázce dělby práce nejsme dostatečně flexibilní.

Konferenci uzavřela J. Jančovičová, která vyjádřila přesvědčení, že téma konference bylo zvoleno vhodně a aktuálně. Jako klad konference vyzvedla její pracovní ráz i skutečnost, že hodnocení minulosti bylo správným odrazovým můstkem pro hodnocení současnosti. Vyslovila názor, že sociologická obec je schopna pomoci prohlubovat sblížování a homogenizaci socialistické společnosti. V závěru uvedla, že z konference bude vydán sborník, který lze považovat za jeden dokument plnění úkolů uložených společenským vědám XV. sjezdem KSČ.

Libuše Lišková

IV. všesvazová výroční konference Sovětské sociologické asociace

V dubnu 1977 se konala *IV. všesvazová konference Sovětské sociologické asociace*, která zhodnotila výsledky práce za uplynulých 5 let a projednala úkoly dalšího období. Podrobná zpráva o jednání konference byla zveřejněna ve třetím čísle loňského ročníku časopisu *Sociologičeskiye issledovanija*. Výsledky a závěry konference jsou v mnoha směrech podnět i pro práci Československé sociologické společnosti při ČSAV, a proto o ní přinášíme podrobnější informaci.

* * *

Hlavní referát, nazvaný *Zvýšit úroveň sociologických výzkumů*, přednesl akademik A. G. Jegorov, tajemník oddělení filozofie a práva Akademie věd SSSR.

Kladně zhodnotil výsledky výzkumné a ediční činnosti Asociace, jakož i výsledky práce jejího prezidia, sekcí a odboček. Ocenil zvláště přínos sociologických výzkumů organizovaných stranickými orgány v oblasti ideologické práce a komunistické výchovy. Sovětské sociologové také významnou měrou přispěli k rozpracování perspektivních plánů rozvoje národního hospodářství a kultury, a to jak v celostátním, tak

v lokálním měřítku. V uplynulém období došlo k rozvoji práce sociologů v podnicích a ve výrobních sdruženích.

Sovětská sociologická asociace dále rozšířila a upevnila mezinárodní styky a věnovala zvýšenou pozornost ideologickému boji i kritice koncepcí a teorií buržoazních ideologů. Velký význam mělo aktivní vystoupení sovětské delegace na *VIII. světovém sociologickém kongresu* (Kanada, 1974).

Akademik Jegorov zdůraznil, že strana přikládá rozvoji sociologie velký význam a všestranně podporuje rozvoj sociologických výzkumů ve všech oblastech společenského života. Hlavní úkoly byly v tomto směru formulovány v dokumentech XXV. sjezdu KSSS a v usnesení ÚV KSSS *O potřebách dalšího rozvoje společenských věd a zvýšení jejich úlohy v komunistické výstavbě*. Strana v nich zdůraznila orientaci na aktuální úkoly komunistické výstavby, na systematické poznávání dynamicky se rozvíjejících procesů a jevů života sovětské společnosti a na jejich hluboké marxisticko-leninské zobecnění. Toho lze dosáhnout za předpokladu trvalého spojení sociologického výzkumu se společenskou praxí.

V souvislosti s tím akademik Jegorov uvedl, že v dalším období nepůjde „... o pouhé další zlepšení činnosti Sovětské sociologické asociace, ale tak jako v celé vědeckovýzkumné a ideologické práci o její pozvednutí na kvalitativně nový a vyšší stupeň“ (s. 5).

Proto je třeba věnovat pozornost některým aktuálním a nedořešeným otázkám práce Asociace. Především je nutné, aby sociologické problémy byly rozpracovávány v nedílné jednotě se všemi ostatními stránkami marxisticko-leninského světového názoru. Asociace musí stát v čele tohoto procesu a pomáhat svým členům při studiu a zvládnutí marxismu-leninismu. Sociologie tvoří velmi rozvětvený systém a sám její předmět se neustále rozvíjí. Bez hlubokého zvládnutí marxismu-leninismu nelze postihnout celou složitou a měnící se společenskou skutečnost. Zejména ti pracovníci, kteří se zabývají konkrétními výzkumy, musí věnovat soustavnou pozornost svému ideově teoretickému růstu.

Bezprostředně naléhavým úkolem je rozpracovat marxisticko-leninskou metodologii sociologických výzkumů. „... síla naší vědy je v marxisticko-leninské metodologii, různé metodické postupy, ankety, modelování, matematické metody aj., musí „pracovat“ v závislosti na ní, na jejím základě, v souladu s ní“ (s. 6).

V nadcházejícím období bude třeba se hlouběji zabývat jednotou a vzájemnou závislostí empirické a teoretické roviny výzkumu. Vědecké poznání se neopírá jen o sběr a přísnou prověrku faktů, ale současně i o jejich pečlivou analýzu, která musí směřovat k odhalení reálného obsahu, k širším teoretickým zobecněním a k odhalování tendencí a zákonitostí.

Důsledná realizace stranou zdůrazňovaného požadavku těsného spojení společenských věd a vědeckých výzkumů se životem je osvědčenou cestou k překonávání schematismu, dogmatismu, popisnosti a plochého empirismu. Výzkumná činnost musí být rozvíjena promyšleně, podle jednotného plánu a musí vycházet ze skutečné vědeckých metodologických a metodických postupů. V tomto smyslu by měla Asociace prohlubovat svůj podíl na přípravě kádrů zabývajících se sociologickým výzkumem.

Akademik Jegorov rovněž připomněl závažné úkoly sociologů při rozvíjení kritiky buržoazní ideologie, zejména při odhalování idealistických a metafyzických kořenů reakčních koncepcí a třídních pozic buržoazních ideologů. Zdůraznil, že k ideologickému boji je nutno přistupovat ofenzivně, v jednotě teorie a praxe.

Doporučil, aby se dále rozvíjela tvůrčí spolupráce sociologů pracujících v Akademii věd SSSR a v Akademii věd svazových republik se sociologickými odděleními ve stranických a vědeckých institucích, na vysokých školách, odvětvových institutech a v závodech, právě tak jako spolupráce s ostatními vědními obory, zejména ekonomickými. Uvedl, že komplexní přístup k řešení závažných otázek dalšího rozvoje sovětské společnosti předpokládá další sjednocování úsilí vědců a pracovníků praxe, nezávisle na jejich vědecké podřízenosti. Tyto záměry se postupně realizují i v rámci Sovětské sociologické asociace; bylo by žádoucí, aby se to dělo intenzivněji a organizovaněji.

* * *

Výroční zprávu *Výsledky pětileté činnosti Sovětské sociologické asociace* přednesl člen korespondent AV SSSR, M. N. Rutkevič. V úvodu konstatoval, že určující význam pro rozvoj sovětské sociologie v uplynulém období měla historická *usnesení XXIV. a XXV. sjezdu strany, usnesení ÚV KSSS o dalším rozvoji společenských věd a dokumenty strany a vlády vydané při příležitosti 250. výročí Akademie věd SSSR*. V duchu těchto dokumentů je třeba analyzovat dosažené výsledky, posoudit nedořešené problémy práce Asociace a orientovat sovětskou sociologii na řešení aktuálních úkolů základního a aplikovaného výzkumu.

Od III. všesvazové konference (červen 1972) zaměřila Asociace hlavní úsilí na všestrannou podporu rozvíjejících se sociologických výzkumů, na prohlubování jejich spojení s praxí komunistické výstavby, na propagandu marxisticko-leninské sociologie a na boj s ideologickými koncepcemi buržoazní sociologie. Díky vynaloženému úsilí se podařilo podstatně zvýšit ideové teoretickou a metodickou úroveň sociologických výzkumů, zdokonalit jejich organizaci a zvýšit úroveň vědeckých doporučení pro orgány řízení.

Úspěšně probíhala institucionalizace sociologie. *Institut konkrétních sociálních výzkumů*, založený v roce 1968, byl v červnu 1972 přejmenován na *Institut sociologických výzkumů* (ISI) a současně byly stanoveny zásady jeho činnosti. V rámci AV SSSR vzniklo více než 40 vědeckých oddělení sociologického zaměření. Na řešení sociologických otázek se podílejí i další vědecké instituce. V Akademii společenských věd, v Institutu marxismu-leninismu, na Vysoké stranické škole ÚV KSSS a v řadě republikových a oblastních vysokých stranických škol jsou řešeny sociologické problémy propagandy, sociální politiky strany a komunistické výchovy. V mnoha výrobních sdruženích, ve skupinách podniků a na vysokých školách vznikly sociologické laboratoře. Jen na vysokých školách se za uplynulých pět let zvýšil jejich počet čtyřikrát (dosáhl počtu dvou set). Některé z těchto laboratoří se rozrostly v početné kolektivy, například sociologická laboratoř v Ufinském leteckém institutu, rozvíjející významnou činnost v oblasti sociálního plánování, nebo v Moskevském automobilním institutu, kde zkoumají sociologické problémy automobilismu.

Radu výzkumů realizují instituty a rady pro sociologické výzkumy při stranických, komsomolských a jiných společenských organizacích v republikách, krajích a oblastech SSSR.

Rozvoj sociologických výzkumů se promítá i ve zvýšené publikační činnosti. Za léta 1965–1975 bylo vydáno 1500 knih a brožur pojednávajících o různých otázkách a oborech marxisticko-leninské sociologie. Důležitým prostředkem rozšiřování vědeckých a metodologických poznatků se stal časopis *Sociologičeskije issledovanija*, vydávaný čtvrtletně od roku 1974. Tento časopis dosáhl v současné době širokého uznání v Sovětském svazu i v zahraničí.

V uplynulém období bylo dosaženo významných úspěchů při zvyšování metodologické a metodické úrovně konkrétních sociologických výzkumů, v překonávání úzkého empirismu a „anketomanie“. V návaznosti na diskusi o některých vědeckých pracích obsahujících ideové nedostatky, byla rozpracována otázka předmětu marxisticko-leninské sociologie.

Byly odsouzeny tendence svádějící sociologii k empirismu a k tzv. „všeobecné sociálně experimentální vědě“, jejímž úkolem by bylo „zabezpečovat“ faktický materiál pro ostatní společenské vědy a dodávat metodiku a matematické postupy pro zpracování empirického materiálu.

V diskusi o předmětu marxisticko-leninské sociologie bylo zdůrazněno, že historický materialismus je jednotnou vědeckou teorií společenského vývoje, která jednak vystupuje jako obecná teorie marxistické sociologie, jednak jako základní součást filozofie. Sociologie jako věda založená na dialektickém a historickém materialismu a na teorii vědeckého komunismu se však neomezuje pouze na obecnou sociologickou teorii. Obsahuje další roviny badatelského přístupu, jimiž jsou speciální (díličí) sociologické teorie, konkrétní (empirické) výzkumy a problémy technik a metodik jejich provádění. Všechny tyto roviny výzkumu spolu dialekticky souvisí a vytvářejí celek marxisticko-leninské sociologie (s. 10).

Ve výroční zprávě byla dále zdůrazněna potřeba rozpracování metodologických otázek marxisticko-leninské sociologie, zajišťujícího, aby každý konkrétní sociologický výzkum byl dobře metodologicky a metodicky připraven a jeho program byl zpracován na odpovídajícím teoretickém základě. Není správné ztotožňovat konkrétní empirické výzkumy s aplikovaným výzkumem. Empirický výzkum může být zaměřen speciálně, například k prověření určité teoretické hypotézy a nemusí mít tedy bezprostředně aplikovatelný charakter.

Při rozpracování metodologie a metodiky sociologických výzkumů je třeba věnovat pozornost otázkám zpracování dotazníků, reprezentativnosti výběru, využívání matematických prostředků umožňujících hlubší rozbor řešených teoretických problémů, využívání výpočetní techniky při zpracování empirických údajů apod. Ve zprávě bylo kritizováno používání dotazníků a interview v případech, kdy to není účelné a kdy by zcela postačovalo využití existujících statistických údajů. Současně bylo poukázáno na potřebu rozpracování pojmového aparátu marxisticko-leninské sociologie s tím, že významnou roli v tomto směru by měl sehrát *Sociologický slovník*, na němž již byly zahájeny přípravné práce.

Výroční zpráva ocenila výsledky některých rozsáhlých konkrétních sociologických výzkumů (například komplexní výzkumy v Taganrogu, zadané oddělením propagandy

ÚV KSSS, výzkumy faktorů migrace na Sibiři, výzkum úlohy vysoké školy při změně sociální struktury společnosti realizovaný ISI AV SSSR apod.). Současně konstatovala, že obecná metodologická a metodická úroveň značné části sociologických výzkumů neodpovídá současným potřebám, a to ani ve velkých vědeckých institucích. Některé sociologické výzkumy, zejména ty, které jsou prováděny menšími skupinami v lokálním měřítku nejsou dostatečně promyšleny, nemají předem zpracovaný program, trpí empirismem a jejich cíle jsou povrchní. Na takové výzkumy je škoda vynakládat síly a prostředky.

Vedení Sovětské sociologické asociace vidí základní příčinu uvedených nedostatků především v úrovni kvalifikace sociologických kádřů. Vysokoškolské sociologické vzdělání je teprve v začátcích. Dosavadní postup, orientovaný na rekvalifikaci pracovníků v takzvaných školách závodních sociologů a na některé jiné formy zvyšování sociologické kvalifikace, nemůže kompenzovat nedostatečný rozvoj vysokoškolské přípravy sociologických kádřů.

V té souvislosti zpráva kladně zhodnotila úsilí některých vysokých škol o rozvoj sociologického vzdělání. Například na filozofických fakultách Moskevské, Leningradské, Běloruské a Uralské univerzity a na některých dalších univerzitách byla zavedena nebo se připravuje specializace aplikované sociologie. Na Moskevské státní univerzitě byla její výuka zahájena 1. 9. 1977; na Leningradském finančně ekonomickém institutu a na některých vysokých školách existuje již několik let specializace aplikované sociologie. Na mnoha univerzitách marxismu-leninismu při městských výběrech KSSS úspěšně pracují sociologické fakulty. Významnou pomoc v přípravě sociologických kádřů představuje také vydání *Pracovní knihy sociologa*.

Vedení Sovětské sociologické asociace tyto kroky kladně hodnotí, ale nepovažuje je zatím za postačující. Doporučuje, aby na dalších vysokých školách byla ustavena sociologická oddělení.

Ve výroční zprávě byly rozebrány některé základní směry sociologických výzkumů. Nej důležitější z nich je orientován na sociální plánování, tvořící hlavní část komplexního sociálněekonomického plánování. Plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů, které se široce rozvinulo v letech osmé pětiletky a které bylo schváleno XXV. sjezdem KSSS, dalo mocný podnět rozvoji sovětské sociologie. Sociální plánování se dnes dotýká desítek kolektivů závodů, podniků, výrobních sdružení, kolchozů a sovkhozů, vědeckých institucí i podniků v oblasti služeb. V roce 1971 vypracovala skupina vědeckých pracovníků (vedená členem-korespondentem AV SSSR D. A. Kerimovem) *metodické zásady sociálního plánování* (v roce 1976 vyšlo druhé, doplněné a rozšířené vydání).

Rozvíjí se i sociální plánování v rovině teritoriální – plánování měst, zemědělských rajonů a oblastí. Zvláště byly oceněny komplexní plány ekonomického a sociálního rozvoje Leningradu a Leningradské oblasti, Minska, Moskvy a Sverdlovské oblasti. Pro *Komplexní program vědecko-technického pokroku a jeho sociálně ekonomických důsledků* (zpracovaný AV SSSR společně s ministerstvy) připravili sociologové část o sociálních problémech rozvoje národního hospodářství a kultury.

V uplynulém období byla v sociologickém výzkumu věnována značná pozornost otázkám *vývoje sociální struktury sovětské společnosti*. Výzkumy se zabývaly problematikou překonání sociálních rozdílů v sovětské společnosti, vlivem vědeckotechnického rozvoje na změny v charakteru a obsahu práce a rozvojem sociální struktury vyspělé socialistické společnosti. Proces překonávání sociálně třídních rozdílů se uskutečňuje především v oblasti ekonomické, současně však významně ovlivňuje rozvoj vzdělanosti a kultury pracujících. Progresivní změny v technice a zvyšující se úroveň všeobecného a odborného vzdělání pracujících přináší významné změny charakteru a obsahu práce a urychlují proces sblížování dělnické třídy, kolchozního rolnictva a inteligence.

Poznatky ze sociologických výzkumů v oblasti sociální struktury byly zhodnoceny na *III. všesvazové konferenci* (Zvenigrod, říjen 1976). Institut sociologických výzkumů AV SSSR připravil práci na téma *Sociální struktura rozvinuté socialistické společnosti v SSSR*, která vyšla v roce 1976.

V posledních letech se značně aktivizovaly výzkumy zabývající se *socialistickým způsobem života*. V této oblasti je třeba, aby se od studia jednotlivých stránek přecházelo k hlubšímu a komplexnějšímu poznání s cílem odhalit vzájemné souvislosti všech rysů socialistického způsobu života a získané poznatky syntetizovat. Pozornost výzkumu by měla být zaměřena na poznání způsobu života jednotlivých kategorií sovětské společnosti, zejména městského obyvatelstva. Komplexně je třeba zkoumat proces sblížování způsobu života městského a vesnického obyvatelstva, třídních a sociálních skupin, národů a národností.

Dosavadní výsledky výzkumů z této oblasti jsou shrnuty v práci *Socialistický způsob života a ideologický boj*, zpracované Akademií společenských věd při ÚV KSSS a Institutu sociologických výzkumů AV SSSR.

Sociologické výzkumy *ideologických procesů* probíhají v těsné součinnosti se stranickými orgány. V první polovině sedmdesátých let byl ukončen výzkum mechanismu formování veřejného mínění v podmínkách středně velkého průmyslového města. Průzkumy byly zaměřeny na působení masových komunikačních prostředků. Na základě získaných poznatků byly v řadě oblastí zpracovány plány rozvoje kulturních zařízení.

Stranické orgány v Moskvě, Leningradě, Sverdlovsku, Stavropolském kraji a jinde, zorganizovaly za aktivního podílu sociologů výzkum efektivnosti různých forem ideologické práce a stranického vzdělávání. Jak ukázala konference uspořádaná ÚV KSSS na téma *Sociálně ekonomické plánování a ideologická práce* (Leningrad, říjen 1975), sociologické metody nacházejí ve stranickém řízení ideologické práce široké uplatnění.

Aktuálním se stává — jak to zdůraznil XXV. sjezd KSSS — výzkum veřejného mínění. Při rozpracování této problematiky je třeba odmítnout teoretické přístupy buržoazní sociologie, pojímající veřejné mínění jako „vědomí davu“, které nezávisí na podmínkách života a s nímž lze, za pomoci prostředků masové informace, libovolně manipulovat. „...z hlediska historického materialismu je veřejné mínění zvláštní stránkou společenského vědomí, odrážející podmínky společenského života a hodnotící je prismatem třídních zájmů“ (s. 16).

V podmínkách třídně rozděleného světa a nesmiřitelné ideové protikladnosti socialistického a kapitalistického společenského systému značně narůstají úkoly marxisticko-leninské sociologie v zápase s buržoazní ideologií. V posledních letech došlo k rozvoji kritiky *současné buržoazní sociologie*, zejména idejí strukturalismu, buržoazní sociální psychologie, jakož i nových variant sociologických koncepcí „post-industriální společnosti“, jejichž cílem je dosáhnout úplné anebo alespoň částečné konvergence socialistické a buržoazní společnosti. Kritickému rozboru byl podroben i teoretický základ těchto koncepcí, tzv. „technologický determinismus“.

Zvýšila se operativnost kritiky nových koncepcí buržoazní sociologie, přičemž ovšem existuje řada možností, jak úroveň a pohotovost kritiky prohloubit. Zejména je nutno podrobit kritické analýze nové jevy v buržoazní a reformistické ideologii a odhalovat jejich spojení s politikou. Ještě větší pozornost je třeba věnovat studiu vývoje sociologického myšlení v rozvojových zemích.

V boji s buržoazní sociologií sehrály významnou úlohu materiály zpracované sovětskými sociology v období příprav VIII. *světového sociologického kongresu* (Kanada, 1974), které byly publikovány v dvoudílné práci *Sociologie a současnost*. Nyní se sovětské sociologové připravují na IX. *světový sociologický kongres* (Švédsko, srpen 1978), jehož hlavní téma má název *Cesty sociálního rozvoje*.

Výroční zpráva ocenila vzájemnou spolupráci sovětských sociologů se sociology ostatních zemí socialistického společenství a pokračující koordinaci práce na společenskovědním úseku. Od roku 1974 pracuje problémová komise *Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*. V řadě zemí byly zahájeny výzkumy k problematice dělnické třídy a mládeže. Důležitým přínosem bude i společně připravovaná monografie *Dějiny marxisticko-leninské sociologie v socialistických zemích Evropy po druhé světové válce*.

Pokud jde o vlastní činnost Sovětské sociologické asociace a její vnitřní život, byla zorganizována řada konferencí, sympozií a porad. Ve spolupráci s Ústavem sociologických výzkumů AV SSSR probíhají každoročně koordinační porady, které přispívají k upevnění spolupráce mezi vědeckými institucemi, sociologickými centry a odbočkami Asociace. Rozšiřuje se publikační činnost. Společně s ISI vydala Asociace jen za poslední tři roky cca 50 sborníků a informačních bulletinů zaměřených na různé oblasti sociologie.

Počet odboček Asociace se zvýšil z původních pěti (leningradská, ukrajinská, sibiřská, uralská a vojenská) na dvanáct. Velmi kladně byla oceněna práce vojenské odbočky, v jejímž rámci pracují sekce *Metodologie a metodika vojensko-sociologických výzkumů* a sekce *Sociologické problémy rozvoje armády socialistického společenství*. Při vojenské odbočce byl ustaven výzkumný komitét vojenskovo vlastenecké výchovy mládeže; jejími členy byl sestaven přístroj *Sociometr — 2*, určený pro sběr a prvotní zpracování sociologické informace.(1)

Positivně byla zhodnocena metodická pomoc, kterou poskytují sociologická pracoviště a odbočky svým členům, zejména závodním sociologům. Například již pět let

(1) Podrobnou informaci o tomto přístroji uvedli V. N. Kovalev a V. M. Čepurov v článku *Sběr a prvotní zpracování sociologické*

informace za pomoci přístroje Sociometr — 2; In.: *Sociologičeskije issledovanija* č. 4/1976, s. 106—118.

úspěšně působí škola průmyslových sociologů v Moskvě, kterou organizuje ISI AV SSSR. Značné zkušenosti ze zvyšování kvalifikace závodních sociologů mají v ural-ské odbočce, kde od roku 1968 pracuje obdobná škola. V roce 1973 přešla tato škola na dvouletý učební program, který obsahuje 126 hodin teoretické výuky a 100 hodin praxe.

Druhou důležitou organizační formou Sovětské sociologické asociace jsou vědecko-výzkumné sekce, které mají pomáhat sociologům v realizaci a koordinaci vědeckých výzkumů, organizovat tematické vědecké konference, semináře a porady. V současné době existuje 26 centrálních sekcí, z nichž některé (například sekce sociální psychologie, rodiny, etno-sociologických výzkumů, prostředků masové informace, efektivnosti ideologické práce a veřejného mínění, sociálního plánování a prognózování, sociolingvistiky, kultury, tělovýchovy a sportu, automobilizace) dosahují ve své práci pozoruhodných výsledků. Práce některých sekcí však dosud nemá potřebnou úroveň, což bylo ve výroční zprávě označeno za jeden ze základních nedostatků činnosti Asociace.

Vedení Asociace posoudilo i výsledky práce časopisu *Sociologičeskije issledovanija* a ocenilo jeho aktivní podíl na zvyšování ideově teoretické úrovně sociologických výzkumů, na popularizaci jejich výsledků a na systematickém a důsledném boji s antimarxistickými sociologickými koncepcemi. Bylo doporučeno, aby časopis přinášel více informací o práci závodních sociologů, o práci a výsledcích činnosti oddělení a sekcí Asociace.

Za uplynulé pětiletí došlo ke značnému zvýšení počtu členů Asociace. Počet individuálních členů se z původních 1500 zvýšil na 2500 a počet kolektivních členů z původních 300 na 450.

Vedení Sovětské sociologické asociace podalo ve výroční zprávě konkrétní a kritický rozbor výsledků a současného stavu sociologie v SSSR a orientovalo své členy na aktivní řešení úkolů stanovených XXV. sjezdem KSSS.

* * *

V souladu s usnesením XXV. sjezdu, usnesením ÚV KSSS o dalším rozvoji společenských věd a doporučením prezidia AV SSSR bude další činnost Asociace zaměřena na:

- prognózy sociálního rozvoje sovětské společnosti do roku 1990 a na metodologické problémy sociální prognostiky, zejména systému sociálních ukazatelů;
- vědecky zdůvodněná metodická doporučení pro oblast komplexního ekonomického a sociálního plánování v podnicích, sdruženích a odvětvích národního hospodářství, v rajónech, městech, oblastech, krajích a republikách;
- zdokonalování sociální struktury rozvinuté socialistické společnosti, hledání cest překonávání sociálních rozdílů mezi městem a vesnicí, mezi pracovníky v oblasti fyzické a duševní práce a cest sblížení socialistických národů;
- metody sociologické analýzy změn v charakteru a obsahu práce, sociální a profesionální orientace mládeže, sociálních a demografických procesů;
- formování nového člověka a zdokonalování socialistického způsobu života, hledání cest rozvoje kulturních zájmů v systému potřeb různých skupin obyvatelstva, rozvoj společensko-politické aktivity, zdokonalování forem a metod boje se zápornými jevy ve vědomí a chování lidí;
- procesy formování veřejného mínění v podmínkách narůstajícího množství informací;
- analýzu a třídní kritiku nových koncepcí buržoazní sociologie týkajících se perspektiv společenského vývoje, jakož i reformistických a revizionistických sociologických teorií.

Členům Asociace, jejím odbočkám a sekcím bylo uloženo, aby zvýšili své úsilí při rozpracovávání metodologických problémů a zvyšování profesionální úrovně sociologických výzkumů, při zdokonalování metodik a technik výzkumu, práce s informacemi, konzultační a publikační činnosti. Do usnesení byla zahrnuta opatření k zajištění IX. světového sociologického kongresu.

Vedení Asociace bylo uloženo, aby se státními orgány a prezidiem AV SSSR jednalo otázky dalšího rozvoje vysokoškolského sociologického vzdělávání kádrů a podílelo se na přípravě učebních plánů a pomůcek pro specializaci „aplikovaná sociologie“.

Předsedou prezidia Sovětské sociologické asociace byl zvolen profesor Ch. N. Momdžjan. Zástupci předsedy byli zvoleni: člen-korespondent AV SSSR T. I. Zaslavskaja, doktor filozofických věd N. I. Lappin, profesor G. V. Osipov a profesor A. G. Charčev.

Účastníci konference schválili dopis Ústřednímu výboru KSSS a generálnímu ta-

jemníkovi ÚV KSSS L. I. Brežněvovi, v němž uvedli, že za hlavní poslání a obsah své vědecké a společenské činnosti považují věrnou službu sovětskému lidu, který pod vedením strany buduje komunistickou společnost.

Antonín Stojan

Informace o časopisu *Obščestvennyje nauki*

V roce 1977 začal pravidelně vycházet nový sovětský časopis *Obščestvennyje nauki* (*Společenské vědy*) vydávaný tiskovým orgánem sekce společenských věd prezidia Akademie věd SSSR. (V roce 1976 bylo vydáno „nulté“ reklamní číslo.)

Zaměření časopisu je výrazem vzrůstající tendence k vzájemnému propojení různých oblastí vědeckého poznání, která je typická pro socialismus. *Obščestvennyje nauki* se snaží seznámit čtenáře s novými nejvýznamnějšími pracemi z oblasti společenských věd, zabývajícími se širšími problémy, které mohou být řešeny pouze ve spolupráci jednotlivých společenskovědních oborů. Největší prostor je přitom vyhrazen filozofům a sociologům.

Jak časopis Obščestvennyje nauki vznikl?

V roce 1970 začala Akademie věd SSSR vydávat v Moskvě sérii společenskovědních čtvrtletníků určených pro zahraniční čtenáře. Dnes jsou to *Social Sciences*, *Sciences sociales*, *Ciencias sociales*, *Gesellschaftswissenschaften*. Tyto čtvrtletníky se přetiskují v japonštině, řečtině, arabštině (Libanon) a v bengálštině (Kalkata).

Prohloubení spolupráce sovětských společenských vědců s jejich kolegy v ostatních socialistických zemích a rozšíření ruského jazyka jako nástroje mezinárodních vědeckých styků vytvořily podmínky pro vydávání podobného časopisu v ruštině. Přibližně tři čtvrtiny nákladu jsou distribuovány za hranicemi Sovětského svazu, především v evropských socialistických zemích.

Od cizojazyčných čtvrtletníků se *Obščestvennyje nauki* liší jak svou periodicitou (6 čísel za rok), tak obsahem. Nejčtenější jsou v časopise publikovány materiály, které se zabývají teoretickými i praktickými otázkami budování socialismu a komunismu, upevňováním mírové základny socialismu a zkušenostmi ze spolupráce vědců socialistických zemí.

Časopis má vlastní redakční radu v čele s viceprezidentem Akademie věd SSSR, akademikem P. N. Fedosejevem. Členy jsou představitelé společenskovědních a humanitních ústavů Akademie věd, vědci, kteří se aktivně podílejí na mezinárodní spolupráci.

Struktura časopisu odpovídá běžným zvyklostem vědeckých periodik: *Statí* (cca 150 stran z 240, tj. asi 2/3 čísla), *Vědecký život*, *Přehledové studie a recenze* a *Bibliografie*.

Časopis aktivně využívá nových knih, které získaly nejvyšší ocenění recenzentů a čtenářů. Ze 60 statí otištěných v roce 1977 tvoří téměř polovinu autorská přepracovaná kapitol nebo části různých monografií a sborníků.

Přetiskují se také nejzajímavější články ze specializovaných vědeckých časopisů, pokud jsou pro obor významné. Jsou publikovány zprávy o původních výzkumech.

Autory statí jsou představitelé různých vědních oborů. Tak například ve druhém čísle 1978 jsou publikovány dva tematické okruhy. První — *Rízení v socialistické společnosti* — zahrnuje statí V. Afanasjeva (z jeho poslední knihy *Čelověk v upravlenii obščestvom*), R. Belousova o demokratickém centralismu v sovětské ekonomice, práci skupiny právníků SSSR a NDR *Obščestvo i apparat gosudarstvennogo upravlenija* (z kolektivní monografie vědců socialistických zemí). Druhý okruh je věnován otázkám *využití kvantitativních metod ve společenských vědách*. Je uveden prací G. Ruzavina, který hovoří o všeobecných aspektech matematizace vědeckých výzkumů, dále obsahuje statí o zkušenostech z matematizace v historických výzkumech (J. Kachk) a o metodologických aspektech matematizace v psychologii (V. Tjuchtin).

Pro některé z dalších čísel redakce připravuje výběry na téma *Mravní svět rozvinutého socialismu*; *Sociální plánování a sociální indikátory*; *Zájmy, stimuly, potřeby a Socialistický způsob života*.

Hlavním cílem, na něž se chce redakce orientovat, je aktivní využívání rubriky statí pro uveřejňování výsledků spolupráce vědců socialistických zemí. V roce 1978 se budou pravidelně v každém čísle objevovat tematické výbory statí sestavené podobně jako kolektivní mezinárodní monografie, které vznikají v rámci mnohostranné a dvoustranné spolupráce. Častěji budou také publikovány obšírnější zprávy z vědeckých diskusí a přehledy o literatuře.

Poměrně velký prostor v časopise zaujímá část *Vědecký život*. Jsou v ní zpravidla publikovány původní příspěvky. Seznamuje čtenáře s organizací vědy v SSSR, s prací

jednotlivých vědeckých institucí, s hlavními událostmi vědeckého života. Nejvýznamnější je zde část věnovaná informacím o spolupráci vědců socialistických zemí. V roce 1977 do ní byly zařazovány převážně informace o mnohostranné spolupráci sociologů (č. 2), o sovětsko-polské komisi filozofů (č. 1) a pravidelně materiály o činnosti problémových komisí mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí. Analogicky je sestavována i část nazvaná *Kongresy, konference, sympozia*. *Redakce neustále hledá nové formy, aby operativně seznamovala čtenáře s bohatými zkušenostmi a výsledky mezinárodní spolupráce a všemi prostředky napomáhala jejímu rozvíjení.*

V další důležité části časopisu – *Přehledové studie a recenze* – byly v roce 1977 publikovány tři přehledové studie (včetně těch, které se zabývají sovětskými výzkumy problematiky rozvinutého socialismu) a 57 recenzí, včetně recenzí osmi mezinárodních monografií a dvaceti prací vědců bratrských socialistických zemí.

Při výběru mají přednost recenze kolektivních prací a komplexních studií, přeložených do cizích jazyků, včetně knih vycházejících v mezinárodních edicích *Socialism: opyt, problemy, perspektivy* a *Kritika buržoaznoj ideologii i revizionizma*.

V poslední části časopisu – *Bibliografii* – jsou publikovány anotace všech společných prací humanitních vědců socialistických zemí.

Pro redakci časopisu *Obščestvennyje nauki*, jehož konečná podoba se teprve tvoří, mají velkou hodnotu čtenářské ohlasy, přání, připomínky a návrhy.

A. G. Abramov

K pojmu sociologické zákony v sovětské sociologii

Vybudovat marxistickou sociologii, vymezit její vztah k ostatním vědám, zejména však k historickému materialismu, určit předmět marxistické sociologie, vytvořit sociologickou teorii a metodologii, to byl úkol velmi nesnadný, na jehož plnění se podíleli sovětsští sociologové od samého vzniku prvního socialistického státu na světě.

V průběhu četných diskusí na různých konferencích místního i celostátního charakteru, jejichž výsledky byly publikovány v odborných časopisech a sbornících, se krystalizovaly názory na zásadní teoretické otázky sociologie. Vyjasňoval se také vztah mezi sociologickou teorií a konkrétními sociologickými výzkumy. V posledních letech stále sílí proud požadující rozvoj marxistické sociologie jako samostatné vědy a zdůrazňující nutnost vypracovat specifické sociologické teorie, podpořit konkrétní výzkumy a vymezit jejich vzájemný vztah. Představitelé tohoto proudu vidí specifičnost a odlišnost sociologie od ostatních společenských věd v tom, že zkoumá systémy a sociální jevy z hlediska jejich působení na vývoj společenských vztahů mezi lidmi, na utváření člověka, na jeho vědomí a jednání. Společnost zkoumá jako celistvý systém, rozvíjející se podle přírodně historických zákonů, jako živý, soustavně se vyvíjející společenský organismus. Nejvyšší rovinu tvoří obecná sociologická teorie (tj. historický materialismus), která zkoumá společnost jako celistvou strukturu a odhaluje nejobecnější zákony jejího fungování a vývoje. Druhou rovinou je speciální sociologická teorie, zkoumající specifické sociální místo a sociální úlohu jednotlivých institucí nebo sfér společenského života – jednotlivých „subsystémů“ v rámci jejich obecné sociální determinovanosti a závislosti na společnosti jako celku. Poslední rovinou je rovina empirická, tj. výzkum sociálních faktů a jejich vědecká systemizace [Rumjancev – Osipov 1968; Ugrinovič 1970 : 39 an.].

Všechny tři roviny nejen vzájemně souvisí, ale mají i samostatný význam. Zákony a kategorie historického materialismu jsou podle této koncepce prohlašovány za základ celého systému sociologie i jiných společenských věd.

V této souvislosti se objevuje i nutnost vymezení pojmu sociologický, společenský, sociální a historický zákon.

Je třeba říci, že se obvykle nečiní rozdíl mezi zákony společenskými a sociálními. Je tomu tak například v pracích V. A. Chofakovové a A. F. Jackeviče. V. A. Chofakovová je ztotožňuje a zamýšlí se nad jejich odlišností od zákonů přírodních, přičemž za nejpodstatnější rys, jenž je odlišuje od zákonů přírodních, pokládá jejich nerozlučné sepětí s činností lidí [Chofakova 1972 : 21]. Vychází z činnosti jako způsobu existence sociální formy pohybující se hmoty, neboli způsobu bytí lidí. Upozorňuje na historický charakter sociálních zákonů, který je podmíněn dynamikou lidské činnosti. Sociální zákony definuje jako spojení mezi určitými stránkami, sférami a jevy společenského života podmiňujícími určité zaměření historického procesu. „Sociální zákonitá spojení mají znaky podstatnosti a nutnosti, obecnosti a stálosti, objektivitu a historičnosti“ [Chofakova 1972 : 21].

Podobně S. M. Gončaruk vyslovuje názor, že společenské zákony se nemohou projevovat jinak než prostřednictvím uvědomělé činnosti lidí. „Společenské zákony odrážejí vztahy materiálních a duchovních stránek společenského života“ [Gončaruk

1973 : 4]. Z tohoto hlediska dělí autor společenské zákony do dvou skupin: 1. zákony společenských materiálních vztahů, 2. zákony vyjadřující spojení společenských pod-systémů různé kvality – společenského bytí a společenského vědomí, základny a nadstavby a různých druhů materiálních a ideologických vztahů. I J. K. Pletnikov, který v stati *Některé všechny sociálních sfér i společnosti jako celku* zkoumání *působení společenských zákonů* používá stejně, jako S. M. Gončaruk, jediné pojmu společenské zákony, spatřuje rozdíl mezi zákony přírody a zákony společnosti v činnosti lidí. Společenské zákony prohlašuje za určitou formu sociálních vztahů [Pletnikov 1973 : 23]. V. P. Vinogradov a S. I. Gončaruk se ve své knize *Zákony společnosti a vědecké předvídání* zaměřují na metodologickou analýzu společenského zákona jako základu předvídání. Analyzují prognostické funkce zákonů společnosti a v souvislosti s tím se zabývají dosud málo zpracovanými problémy, jako je charakter determinace ve společenském zákonu, sepětí zákonů struktury, fungování a vývoje a jejich vzájemné doplňování při prognózování [Vinogradov 1972].

Někteří autoři srovnávají zákony sociální, společenské či sociologické se zákony obecně ekonomickými. A. F. Jackevič v knize *Leninismus a zákony společnosti* definuje obecně ekonomické zákony jako zákony vývoje materiální výroby, která je základem vývoje všech sociálních sfér i společnosti jako celku. Zdůrazňuje, že jejich analýza umožňuje ukázat podstatné, opakující se kauzální vztahy, které jsou součástí mechanismu fungování sociálních zákonů. Nakonec nejen dochází k závěru, že obecně sociologické a obecně ekonomické zákony nelze klást do protikladu, ale dopouští se i druhé krajnosti, když prohlašuje, že uvedené zákony jsou fakticky totožné. Domníváme se, že s tímto závěrem nelze souhlasit, neboť obecně sociologické zákony, jak známo, charakterizují vývoj celé společnosti, zatímco obecně ekonomické zákony pouze jednu sféru (i když nejdůležitější) – oblast materiální výroby. Pokud jde o sociální, společenské a sociologické zákony, autor je nijak nerozlišuje.

V některých pracích se setkáváme pouze s pojmem sociologické zákony. O vymezení vzájemného vztahu sociologického a historického zákona se snaží N. A. Děvjatin. Přesné vymezení obou těchto zákonů je v Sovětském svazu předmětem diskuse již od konce dvacátých let [Andrejev 1929]. V šedesátých letech se tímto problémem zabývalo rozšířené zasedání sekce společenských věd prezidia AV SSSR. Až do roku 1964 [Istorija 1964] v diskusích převládalo hledisko, které samostatný charakter historické zákonitosti popíralo. Počínaje rokem 1964 se rozšířil názor, že historická zákonitost má svou specifičnost. Proti tomuto stanovisku však byly četné námitky. Uváděly se různé argumenty, například že neexistuje zvláštní druh historické činnosti lidí, a proto prý neexistují ani historické zákony. Na rozdíl od těchto pojetí se N. A. Děvjatin vyslovuje pro rozlišování sociologických a historických zákonů. Věnuje pozornost jejich strukturálním zvláštnostem, které tkví v různém obsahu pojmů obecného a zvláštního. Svůj soud opírá o tezi, že kategorie obecného v sociologickém zákonu zahrnuje to, „co spojuje společnost s okolní přírodou“, kdežto kategorie zvláštního zahrnuje to, co „základním způsobem odlišuje sociální formu pohybu hmoty od všech ostatních forem“. V historickém zákonu spojuje kategorie obecného to, co „má svůj odraz v opakovatelnosti v dějinách jiných národů, národností, států, které procházejí stejným stupněm vývoje v systému společenskoekonomických formací, kdežto kategorie zvláštního obsahuje neopakovatelný, konkrétně historický materiál...“ [Děvjatin 1969 : 153].

Domníváme se, že charakteristika obecného a zvláštního, jak ji podává Děvjatin, je správná jen pokud jde o historické zákony. Specifičnost společenského zákona vydává autor za specifičnost zákona sociologického, který srovnává se zákonem historickým.

K otázce vztahu sociologických a historických zákonů se vyjadřují mnozí další sovětské autoři ([Gulyga 1969; Rožin 1969; Gurevič 1969; Mitin 1968; Solodkij 1969]). Pokud jde o vymezení pojmů společenský a sociologický zákon, z uvedených prací jednoznačně vyplývá, že společenské zákony jsou považovány za obecné a sociologické zákony jsou chápány jako jejich součást.

Na důležitost vymezení sociologického zákona upozorňuje J. Kuczyński v časopise *Voprosy filosofii* v článku *Sociologické zákony* [Kuczyński 1957]. Stať se stala podnětem k další vlně diskusí o vzájemném vztahu historického materialismu a sociologie. Autor vychází z předpokladu, že ve skutečnosti, která se skládá ze tří sfér – přírody, společnosti a myšlení – existují různé zákony. Jedny jsou obecné pro všechny tři sféry, jiné se naopak vztahují jen na jednu sféru a její části. Třetí vyjadřují spojení mezi sférami a jejich částmi. V souvislosti s vymezováním těchto zákonů autor uvádí: ... v těch případech, kdy se zkoumají vztahy mezi sférou společnosti jako celku a sférami přírody a myšlení, máme co dělat se zákony historického materialismu. Když se však zkoumají vztahy mezi částmi společenské sféry, pak, jak se domnívám, zákony těchto vztahů je třeba nazývat sociologickými [Ku-

czyński 1957 : 95]. Kritikové tohoto stanoviska vytýkali Kuczyńskému, že některé zákony historického materialismu řadí k sociologickým, a tím ochuzuje historický materialismus. Jiní namítali, že vůbec není třeba rozlišovat sociologické zákony a zákony historického materialismu, neboť jsou totožné. Rozlišení oblastí historického materialismu a sociologie nazývali „krokem zpět ve vědě o společnosti“ [Kozlovskij 1958 : 128].

Diskuse ukázala, že řešení sporu o vzájemném vztahu historického materialismu a sociologie, filozofie a sociologie, historického materialismu a vědeckého komunismu závisí na chápání zákonů, jimiž se tyto vědy zabývají. Ovšem, jak konstatuje A. K. Uledov, to právě není jasné [Uledov 1971 : 21]. Podobně V. P. Rožin se zmiňuje o tom, že „není jednota názorů na pojetí sociologického zákona“ [Rožin 1962 : 46]. Ani později se situace nestává jasnější, jak podotýká V. P. Rožin v pozdější práci *Zákony marxisticko-leninské sociologie* [Rožin 1969 : 19]. Sociologickými se nazývají zpravidla takové zákony, jejichž platnost se vztahuje na všechny společenské formace. Později pak je rozlišováno mezi obecně sociologickými zákony, jejichž platnost se omezuje na jednu společenskou formaci, a sociologickými zákony, vztahujícími se k jedné formaci.

Prvním krokem ke zpřesnění pojmu obecně sociologického zákona byl výklad zákonů historického materialismu jako zákonů obecných ve dvojitým smyslu. „Zákony historického materialismu“, píše A. M. Verbin – V. Ž. Kelle – M. J. Kovalzon, „jsou obecné ve dvojitým smyslu: za prvé v tom, že působí ve všech nebo ve více formacích (i když se projevují zvláštním způsobem v každé formaci), a za druhé v tom, že se vztahují na všechny stránky společenského života, ukazují vzájemný vztah těchto různých stránek v různých etapách historického vývoje“ [Verbin 1958 : 153]. Stejně stanovisko zastává G. J. Glezerman v knize *O zákonech společenského vývoje* [Glezerman 1960 : 24–25]. Podle názoru Verbina, Kelleho a Kovalzona je třeba nazývat sociologickými takové zákony, které zahrnují všechny stránky života společnosti, ukazují vzájemný vztah těchto různých stránek, vztahují se na společnost jako sociální celek [Verbin 1958 : 153]. Tito autoři dále dělí sociologické zákony na obecně sociologické a zvláštní [Verbin 1958 : 154]. První působí ve všech formacích a jsou předmětem historického materialismu, kdežto druhé působí jen v rámci dané formace a „jsou předmětem speciální sociologie“ [Verbin 1958 : 153].

V. P. Rožin vkládá do pojmu sociologického zákona jiný obsah než uvedení autoři. Hlavním znakem sociologického zákona je podle něho spojení mezi sociálními jevy, tj. jevy majícími vztah ke společnosti. „Ať se společenský jev vztahuje k materiálnímu, sociálnímu nebo duchovnímu životu, ve všech případech má sociální povahu a podřizuje se zákonům, které jsou sociologické“ [Rožin 1962 : 46, 47]. Jak vidíme, pojem sociologického zákona je v daném případě ztotožňován s pojmem společenského zákona, i když v dalších pracích autor tyto pojmy rozlišuje. Specifičnost sociologického zákona nevyjasňuje ani vymezení obsahu obecných a zvláštních sociologických zákonů.

Do diskuse o sociologických zákonech se zapojili další sociologové. Bylo vysloveno mnoho různých názorů. Diskuse však nevedla k sjednocení názorů. Jejím kladem sice bylo, že problém sociologického zákona nastolila jako ústřední, nevyřešila však specifičnost sociologických zákonů, neklasifikovala je, neurčila jejich místo mezi ostatními zákony společnosti, neboť narazila na velké teoretické obtíže týkající se samých základů přístupu k poznávání zákonů, k chápání jejich povahy, specifičnosti a klasifikace.

Domníváme se, že velká zásluha o vyjasnění specifičnosti sociologických zákonů náleží A. K. Uledovovi, který spojuje praktické budování komunismu s nutností poznávat společnost jako celistvý sociální systém a upozorňuje na různé typy zákonitostí, jež působí na společnost při jejím utváření a vývoji a jejichž zkoumání „je určováno nejen teoretickými potřebami, spojenými s prohloubením vědeckého poznání společenských zákonů, ale i s praktickými potřebami“. [Uledov 1971 : 21]. „Vyjasnění specifičnosti různých typů společenských zákonů, mechanismů jejich působení, jakož i metodologických principů jejich zkoumání je konečným podmíněno požadavky sociálního řízení“ [Uledov 1975]. Ve svých pracích se tento autor vrací zpět k počátku diskuse vyprovokované článkem J. Kuczyńského. Ztotožňování zákonů historického materialismu se zákony sociologickými nepokládá za nejlepší řešení problému, neboť tím ještě není pojem sociologického zákona určen. Pokládá za správné vydělovat zvláštní druh zákonů vyjadřujících vztahy mezi různými „sférami“ skutečnosti a jejich částmi, jak to učinil J. Kuczyński. Nesouhlasí však s jeho zvoleným kritériem, které nedovoluje vymezit specifičnost sociologického zákona a odlišit ho od zákona historického materialismu. Dále se domnívá, že specifičnost sociologického zákona je možno vyjasnit jen v komparaci se zákonem nesociologickým. Protože J. Kuczyński srovnává sociologické zákony se zákony historického

materialismu, předpokládá, že zákony historického materialismu nejsou sociologické. Takový předpoklad však podle Uledova není správný, protože historický materialismus se zabývá zákony vývoje společnosti. Zároveň však upozorňuje, že zdaleka ne každý sociologický zákon je zároveň zákonem historického materialismu. Je přesvědčen, že správný přístup k vyjasnění obsahu sociologického zákona vyžaduje především, aby sociologické zákony byly odlišeny od nesociologických. Vychází z pojetí společnosti jako systému a specifická sociologických zákonů spadá v tom, že vyjadřují systémotvorné vztahy společnosti. Podstata společnosti jako celistvého systému je vyjádřena zákony vzájemného spojení mezi společnostmi jako celkem a jednotlivými sférami, zákony, které spojují všechny sféry společenského života v jeden celek. Sociologické zákony označuje Uledov za zvláštní skupinu společenských zákonů. Nepatří sem zákony vlastní jednotlivým sféram společenského života. Takové zákony nazývá Uledov podsystémové. Do této skupiny nezahrnuje ani historické zákony, ty jsou podle jeho pojetí nadsystémové. Zákony podsystémové, nadsystémové a systémové jsou relativně samostatné typy společenských zákonů. Základem rozlišování uvedených typů zákonů je společenská struktura, která ukazuje specifickou sociologických zákonů jako systémových zákonů společnosti.

Domníváme se, že především Uledova kniha *Sociologické zákony* je pevnou bází, o níž se mohou opírat teoretikové při další analýze sociologických zákonů, při vyjasňování jejich specifčnosti, při jejich klasifikaci a určování místa v systému zákonů společnosti.

Literatura

- Andrejev, N.: *K voprosu o ponimanii zakonomernosti v istorii*. Leningrad 1929.
- Děvjatin, N. A.: *Problema istoričeskogo zakona v proizvedenijach K. Marksa i F. Engelsa*. Tomsk, sborník Problemy metodologii i logiki nauk 1969.
- Glezerman, G. J.: *O zakonach obščestvennogo razvitiija*. Moskva, Gos. izd. političeskoj literatury 1960.
- Gončaruk, S. M.: *Obščestvennyje zakony i ich strukturnyje elementy*. Moskva, Filosofskije nauki 1973, č. 6.
- Gulyga, A. V.: *Istorija kak nauka*. Moskva, sborník Filosofskije problemy istoričeskoj nauki 1969.
- Gurevič, A. J.: *Ob istoričeskoj zakonomernosti*. Moskva, sborník Filosofskije problemy istoričeskoj nauki 1969.
- Chotakova, V. A.: *Socialnyje zakony i dejatel'nost' ljuděj*. Moskva, Filosofskije nauki 1972, č. 3.
- Istorija i sociologija*. Moskva, Nauka 1964.
- Kozlovskij, V. V.: *O predmetě marksistskoj sociologii*. Moskva, Voprosy filosofii 1958.
- Kuczyński, J.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Voprosy filosofii 1957, č. 5.
- Mitin, V. I.: *Objektivnyje zakony istorii i socialnaja aktivnost'*. Moskva, Filosofskije nauki 1968.
- Pletnikov, J. K.: *Někotoryje ischoďnyje katěgorii issledovaniija mehanizma dejstvija obščestvennyh zakonov*. Moskva, Filosofskije nauki 1973, č. 2.
- Rožin, V. P.: *Zakony marksistsko-leninskoj sociologii*. Moskva 1969.
- Rožin, V. P.: *Vveděnije v marksistskiju sociologiju*. Leningrad, izd-vo LGU 1962.
- Rumjancev, A. M. — Osipov G. V.: *Marksistskaja sociologija i konkretnyje socialnyje issledovaniija*. Moskva, Voprosy filosofii 1968, č. 6.
- Solodkij, B. S.: *V. I. Lenin i problema obščestvennoj zakonomernosti i socialnoj aktivnosti ličnosti*. Moskva, sborník Filosofsko-sociologičeskije problemy teorii ličnosti 1969, č. I. M.
- Ugrinovič, D. M.: *O predmetě marksistskoj sociologii*. Moskva, sborník Očerki metodologii poznaniija socialnyh javlenij 1970.
- Uledov, A. K.: *Problema sociologičeskogo zakona v obščestvovedenii*. Moskva, Filosofskije nauki 1971, č. 3.
- Uledov, A. K.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl 1975.
- Verbin, A. I. — Kelle, V. Ž. — Kovalzon, M. J.: *Istoričeskij matěrializm i sociologija*. Moskva, Voprosy filosofii 1958, č. 5.
- Vinogradov, V. P. — Gončaruk, S. M.: *Zakony obščestva i naučnoje predviděnije*. Moskva, Politizdat 1972.

Milena Manová

Z obsahu č. 4/1978 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

Rejholec, V.: 25 rokov úspešného rozvoja spoločenských vied v SAV; *Ritomský, A.*: Matematika v rozvoji sociologických teórií; *Možný, I.*: Rodiny pracovne exponovaných partnerů jako sociální a sociologický problém; *Kolektív*: K problematike plánu sociálneho rozvoja okresu Trnava; *Bubelíni, J.*: Prestíž povolania a jej funkcia v profesiovom vývine mládeže; *Majchrák, J.*: Niektoré názory divákov na slovenské filmy; *Abramov, G.*: Časopis Spoločenské vedy; *Podoláková, P. K.*: 30. výročie Víťazného februára a naša marxisticko-leninská sociológia.

Z obsahu č. 3 1978 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Kafedžijan, O.: Objektivizování způsobu řízení; *Semov, M.*: Rozhodující význam hmotné stimulace k práci v současné etapě socialismu v Bulharsku; *Domozetov, Ch.*: Vědeckotechnické novinky — sociologické aspekty; *Petev, T.*: O sociologickém systému sociálních modelů (systémové četnostní přístup); *Dimitrov, D.*: Některé metodologické problémy projektů empirických sociologických výzkumů; Kulatý stůl časopisu Sociologičeski problemi „Hnací síly společenského rozvoje“ (k IX. světovému sociologickému kongresu); *Dobrov, G. M.*: Organizovaná technologie jako předmět systémové analýzy; *Bujeva, L. N.*: Sociální struktura společnosti a sociální aktivita; *Dimitrova V.*: Teoretické proměny koncepce „postindustriální společnosti“ (kritická sociologická analýza); *Prodanov, V.*: Tolerance jako teoretický problém.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1978. Číslo vyšlo v srpnu 1978.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 13; 1978 (6 issues) Dutch Glds. 68,—.

© ACADEMIA, Praha 1978.